

З М І С Т

(1639-2009) ІВАНУ МАЗЕПИ – 370	3
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ	
Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок)	5
СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ	
Дубина О. Геополітичні креслення гетьмана Мазепи	12
У ГЛИБ ВІКІВ	
Мицик Ю. Мемуари Яна Пасека про Івана Мазепу	56
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ	
Гедьо А. Гетьманські універсали І. Мазепи грекам м. Ніжина: джерелознавчий аналіз	60
ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА	
Адруг А. Зображення у творах мистецтва Троїцького собору в Чернігові, зведеного за сприяння І. Мазепи	66
Вечерський В. Дерев'яний храм Мазепиної доби на Чернігівщині.	75
РОЗВІДКИ	
Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи	77
Тарасенко О. Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору "Руно орошенное"	80
Волерт Я. Універсали гетьмана Івана Мазепи у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (1729 – 1731 рр.)	83
З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ	
Армашенко П. Театр вічної слави (переклад О.Циганок)	89
Яворський С. Виноград Христов (публікація та коментарі І.Ситого, С.Горобця).	114
ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ	
Павленко С. Портрет гетьмана роботи Захарія Самуйловича	132
ЮВІЛЕЇ	
Маврін О. Відомому мазепознавцю Ю.А. Мицику – 60! ..	134

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Боряк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

О. О. Маврін,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острияко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

П. В. Грищенко,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Рєснт,

С. П. Рєп'ях,

Ю. О. Соболь,

П. С. Сохань,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Чепурний,

В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О.В.Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники - Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 3 від 30 жовтня 2009 р.)

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Постановою Вищої атестаційної комісії України (див. також додаток до постанови президії ВАК України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/9) журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії, філософії, філології, економіки ("Бюлетень ВАК України", 1997, № 2; "Бюлетень ВАК України", 1998, №4; "Освіта України", 7 липня 1999, № 27).

Реєстраційне свідоцтво КВ № 1025 від 26 жовтня 1994 р., видане Державним комітетом України у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

1639-2009
ІВАНУ МАЗЕПІ – 370

Д.Галуховський. Портрет І.Мазети

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

НЕВІДОМИЙ УНІВЕРСАЛ МАЗЕПИ ЗІ ШВЕДСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад з латинської Ольги Циганок)

Донедавна дослідники історії Північної війни 1700-1721 рр. і шведсько-українських відносин XVII – початку XVIII ст. у пошуках документальних джерел тієї епохи концентрували свою увагу на архівах нинішньої шведської столиці – Стокгольма. Та останнім часом в поле зору українських вчених потрапили архіви першої столиці Швеції – міста Уппсали, відомого своїм університетом, заснованим у 1477 році – найстарішим у Скандинавії. І хоча з 1634 р. офіційною столицею Швеції є Стокгольм, Уппсала ще довго відігравала роль впливового політичного центру країни. Так, тут до 1719 р. проходили найважливіші державні збори, коронація монархів. Саме тут 1654 р. відбулася абдикація королеви Крістіни (Kristina; відома у вітчизняній історіографії як Христина), яка 1650 р. відкинула пропозицію Богдана Хмельницького розпочати спільні бойові дії проти Польщі.

Бібліотека Уппсальського університету – найбільша наукова збірка у Швеції. В її фондах налічується 5,25 млн. книжок і друкованих періодичних видань, а також 61 959 рукописів. Уже перші наші пошуки в її рукописному відділі дали неочікуваний, певною мірою, сенсаційний результат. Ми натрапили на невідомий досі універсал гетьмана Івана Мазепи¹. Документ написано чіткою і вишуканою латиною, блискучим знавцем якої був гетьман. Точну дату його написання встановити не вдалося. Але з тексту випливає, що він створений не раніше кінця лютого 1709 р. (за новим стилем), позаяк в ньому згадується весняна повінь, яка тоді сталася й завадила Карлові XII просуватися на Белгород. Верхньою хронологічною межею є кінець травня, адже Мазепа говорить лише про наміри московитів зруйнувати Січ, котрі вони реалізували 14 (25) травня того року. Отже, документ можна орієнтовно датувати кінцем лютого – кінцем травня 1709 року. Це означає, що в наших руках опинився останній з відомих на сьогодні універсалів Івана Мазепи. **Ось його текст в українському перекладі:**

Іоани Мазепа, Вождь війська Запорозького, обох частин Бористена², славного ордену святого Апостола Андрія, білого орла Кавалер.

Цим нашим універсалом ми вказали кожному, кого це стосується, щоб знали, а особливо Полтавському полку³, всякому стану і достоїнству, духовництву, військовим і звичайним мешканцям, що хоч ми в попередніх наших універсалах прояснили і вказали цілковито всі підстави, через які ми підємо з нікчемної, несприятливої московітської протекції, на яку ніколи не можна покластися, під захист Найяснішого Короля Швеції, попросили у Його Величності до Вітчизни нашої такого великого милосердя, щоб обливши свій справедливий гнів, який він мав щодо нашого народу як до московітських підданих через безліч збитків і спустошень, вчинених нашими вояками в кордонах Інфляндії⁴, щоб він не тільки

нам пробачив навіки все, що було спалене, насильно викрадене, бо через болісне насильство [над] безневинними жінками і дівчатами і незліченні грабунки серце його Королівської Величності загорілося гнівом і однаковою мірою запалало [жагою] відплати до нашої Вітчизни, але [щоб він] нас, Воздя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний захист і пообіцяв захищати нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядовав вічної пам'яті Богдан Хмельницький.

І хоч ми також проголосили в тих згаданих вище універсалах, яких великих втрат зазнали наша улюблена Вітчизна, закони, свободи, військо від тих неприхильних до нас і завжди нам ворожих московітів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, Козаків перетворити на драгунів і солдат, саме Запорожжя повністю зруйнувати або, вигнавши звідти вояків і наших братів, поставити своїх москалів. Проте ми виводимо ці спостереження і попередні твердження, що виникають з полум'яної любові до Вітчизни, які не тільки одностайно в очах усіх не немилість, [не тільки] питають [у них за] спустошення і недотримання батьківське, а [вони] у [цьому] місці вияв милості, тому що ми врятували нашу Вітчизну від вогню і меча шведської, і ми скаржимося, що це нерозумне лихослів'я, що ми хочемо її звільнити від московського рабства, ослабивши сили Найяснішого Короля Швеції.

Отже, нехай розсудить навіть найнерозумніший з людей, яким чином нас захищали москалі, коли вони самі себе не можуть захистити, адже від початку цієї війни вони завжди втікають і ніяким чином не можуть протистояти шведським воїнам попри свої великі сили. Нехай побачить кожний слабкість московську і сміливість шведську із сутички, яка була під Нарвою і з отриманої там перемоги над москалями, коли Король Шведський вісьмома тисячами своїх вояків знищив понад сімдесят тисяч москалів, отримав незліченні скарби і всі гармати. Нехай зрозуміє кожна людина, що якщо москалі не могли нічого, нічого зробити шведам в цей час, коли піднялися Король Данії і Король Август та [інші], які зібралися проти найяснішого короля Швеції, він почав вести дуже важку війну зі стількома мужами Данії, Саксонії, Польщі, Литви і московськими прибічниками, усім цим мужам його Королівська Величність, маючи в цей час набагато меншу кількість своїх воїнів, не тільки сміливо протистояв, але й Короля Данії так принизив, що той був змушений просити миру через інших Монархів і, обличивши війну, залишатися бездіяльним. Короля Августа він вигнав із Польщі і зняв з його голови королівську корону. Навіть москалів, коли Саксонія пройшла, Король сам погнав аж до їх власних земель, прагнувши з ними генеральної битви. Де ж саме москалі чекали на шведів, чи вони змогли не пустити [їх] через таку велику воду в Польщу, в Литву і сюди в Україну, і чи не могли вони раніше захистити полк в Охтирці від спалення і розграбування, де їх самих погублені тіла лежали, наче ліс, спочатку під Охтиркою, в Краснокутську, в Городні й за Городнею в Олешні⁵ та в інших місцях. Кожна недовірлива людина, ти або подивись своїми очима, або запитай у людей, які там живуть, і точно був би найясніший Король Швеції в самому місті Белгороді, хоч мав із собою мало людей, бо більше ніж сім тисяч вояків не було, якби тоді [весняним наводком] не було зруйновано дорогу і не було великої води. Бо ми пам'ятаємо багато перемог у різних місцях у Стародубському полку, проїжджаючи Десну в Мезині, під Хмельовим, під Смілим, у Липові, у Липовій Долині, у Гирявці, у Веприку, у Груні, в Опішні, у Котельві, одержаних шведськими вояками над москалями. Сам цар перший з ганьбою утік з-під Гадяча з усіма своїми мужами тільки від трьох тисяч шведських воїнів, які поспішали з найяснішим Королем із Ромен, і тільки що з-під Охтирки від семи тисяч з незліченною кількістю [вояків].

Що нам лишається при такій великій шведській відвазі [як не те], щоб ми всі, як один, стали на захист наших законів і свобод, котрі втрачаємо під москалями, і самі від них загинемо, якщо не будемо триматися захисту Шведської Королівської Величності. Ніхто цьому не здивується, що задля збереження Вітчизни нашої і всього народу ми отримаємо і ту свободу від тиранського московітського ярма під протекцією і захистом найяснішого короля Швеції, тому що ми не перший покажемо приклад і не новий серед запорозьких вояків, бо і вічної пам'яті Богдан Хмельницький, коли виходив з-під польської субдикції⁶, не тільки приводив собі на допомогу проти поляків невірних Атаманських (оттоманських; тут – татарських. – **О. Ц.**) мужів, але й просив також допомоги у найяснішого Короля Швеції, діда теперішнього Короля, завжди був з ним заодно і часто посилав до нього багатьох своїх послів, думав з ним у цій війні одне і послав до Короля Швеції на допомогу проти поляків біля Любліна київського полковника Антіна [Ждановича]'. Якщо самому вічної пам'яті Богдану Хмельницькому можна було залишатися під протекцією невірних і навіть шукати у них для себе й усіх запорозьких воїнів допомоги, якщо також іншим Вождям – Виговському, Тетері, Дорошенку⁸ [можна було це робити], чому тільки нам не можна шукати допомоги і просити захисту у Християнського Монарха найяснішого Короля Швеції задля визволення Вітчизни нашої та усіх Запорозьких вояків від московітського ярма, від якого якщо тільки нас не звільнять, напевно, вже занাপастимо нашу Вітчизну і самі загинемо, прив'язані до ярма московітського рабства. І не буде жодної іншої причини цього нещастя, як тільки ваша непогора і відсутність згоди, що не хочете думати одне. Можливо, ви самі бачите, що москалі нас не захищають, а тільки спляють, спустошують, вбивають, хоч ви їх тримаєтесь і поклали на свою шию ярмо, не розуміючи, що вже давно б гинули від шведського вогню і меча, якщо задля спільного блага й через мене самого ми б не поспішили за Десну⁹ з пошаною до Королівської Величності. Тому ми заохочуємо цим останнім універсалом вас, хоч ви і викликаєте співчуття, щоб заради себе самих, жінок і дітей своїх не віддали себе у московське рабство і щоб поневолені через це самі не загинули від шведських вояків і нам, Вождеві, будьте покірні так, як раніше, і ми, вірні, ми все зробимо з цього Християнською домовленістю і словом Вождя так, що навіть волосина не впаде з голови вашої від шведських вояків, тільки єдине, щоб ви сиділи вдома і не втікали в ліси через провіант, щоб давали [його] тим воїнам, без цього жодні воїни у цілому світі не зможуть утриматися, я знаю дуже точно, що зі шведських володінь хліба сюди не привезуть, і коли ви довідаєтесь те, що тут [викладено], молимо у Господа Бога порятунку і залишатися у спокої.

ВИЩЕ НАЗВАНІЙ ВОЖДЬ

* * *

Цілком імовірно, що існував оригінал даного документа староукраїнською мовою. Якщо це так, то його, як й інші універсали Мазепи після його переходу до шведів, спіткала сумна доля – він був знищений царськими "охоронцями правди" як "мерзенна ворожа пропаганда".

Як би там не було, перед нами оригінал латинською мовою.

Сам факт написання або перекладу універсалу латиною свідчить, що він мав не тільки внутрішнє українське призначення, але й значною мірою – зовнішнє, насамперед, шведське. Для адекватного розуміння тексту за межами України в документі Дніпро називається його античним ім'ям – Бористен; замість "полк" вживається слово "когорта" (Полтавська, Охтирська, Стародубська), замість "ради" – "сенат" тощо. Ми ж у перекладі оперуємо звичними для українців поняттями.

Про шведське призначення документа свідчать і вибачення гетьмана перед Карлом XII за дії козацького війська в Інфляндії, доти відсутні в офіційних документах. Отже, надалі будемо називати цей універсал шведським.

№ 25
1708

¶

oanes, Masepa, Dux militum Laporouiensium, ambarum
partium Boristhenis, celeberrimi ordinis Sancti Apostoli An
drea, aquilae abbat Horas.

Significauimus hoc nostrò uniuersali ad quemcunque spectat hoc scire
presentim uero cohorti Doltaiensi, cuiuslibet ordinis, et Dignitati, spiri
tualibus, bellicosis, et communibus incolis; quòd nos quòd uis in prate
ritis nostris uniuersalibus clarificauimus, et significauimus perfecte
omnes causas propter quas cum recepimus à uana, infausta, nunquam
sperabili moschouiticà protectione, in munitionem Serenissimi Regis
Suetia, derogauimus apud magnitudinem eius Super Patriam nostram
tantam uideri cordiam, ut relictà iustà suà irà; quà habuit erga gen
tē nostram prout ad subditos moschouiticos per multos, in Comitijs in
flantor, factis, damnis, et depopulationibus à militibus nostris; non
solum hoc in aeternam proiecit amnistiam, quidcūquē combustū per
uim raptū, innocentiam faminarum, et Virginum, cruciata spoliatio
ne et innumerabili depopulatione cor eius Regalis Magnitudinis in
cundia flammatum erat, et pari modo in redditum suscipit fuerat erga
Patriam nostram, sed et nos Ducem, milites Laporouenses et omne
senatus Consultum paruae Rebia, tyrannicè moschouiticè iugò inflicien
tes iniuria uerbalem suam dignatus est suscipere munitionem. Et ha
iusquò Patriam nostram sollicitus, siuis infractis uiribus defendere,
donec illa ad antiquas leges et libertates quales fuerunt, dum Domi
nabat postuma memoria Bokdanus Chometnicki, non deueniet. Et
quòd uis etiam solam uimus in illis supradictis uniuersalibus quantū
ad damnum amabilis Patria nostra, Leges, libertates, bellicas à malè
cogitantibus à semper nobis inimicis, moschouiticis, ueniunt, qui
omnino uoluerunt sub nomine et protectione mentali munitionis,
ciuitates nostras in possessionem recipere, populos communem aeternè
in seruitutem deducere, Tabernaculas suas construere nomen militum

Є всі підстави припустити, що даний універсал Івана Мазепи повторює основні положення його так званого зазивного універсалу, виданого 10 листопада 1708 р. й розісланого по Гетьманщині. На жаль, текст того програмного документа до нас не дійшов з тієї причини, що всі його копії московітами та гетьманом Іваном Скоропадським ретельно вилучалися і знищувалися. Отже, досі вчені відтворювали зміст зазивного універсалу з листа Івана Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля від 30 жовтня 1708 р.¹⁰, універсалу гетьмана І. Скоропадського про вірність українців російському царю від 8 грудня 1708 р.¹¹, що являв собою відповідь на зазивний універсал і, певною мірою, – з

маніфесту Карла XII малоросійському народу від 16 грудня 1708 р., написаного, судячи з усього, за допомогою українців¹².

Текст віднайденого нами універсалу Мазепи дозволяє дати якщо не категоричні, то вельми близькі до істини відповіді на запитання, що роками були в центрі уваги дослідників. Так, відомий мазепознавець Валерій Шевчук відносно недавно писав: "Чи звіщав Мазепа в зазивному універсалі про намір прихилитися під Польщу, сказати годі..."¹³. Тепер ми можемо з дуже високим ступенем імовірності стверджувати, що така звістка в зазивному універсалі радше за все відсутня. Адже документ, що ми публікуємо, теж мав зазивний характер і являв собою продовження й розвиток положень універсалу від 10 листопада, не містить будь-якої згадки про Польщу та її короля шведської орієнтації Станіслава Лещинського. Це – ще один вагомий доказ брехливості московської пропаганди про намагання Мазепи підпорядкувати Україну Польщі.

Далі. Той же Валерій Шевчук пише: "На початку Мазепино універсалу, за І. Скоропадським, стояло, що "Москва, тобто народ великоросійський, завше народові нашому малоросійському ненависна, здавна у замірах своїх злостивих постановила народ наш до згуби приводити": таке в зазивному універсалі могло стояти..."¹⁴. Тепер ми можемо напевно сказати, що такі стояло. Адже у шведському універсалі Мазепи чітко та ясно говориться про "неприхильних до нас і завжди нам ворожих московітів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, Козаків перетворити на драгунів і солдат, саме Запоріжжя повністю зруйнувати або, вигнавши звідти вояків і наших братів, поставити своїх москалів". На жаль, майже всі ці наміри були Московією реалізовані.

На ідентичність шведського і зазивного універсалів Мазепи вказує й теза про перевагу шведського війська над московським. Та якщо донедавна ми могли реконструювати цю тезу з опосередкованих матеріалів – промови гетьмана до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Московією 1708 р., художній переказ якої наводиться в "Історії Русів"¹⁵, й універсалу Скоропадського, то зараз ми можемо констатувати, що в пропаганді Мазепи цей елемент посідав чільне місце. Та якщо його промова з "Історії Русів" не містить конкретних прикладів, то в шведському універсалі такі приклади є. Щоправда, події, пов'язані з облогою і штурмом Веприка, навряд чи можна віднести до славетних перемог шведської зброї, радше навпаки. Аналіз переліку успіхів Карла XII, подеколи досить сумнівних, що містяться в шведському універсалі, дозволяє зробити припущення, що в зазивному універсалі вказувалися інші битви, як от при Головчині влітку 1708 р., де шведи справді одержали переконливу перемогу. Хто знає, може, та битва відіграла певну роль у калькуляціях гетьмана щодо порівняння воєнних потуг Швеції та Московії. Час показав, що ті розрахунки були хибними. Вирішальну роль у цьому відіграли стратегія і тактика "випаленої землі", застосована Петром I. Текст шведського універсалу свідчить, що Мазепа усвідомлював ефективність цієї геополітики московського царя. Водночас він змушений був констатувати пасивність населення. "...Ви самі бачите, що москалі нас не захищають, а тільки спалюють, спустошують, вбивають, хоч ви їх тримаєтесь і поклали на свою шию ярмо", – з гіркотою писав старий гетьман. На жаль, його почули далеко не всі.

У шведському універсалі є одна надзвичайно цікава й важлива деталь – усього два слова, – яка вказує на те, що на час його написання Мазепа й сам почав сумніватися у коректності своїх калькуляцій. Мова – про "надломлені сили" (!) Карла XII. Та гетьман усе ще продовжував вірити, що й цих сил вистачить для перемоги над московітами. Більше сподіватися йому було ні на що.

1 Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten. – F. 103. – Handlingar till Sveriges politiska historia, 1704-1709. – Pdrn F 103. – Hdfte 1708. – Dokument 25. – s. 272 – 273. – Uppsala, Sverige.

2 Бористен, Борисфен – назва р. Дніпро в античних джерелах (зокрема, Геродот).

3 Особлива увага Мазепи до Полтавського полку була зумовлена тим, що після невдалого походу на Слобожанщину взимку 1708/1709рр. шведсько-українське військо навесні повернуло на Полтавщину, куди було перенесено театр воєнних дій. Гетьман не облишив спроб залучити до своєї справи полтавського полковника Івана Левенця. Перші такі спроби було здійснено восени 1708р., зокрема у відомому листі до полковника від 23 листопада. Але Левенець у 1709 році не підтримав заходи гетьмана Мазепи, спрямовані на ліквідацію московського панування в Україні, однак не допомагав і московським військам у воєнних діях проти шведсько-української армії. Він, за словами Олександера Оглобина «волів вичікувати, чия візьме». Цікаві факти щодо вагань і долі полковника виклав на науковій конференції в Полтаві С. О. Павленко (червень 2009 р.). З його виступу випливає, що Левенець схилився до Мазепи та шведів. «Левенця то арештовували, то залишали під наглядом. Московським урядовцям було не вигідно у грудні 1708 – першій половині 1709 рр. його репресувати, оскільки цар для зменшення опору на Лівобережній Україні волів бачити в Гетьманщині серед керівної верхівки більше союзників, аніж ворогів», – вказував дослідник. Врешті решт Левенця позбавили полковництва того ж 1709р. й інтернували до Харкова, куди раніше привезли його дружину та дітей. Здійснив цю операцію з заручниками Меншиков, про що й доповів Петру I 26 квітня 1709 року.

4 Інфляндія, Інфлянти (перекручене Ліфляндія) – польська назва частини території сучасної Латвії. У 60-і роки XVIст. була захоплена Річчю Посполитою, яка 1629р. поступилася частиною цієї території Швеції. Шведська частина Інфляндії була приєднана до Росії по Ніштанському миру 1721р.; решта – після першого розподілу Польщі 1772 року.

5 Назви населених пунктів подаються за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

6 Субдикція – підпорядкування, підлеглість.

7 Жданович Антін Микитович (рік народження невідомий, помер після 1660р.) – державний діяч, дипломат і полководець. 1649 – 1656 (з перервами) – київський полковник. Згідно з умовами шведсько-трансільванського договору 1656р. у грудні 1656р. у ранзі наказного гетьмана повів 20-тисячне козацьке військо в складі Київського, Переяславського й Білоцерківського полків, а також численних добровольців, у похід на Польщу. Коаліційні війська (шведів, угорців, волохів, молдаван та українців) захопили Краків, Люблін, Берестя, а 9 червня 1657р. – Варшаву. Того ж року через низку обставин змушений був разом з військом повернутися в Україну. Тут в тексті є невеличке вкраплення середньовічної латини: київський полковник названий *Antonium Colonellum*. У класичній латинській мові поняття «полковник» – *Colonellum* відсутнє. Але для розуміння змісту Мазепа вживає термін, поширений у добу середньовіччя, який зберігся у сучасних романо-германських мовах, зокрема в італійській – *colonnello*.

8 Виговський Іван Остапович [рік народження невідомий, помер близько 1670р.] – гетьман України у 1657 – 1659 роках. Продовжуючи політику Богдана Хмельницького, в жовтні 1657р. підписав шведсько-українську Корсунську угоду. Потім дотримував польської орієнтації. Зокрема, 16 вересня 1658р. під містом Гадяч за його ініціативою було укладено договір між Річчю Посполитою і Гетьманщиною, що передбачав входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви.

Тетеря (Моржковський) Павло (народився близько 1620р., помер близько 1670р.) – гетьман Правобережної України у 1663 – 1665 роках. Відвертий прихильник польської орієнтації, супротивник І.Виговського і винуватець смерті останнього. У 1663 – 1665рр. – гетьман Правобережної України під протекцією Польщі, брав участь у поході польського короля Яна Казимира на Лівобережжя в 1663 – 1664рр., допоміг полякам придушити козацько-селянське повстання на Правобережжі.

Дорошенко Петро Дорофійович (народився 1627р., помер 19 листопада 1698р.) – гетьман України у 1665 – 1676 роках. Намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і отримати допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої та Московського царства, восени 1669р. уклав союзний договір з Туреччиною (затверджений Генеральною Військовою Радою 10 – 12 березня 1669р. у Корсуні). У 1669р. отримав від турецького султана титул санджакбея (керуючий адміністративно-військовим округом у Туреччині).

9 Йдеться про перехід гетьмана Мазепи з частиною козацького війська через Десну 25 жовтня 1708р. на шляху до з'єднання з армією Карла XII.

10 Лист І. Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №288. – С.248 – 250.

11 Універсал гетьмана І. Скоропадського про вірність українців російському царю // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №380. – С.336 – 342.

12 Маніфест Карла XII малоросійському народу // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №547. – С.679 – 683.

13 Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.234.

14 Там само. – С.235.

15 Історія Русовъ или Малой Росіи. – Москва. – 1846. – С.202 – 204.

*Редакція "Сіверянського літопису" й автор публікації висловлюють щирю подяку професору Упсальського університету **Володимирові Павленку** за надання допомоги в пошуках документа.*

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Олександр Дубина

ГЕОПОЛІТИЧНІ КРЕСЛЕННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

У статті розглянуто геополітичні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Мазепи. Проведено порівняльний аналіз території, населення та економічного потенціалу України в її етнічних кордонах і сусідніх країн – Речі Посполитої та Московії. Цей аналіз показує, що Україна за основними геополітичними чинниками не поступалася сусідам і за умов мирного будівництва, здійснюваного Мазепою, могла не тільки досягнути незалежності, але й стати однією з провідних європейських держав.

Протягом уже трьох століть не вщухають полемічні суперечки навколо задумів та дій видатного українського державного діяча й політика, по суті, останнього повноважного гетьмана України Івана Мазепи.

I.

Камертоном імперської історіографії Росії стали визначення, сформульовані стосовно Івана Мазепи Петром I одразу ж після переходу гетьмана на бік шведів і введені у науковий обіг Д. М. Бантиш-Каменським. «Нужда повелевает объявить, что учинил новый *Иуда-Мазепа*, который двадцать один год был в верности мне, ныне при гробе стал изменник и предатель своего народа», – писав російський цар у листі до свого улюбленця адмірала Апраксина¹. З часу публікації «Історії» Бантиш-Каменського (1822 р.), яка стала першою науковою працею з історії України, всі наступні офіційні дослідження, за поодинокими винятками, базувалися на цих дефініціях. Відмінність в оцінках полягала здебільшого в тому, як, коли, кого й скільки разів зрадив Іван Мазепа, а також у дозуванні петровських пропагандистських штампів².

Цю естафету підхопила й розвинула радянська історіографія. Її кульмінацією стала книжка «Северная война и шведское нашествие на Россию» академіка Є.В.Тарле (1958 р.). «Образ Карла XII, очевидно, зачарував нинішніх фашистів не тільки тим, що Карл мав намір розділити Росію на удільні князівства, але й тим, що він завжди ставився до росіян, які мали нещастя потрапити в його руки, з холодною, безмірною жорстокістю»³, – безапеляційно заявляв Тарле. Й ідентифікував з «улюбленцем ненависних фашистів» «зрадника» Мазепу. При цьому він перевершив своїх попередників у винахідливості. З-під його пера з'являються такі «перли», як «предательская интрига», «хитрый интриган», «лживые наветы» Мазепи⁴. Але винахідництво академіка цим не обмежалося. Якщо до нього «зраду» Мазепи датували переважно 1705 роком, то Євген Вікторович відсуває рамки цього «ганебного вчинку». «У нас є свідчення про те, що Мазепа почав готуватися в глибокій таємниці до зради ще в 1701 р.», – інтригує Тарле довірливо читача, але тих самих «свідчень» чомусь не наводить⁵.

Українська радянська історіографія пішла ще далі. «Таємні зв'язки Мазепи з

© Дубина Олександр Кузьмич – кандидат історичних наук, журналіст (м. Київ).

вороже настроєними до Росії польськими магнатами почалися з перших років його гетьманства. На початку Північної війни Мазепа звернувся до Карла XII й С. Лещинського з пропозицією об'єднати сили й спільно виступити проти Російської держави», – стверджувалося у багатотомному академічному виданні «Історія Української РСР»⁶.

У свою чергу деякі українські вчені відстоюють думку, що Мазепа чи не з перших днів свого гетьманування шукав слушної нагоди, аби за допомогою тієї чи іншої сусідньої потуги позбавитися залежності від Росії. Ілюстрацією такої точки зору можуть слугувати праці чернігівського дослідника Сергія Павленка. Так, у своїх монографіях він відносить такі суперечливі події, як «справа Соломона» (1689 – 1690 рр.), виступ Петрика (1691 р.), переговори Стародубського полковника Миклашевського з троцьким каштеляном Коцелом (1703 р.) тощо, до «таємних місій» Мазепа з метою утворення антиросійського союзу⁷.

Треба сказати, що й у російській історіографії теж можна зустріти непрямі звинувачення на адресу Мазепа у підготовці «зради» чи не з перших років його гетьманства. Так, відомий російський історик німецького походження Олександр Брікнер у своїй неодноразово перевиданій «Иллюстрированной истории Петра Великого» (перше видання – 1882 р.), посилаючись на працю біографа Петра І Миколи Устрялова, пише: «Багато хто, слідом за обранням Мазепа, уважали його ненадійним і здатним на зраду. В 1689 – 1692 роках, як це тепер документально підтверджується, він вів таємні зносини з Польщею»⁸. Йшлося про так звану «справа Соломона» й пов'язані з нею анонімні листи.

Та все ж таки є всі підстави вважати причетність Мазепа до цієї справи вигаданою. До такої думки схиляється, зокрема, й провідна російська дослідниця козацької доби в Україні, авторка біографії Мазепа, що вийшла друком у знаменитій серії ЖЗЛ, Тетяна Таїрова-Яковлева⁹.

Утім, як це не прикро буде визнати російським викривачам «зрадницької» природи Мазепа й українським прихильникам концепції ретельної підготовки гетьманом антимосковського повстання, найбільш вірогідною виглядає версія петербурзької вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої про відсутність у Мазепа будь-яких споконвічних планів «зради».

На запитання авторитетного українського часопису «Дзеркало тижня» відносно багаторічної цілеспрямованої підготовки Мазепа «піти» від Петра І професор Санкт-Петербурзького університету впевнено відповіла: «Досі не представлено жодного документа, який би підтверджував припущення ряду українських дослідників, нібито в Мазепа був план відокремити Україну від Росії. Жодного серйозного аргумента на підтвердження наведено не було! Зате документів, які свідчать про дуже серйозний і позитивний внесок Мазепа в розвиток Російської імперії, про співпрацю з царем, чимало – сотні, навіть тисячі». Проте на певному етапі «зміцнення імперії стало суперечити інтересам Гетьманщини. Однак, перш ніж ці суперечності проявилися так чітко (їх, безумовно, спровокували події Північної війни 1700 – 1721 рр.), багато років тривала дуже плідна співпраця. І я вважаю, що саме в Росії слід робити акцент саме на цих роках та на цій співпраці, бо вона дозволяє зовсім інакше подивитися і на Мазепа, і на російсько-українські відносини», – підкреслила Таїрова-Яковлева¹⁰.

Так, петербурзька дослідниця має рацію: насправді жодного документа, який свідчив би про існування будь-яких конкретних планів Мазепа відокремити Україну від Росії, не існувало й не могло існувати – надто обережним був старий гетьман, щоб викладати на папері свої заповітні думки. Отже, якщо дотримуватися її версії, виходить, що якби не Північна війна, то Іван Мазепа увійшов би в історію як слухняний слуга Петра І, один з творців Російської імперії. Цю тезу начебто підтверджує розвиток подій.

Деякі українські історики з легкої руки М. С. Грушевського¹¹ продовжують розглядати акцію гетьмана Мазепа 1708 року як «повстання». Насправді ж ніякого повстання не було. Був перехід невеличкої частини козацького війська й

більшості генеральної старшини на бік шведів. От і все. Адже повстання – це масовий, як правило, збройний виступ проти існуючої влади, соціально-економічного, національного, релігійного та ін. гноблення. Однією з головних запорок його успіху є добра підготовка й організація.

Так, Богдан Хмельницький, який брав участь у козацьких повстаннях Тараса Федоровича (1630 р.), Павла Михновича Бута (Павлюка) (1637 р.), Якова Остриниці та Дмитра Гуні (1638 р.), зробив належні висновки з їх поразок і, як абсолютно правильно пишуть В. А. Смолій та В. С. Степанков, розпочав підготовку до свого повстання заздалегідь, а саме – з 1646 року¹².

Аналогічної думки дотримувалися й інші дослідники. Історик і літератор Юрій Джеджула звертав увагу на те, що «В історичних джерелах збереглася згадка про те, що... Петро Могила... незадовго перед тим, як предстати перед лицем Вічності, благословив Богдана Хмельницького на боротьбу за волю українського народу і наклав вічне прокляття-анафему на тих, хто не приєднається до цієї святої справи. Тривалий час ця згадка здавалася малоймовірною, позаяк тоді належало б визнати, що таємна підготовка до Визвольної війни велася задовго до її початку, адже Петро Могила вмер у ніч на 1 січня 1647 року»¹³.

«Повстання 1648 р. спалахнуло з тих самих початків, як і давніші козацькі рухи: козацька верства стала в обороні своїх вольностей. Але новий виступ був підготований всебічно і ґрунтовніше, як попередні. Приготування тривали якись два роки. Центр повстання, який творили довірені реєстрових полків, приєднував до своїх планів не тільки виписників, що жили ідеологією Запорізького Війська, але також проводирів селянства і міщанства: як тільки прийшов перший вибух, на широких просторах Наддніпрянщини всюди були готові люди, що вогонь повстання понесли далі. Маса майбутніх повстанців забезпечено зброєю: у переддень виступу в самій Лубенщині князь Єремія Вишневецький сконфіскував кілька тисяч рушниць», – зазначав блискучий знавець Хмельниччини Іван Крип'якевич¹⁴.

Іван Мазепа, чия родина «взяла найактивнішу участь у повстанні Хмельницького»¹⁵, не міг не знати історії козацьких повстань в Україні наприкінці XVI – першій половині XVII століть і не розуміти того, що зрозумів Богдан Хмельницький: повстання треба ретельно готувати. Натомість гетьман Мазепа зробив, здається, все, щоб його виступ зазнав невдачі. Ось як, базуючись на реальних незаперечних фактах, описував Михайло Грушевський дії Мазепи напередодні того вчинку, котрий сам же кваліфікував як «повстання»:

«Він хотів залишитися пасивним глядачем до остаточного з'ясування шансів воюючих сторін, ретельно уникав усього, що могло б кинути на нього підозру перед московським урядом, і ніяких готувань до розриву не робив. Коли в 1707 – 08 рр. на кордонах України спалахнуло досить небезпечно для московського уряду повстання донських козаків під проводом отамана Булавіна, Мазепа, щоб не подати приводу до підозр, зайнявся разом з московськими військами його втихомиренням і в такий спосіб напередодні свого розриву з Москвою вбив досить цінного союзника. Він розраховував на загальну неприхильність народу до «москалів», на найсильніше невдоволення на московське обтяження й думав, що завжди встигне підняти Україну до повстання проти Москви, – але забував при цьому, що дотепер нічим не відмежовував себе від цього московського режиму. Сподівався на свою сильну владу на Україні, але нічого не зробив, щоб здобути й забезпечити довіру народу. Для підготування повстання він нічого не вдіяв. Навпаки, напередодні розриву через скарги Мазепи на «непостійність і малодушність» українського народу Петро розпорядився послати в центр України, у Ніжин, московський загін, і сам гетьман, щоб приспати підозри, відправив на вимогу Петра загоном козаків у Білорусію, Західну Україну, на територію Польщі. Повна непередготовленість задумів Мазепи виявилася цілком, коли обставини примусили його, нарешті, до рішучого кроку», – зазначав історик¹⁶.

Отже, виходить, що Тетяна Таїрова-Яковлева права, й Мазепа не бажав відок-

ремлення України від Росії? Так, він до останньої миті не хотів вдаватися до збройного антимосковського виступу, хоча теоретично знав, як розгорнути всенародне повстання і мав для його здійснення достатньо передумов. Та не будемо квапитися з остаточними висновками щодо планів гетьмана на віддалену перспективу.

II.

Буквально за крок від розгадки цих планів зупинився той же Михайло Грушевський. «Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708 – 9, прийшло б хоч кількадесят літ свобідного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів – заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу», – міркував учений¹⁷.

Та не побачив Михайло Сергійович, що «непідготовленість» Івана Степановича «до рішучого кроку» пояснювалася насамперед тим, що він саме й намагався будь-що забезпечити ті «кількадесят літ свобідного розвою». І не тільки Гетьманщини, яку всебічно облаштовував. Не бачили цього й наступні генерації дослідників.

«Приписуючи Мазепі різноманітні фантастичні плани, історики залишають поза увагою реальний факт: насправді він просто будував свою Гетьманщину. Таку, яку він собі уявляв, будучи освіченою й передовою людиною свого часу: просвічену, економічно процвітаючу, без внутрішніх смут і конфліктів», – пише Т. Таїрова-Яковлева¹⁸. Та перспективний план Мазепи не обмежувався лише «простим будуванням» Гетьманщини.

Він прагнув будь-якою ціною уникнути «розгрому й терору» і сподівався на мирне творіння потужної держави, спроможної захистити свої національні інтереси й бути самостійним гравцем на міжнародній арені. При цьому старий гетьман мислив ширшими категоріями, ніж Михайло Грушевський та наступні дослідники. Сьогодні ми назвали би ці категорії геополітичними.

Авторові можуть закинути: мовляв, Іван Степанович Мазепа-Колединський не міг знати категорій геополітики й оперувати ними, позаяк ця наука й сам термін з'явилися через два сторіччя після його смерті. Проте як політична і воєнна практика геополітика виникла з появою перших державних утворень.

Яскравий приклад слухного використання геополітичних просторових чинників на території сучасної України, який дійшов до нас, датується 514 або 513 роком до н. е. Трапився він під час походу перського царя Дарія I на скіфів. «...Скіфи... порішили не зводити бою на відкритому полі... а сходити з дороги (персам), а як будуть наступати все далі, мають засипати всі криниці й джерела, що до них переходитимуть, нищити траву на землі... За той час, як перси йшли через край скіфів і савроматів, не мали чого нищити, бо країна вже була спустошена», – описував Геродот похід персів¹⁹. На запитання Дарія, чому скіфи ухиляються від вирішальної битви, їх цар Іданфірс відповів: «А що я не воюю з тобою, то й це тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоби боятися за них і чимскоріше починати з вами бій»²⁰. Внаслідок такої стратегії скіфів, базованої на використанні величезної спустошеної території, Дарій змушений був тікати зі Скіфії, так і не дочекавшись на генеральну битву.

Класичним зразком війни на виснаження з використанням спустошеної території є стратегія римського полководця Фабія на прізвисько Кунктатор (Повільний) під час Другої Пунічної війни між Римом і Карфагеном у 218 – 217 рр. до н. е. Після того, як непереможний Ганнібал уцент розтрошив дві армії римлян, Фабій став уникати зустрічей з ним. Натомість його війська нападали на невеликі загони карфагенян, що посилалися для заготівлі фуражу й продовольства. Незабаром армія Ганнібала, яка перебувала в багатій родючій країні, стала потерпати від нестачі припасів. Однак ще більші страждання війна на виснаження заподіювала

римським та італійським селянам. Та варто було римлянам відмовитися від повільної стратегії Фабія, як їх спіткала катастрофа при Каннах, котра ледве не вирішила долю війни на користь Карфагена. Блискуче освічений Мазепа напевно студював «Історію Риму від заснування міста» Тита Лівія, де описано ті події. Та на його біду і на біду всіх українців Петро I також був обізнаний з ходом Другої Пунічної війни, про що свідчить хоча би прізвисько «Ганнібал», яким він назвав свою забавку – юного «арапа». Тож російський цар дав українському гетьманові наочний урок використання просторового чинника при веденні війни на виснаження з Карлом XII. І відбувся той предметний урок з геополітики на квітучих землях плеканой Мазепою Гетьманщини. Петро I теж мислив геополітичними категоріями.

Необхідно зазначити, що дотепер геополітичні засади внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Мазепа, як і геополітичну ситуацію України на рубежі XVII – XVIII століть, не досліджено.

Певну спробу в цьому напрямі зробив харківський історик Д.В. Журавльов. «З точки зору геополітики, Україна знаходилася в самому центрі Центральносхідної Європи, між чотирма «полюсами сили»: мусульманською Туреччиною і Кримським ханством на півдні, католицькою Річчю Посполитою на заході, лютеранською Швецією на півночі та православною Росією на сході. Відносна рівновага і боротьба між цими «гравцями» (кожен з яких за своїм потенціалом переважав Україну) давала змогу козацькій державі маневрувати, обирати різні варіанти зовнішньополітичного курсу. Рішуча перемога будь-якої зі згаданих держав тягла б за собою послаблення решти і неминуче втягнення України в орбіту впливу країни-переможниці. Тому найдалекоглядніші українські політики другої половини XVII століття (серед яких був і Іван Мазепа) якнайменше прагнули допустити подібний розвиток подій. Проте час для докорінної зміни політичної лінії ще не прийшов, хоча початок Північної війни не віщував для Росії та союзників нічого доброго», – пише історик²¹.

Утім, тут ми маємо радше характеристику зовнішньополітичного положення України під кутом зору політичної географії, яка вивчає формування політичної мапи світу, розміщення й територіальні сполучення політичних сил, їх взаємозв'язок з просторовою організацією політичного життя у глобальних, регіональних та масштабах окремих країнах. Так, Іван Мазепа мав власну оцінку зовнішньополітичної ситуації, в якій перебувала Україна за його часу. Та в даному випадку в центрі нашої уваги буде її геополітичне становище.

Як відомо, геополітика є наукою про контроль над простором. Вона досліджує фізико-географічну, політичну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесіональну, семантичну й, нарешті, цивілізаційну зумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Та перш ніж аналізувати геополітичні креслення гетьмана Мазепа, варто зупинитися на його оцінках міжнародного становища України з точки зору політичної географії, позаяк вона тісно пов'язана з геополітикою.

Класичне наукове визначення місця України на тогочасній політичній мапі Європи дав Вольтер у своїй праці «Історія Карла XII, короля Швеції» (1731 р.). «Україна, країна козаків розташована між малою Татарією [Кримським ханством], Польщею та Московією», – писав великий мислитель. «Україна завжди прагнула бути вільною: але оточена Московією, державами Великого Володаря (Grand Seigneur) [турецького султана] і Польщею, вона змушена була шукати собі протектора в одній з цих трьох держав. Спочатку вона вдалася до протекції Польщі, яка ставилася до неї як до підлеглої, потім вона віддалася московиту, котрий правив нею як невільницею»²².

Ця вольтерівська оцінка повністю збігається з баченням зовнішньополітичної ситуації України Мазепою, яке він виклав у своїй знаменитій «Думі». Гетьман гранично чітко окреслив зовнішньополітичні орієнтації тодішньої української еліти:

1. «Єден живет із погани»;

2. «Другий ляхам за грош служить»;
3. «Третій Москві юж голдуєт».

Єдиний шанс врятувати «матку»-Україну Іван Мазепа вбачав у об'єднанні зусиль «енералів» і полковників, тобто еліти. Заключні рядки гетьмана: «Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!» багато хто з дослідників сприйняв як заклик до негайного збройного повстання. «Закликаючи до політичної консолідації української провідної верстви й збройної мобілізації всіх українських сил під його, гетьманським, проводом для активної боротьби з ворогами України, Гетьман вказував нові шляхи своєї – і української державної політики», – зазначав Олександр Оглоблин у своїй монографії «Гетьман Мазепа та його доба». Обережнішим у своїх коментарях був Володимир Голобуцький. «Ясна річ, що з такою програмою Мазепа не міг відкрито виступати. Йому лишалося чекати слухної години, а натомість всіляко запевняти московський уряд у своїй вірності йому», – зазначав історик²³.

Акцентуючи увагу на останніх рядках «Думи» Мазепа, дослідники чомусь не приділяють належної уваги її першому рядку: «Всі покою щиро прагнуть». А саме в ньому прихований засадничий задум гетьмана: «кількадесят літ свобідного розвою». Зауважимо, що Іван Мазепа писав свої вірші у 1698 році, тобто, коли йому було вже під 60 років. Отже, вік романтичних пригод старий гетьман уже пережив. Будучи реалістом-прагматиком, він чудово усвідомлював, що Гетьманщина, навіть за умови консолідації всіх верств населення, у тому своєму вигляді й стані не зможе здобути незалежність унаслідок застосування «шаблі». Надто могутні сусіди претендували на володіння нею. Він, безумовно, прораховував можливі зовнішньополітичні комбінації, але бачив, що всі вони ведуть у глухий кут.

А хто як не він краще за всіх знав згубні наслідки політичних союзів із сусідами! Він був свідком краху польської орієнтації Івана Виговського і його безславної загибелі у 1664 році. Він був сподвижником Петра Дорошенка й на власні очі бачив, як турецька орієнтація «останнього козака» перетворила квітуче Правобережжя на Руїну. Він, нарешті, опинившись попри свою волю в Гетьманщині, побачив, що обережна й виважена промосковська політика Івана Самойловича призвела до економічного піднесення Лівобережжя. Та далекоглядний Мазепа не міг не бачити, що кінцевим результатом того піднесення буде повна втрата Гетьманщиною автономії, остаточна інкорпорація Лівобережжя до складу Росії. Що ж стосується його «малої батьківщини» – Правобережжя, то його неминуче поглине Польша. Надто добре був обізнаний гетьман з багаторічним російсько-польським торгом щодо українських земель.

Останнім часом навіть у Росії починають визнавати, що «зраді» Мазепа передували численні зради України Росією. «До речі, Андрусівський договір (1667 р.) або Вічний мир (1686 р.), укладені Росією з Річчю Посполитою, теж можна назвати «зрадою» або «зрадництвом» («изменой» или «предательством») щодо України і явним порушенням усіх договірних статей починаючи з Переяславського договору 1654 р.», – констатує Таїрова-Яковлева²⁴.

Проте петербурзька вчена оминає початок цього процесу, який задав тон усім подальшим російсько-польським переговорам про долю України, – Віленське перемир'я 1656 року. «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люди (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкати, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони із Шведом і Ракочим порозуміваються; певне до них, або до бісурменів підуть» – так формулювали у Вільні царські бояри перед польськими мировими уповноваженими конечність відступлення Москві частини козацької України²⁵. «Послів козацьких, котрих Гетьман і Військо Запорожське до Вільна делегували, комісари польські та московські до нарад не допустили, кажучи, що де монархи ведуть переговори, там їхні піддані голосу мати не можуть ...»²⁶. Отакі «союзницькі» відносини. Росія порушила Переяславський договір вже че-

рез два роки після його оформлення, ще за життя Богдана Хмельницького, вступивши у переговори з тією стороною, проти якої той договір і укладався.

А ось як описував апофеоз торгів за Україну під час укладення Вічного миру Олександр Брікнер:

«На початку 1686 р. з'явилося в Москві блискуче польське посольство. Сім тижнів тривали з ним переговори, які вів Голіцин особисто й з незвичайним успіхом... Нарешті 21 квітня прийшли до рішення укласти «вічний» мир. Росія сплачувала 146 000 рублів, Польща відмовлялася від Києва... Король Ян Собеський, як переповідають, зі слізьми на очах підписав у Львові грамоту про Київ. Софія ж, навпаки, святкувала цю подію вдячними молебнями й різними милостями. Сповіщаючи народ про укладення миру з Польщею, вона говорила, що «ніколи ще при предках не укладалося настільки прибуткового й славного миру», і що «преімени-та держава Російського царства гримить славою в усі кінці світу»²⁷.

Ще б пак! Уторгувати «мать городов руських» за якихось 146 000! Сама «не кругла» сума оборудки свідчила про запеклість торгів: сперечалися за кожну ти-сячу.

Іван Мазепа чув ті молебні та «грим російської слави», під які розривали Україну її «вірні» й «незрадливі» московські союзники. Через рік, у 1687-ому, він змушений був підписати з Московським царством Коломацькі статті, які ще більш урізали його гетьманські повноваження²⁸. Отже, Мазепа не мав ніяких ілюзій щодо «пещень» московських самодержців: у такий спосіб його готували «до вжит-ку».

Та російський варіант був «найменшим лихом», у чому Іван Степанович мав змогу наочно переконатися. Проте лихо, навіть найменше, – є лихо, і його треба коли-небудь позбуватися. Польський і турецький варіанти продемонстрували свою непридатність. У той же час вирватися з «міцних обіймів» російського союзника в Гетьманщині просто бракувало сил. Сам факт розподілу України поміж Росією та Польщею унеможлилював досягнення нею незалежності. «Практично це знівечило шанси української самостійності в XVII ст. Це правда, що автономна козацька держава, т. зв. Гетьманщина, збереглася під російською зверхністю на Лівобережній Україні впродовж ще одного сторіччя. Але лівобережний гетьманат був надто кволий, щоб довго протиставлятися нівеляторським і централізаторським натискам Російської імперії. Як зауважив Джордж Вернадський, збереження територіальної інтегральності України, принаймні у кордонах, встановлених за Богдана Хмельницького, було передумовою спроможності України втриматися супроти Росії», – зазначав відомий український історик з діаспори Іван Лисяк-Рудницький²⁹.

У наведеній вище цитаті з книжки Дениса Журавльова йшлося про те, що кожен із сусідів «за своїм потенціалом переважав Україну». Тут харківський історик припустився суттєвої підміни понять. Журавльов, вочевидь, мав на оці Гетьманщину. В цьому разі він абсолютно правий. Але сукупний потенціал об'єднаної України, обидві частини якої розвивалися випереджаючими сусідів темпами, через «кількадесят років свобідного розвою» неминуче зрівнявся би з потенціалами цих сусідів. Тоді вони мали би рахуватися з новим потужним гравцем на міжнародній арені, й Мазепина алегорична шабля була би достатньо загартованою й готовою до бою за незалежність Вітчизни. Втім, при такому перебігу подій, сусіди навряд чи б наважилися на той бій. Мазепа вдався до геостратегії Фабія Повільного. Та на відміну від останнього, він не руйнував тили супротивників, але акцентував увагу на нарощуванні власних сил. Чи мав перспективу реалізації план старого мудрого гетьмана?

У процесі підготовки даної статті автор натрапив на дуже цікавий матеріал кандидата технічних наук Сергія Коваленка «Геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького»³⁰. Ця невеличка праця, котру сам її автор розцінює як «наукову гіпотезу», заслуговує на особливу увагу своєю постановкою питання. С. Коваленко окреслив стрижень геополітичної доктрини Богдана – «Руське князівство» та його

похідні: «Чорноморський проект», «Чорноморсько-балканський проект» та «Балтійсько-балканський проект». Проте він не відповідає на головне запитання: чи можлива була реалізація доктрини і якими були би її наслідки?

Не вдаючись до детального аналізу, слід сказати, що імовірність втілення в життя Богданової доктрини була вельми високою. Він спирався майже на весь народ, на всі його верстви й прошарки.

Точну кількість повстанців визначити просто неможливо. Твердження багатомної «Історії Української РСР» відносно того, що «на початку 1649 р. селянсько-козацька армія нараховувала близько 300 тис. чоловік»³¹, не відповідає дійсності. З таким військом непересічний полководець Богдан Хмельницький був просто зобов'язаний розтратить збройні сили Речі Посполитої без будь-якої зовнішньої допомоги.

Відомий польський історик Владислав Серчик, маючи на оці загальну кількість повстанців, а не тільки чисельність козацького війська, стверджує, що «у повстанні брало участь кількасот тисяч осіб»³².

Сам Богдан Хмельницький у розмові з Василем Бутурліним, яка відбулася на третій день після Переяславської ради, казав, що «під Зборовом, і в ту ж пору з ним, гетьманом, Запорозького Війська було 360 000»³³. Може, старий гетьман в суто дипломатичних цілях трошки й перебільшив. Авторитетні англійські періодичні видання повідомляють, що під час облоги Збаража Хмельницький зумів організувати армію з 200 000 вояків³⁴. Михайло Грушевський найбільш вірогідним вважав «обчислення московського гінця, що був в збаразьким і козацьким таборі, – що гетьман мав з собою коло 70 тис. козацького війська і дещо більше орди, та більші й менші вільні дружини козацьких повстанців»³⁵. Вірність калькуляції російського розвідника підтверджують В. А. Смолій та В. С. Степанков, називаючи чисельність козацької армії у 60 – 80 тисяч осіб і підкреслюючи, що «за цим показником вона не поступалася європейським арміям половини XVII ст. (40 – 50 тис. осіб)»³⁶. Утім, скільки було отих «вільних дружин» і яка була їх чисельність, порахувати не зміг не тільки московський гонець, але й сучасні провідні українські вчені, базуючись на величезному масиві документальних джерел.

Проте цілком очевидно, що такої воєнної сили й всенародної підтримки як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа не мав. Спираючись на ту підтримку й на віддане йому військо, Хмельницький розробляв проекти становлення та експансії Козацької держави. В разі їх здійснення український державний організм мав би всі умови для свого динамічного розвитку: простору територію, численне й повноцінне населення, забезпечені торговельні шляхи тощо. В основі ж геополітичних креслень Мазепа були, насамперед, завдання відновлення того державного організму та його виживання і, тільки в перспективі, – повноцінне функціонування.

Сучасна українська історична наука виходить з того, що розбудова Козацької держави Богданом Хмельницьким була цілком імовірною. Так, В. А. Смолій і В. С. Степанков, цілком обґрунтовано критикуючи висловлене у вітчизняній історіографії «міркування, що, мовляв, через відсутність відповідних соціально-економічних умов, вона не мала перспективи самостійного розвитку», наголошують: «Аналіз політичного устрою, характеру соціально-економічних відносин, що склалися на території козацької України, аж ніяк не засвідчує їхньої незрілості чи безперспективності. Навпаки, важливі перетворення в сільському господарстві, позитивні зміни в становищі ремесла й торгівлі, соціальній структурі суспільства, політичному устрою... створювали умови для розвитку продуктивних сил, буржуазних відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Проте для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньополітичні умови. І саме останні зіграли трагічну роль в історії Української держави»³⁷.

Навчений фатальним досвідом своїх попередників, обережний Мазепа вирішив спочатку зміцнити підвалини своєї держави, а потім вже виступати у всеозброєнні на міжнародній арені. Мудрий гетьман чудово усвідомлював зовнішньо-

політичні чинники, що вкрай обмежували його дії. «Якщо Хмельницький, а початково й Виговський, ще мали на шахівниці Східньої (ба й почасти Південно-Східньої) Європи певну ініціативу, то Мазепа тієї ініціативи вже не мав. Руїна віддала ту ініціативу Варшаві і Москві та, частково, лише «за традицією», кримській Туреччині», – з притаманним йому художнім баченням змальовував ситуацію відомий український поет Євген Маланюк³⁸.

У своїй книжці «Козацька держава» письменник Валерій Шевчук зазначав, що «...мусячи жити й правити в умовах тотального нагляду над своїми діями й особою, в умовах, коли Росія настільки скріпилася, що могла вже безборонно затягти петлю на шиї української Козацької держави, що вона й почала робити, Іван Мазепа не мав можливості відверто й прямо висловлювати своїх думок та засад політичного думання, а права й вольності свого народу міг боронити тільки шляхом дипломатичним за допомогою інтелектуальної гри, яка обов'язково мала включати в себе й хитрість, і вивертливість, відступи й підступи, та й гадане смирення, ба, навіть дії, супротивні до своїх поглядів»³⁹. Та це було занадто однобічне висвітлення дій гетьмана. Вони далеко не обмежувалися дипломатичними та інтелектуальними іграми.

Адже, хоча й зовнішнє оточення відіграло вкрай негативну роль, проте рештки Богданової держави у вигляді Гетьманщини ще залишалися. «Фактичний політичний стан – протекторат (з досить виразною колоніальною тенденцією...) – Мазепа приймає як політичну дійсність, як базу і **можливу** відскочно до можливого майбутнього. Ще бо існує адміністративна система Богданових полковництв держави Війська Запорізького, ще є сякі-такі кордони навіть з митницями, ще є, хоч Руїною до кореня розгойдане, напів-схаотизоване і досить здеморалізоване, але, все ж, **національне** суспільство, і ще є найістотніше – Армія, яку очолює і якою – з напівв'язаними, щоправда, руками – керує», – писав Є. Маланюк. І далі: «Занадто в багатьох напрямках треба було Гетьманові діяти одночасно і безупинно: економіка країни, фінанси, соціальні (ц.т. міжстанові) противенства, постійне вишарпування Петром окремих корпусів і загонів Армії, пекуча і складна справа Правобережжя, будівництво, шкільництво...»⁴⁰. Отже, хоча й база для відштовхування у Мазепи була звужена, він використовує її для побудови своєї держави. А як зовнішньополітичне забезпечення цього будівництва веде дипломатичні ігри, не гребуючи при цьому підступами та інтригами. Інших механізмів здійснення міжнародної політики у нього просто не було.

Те, що держава Мазепи мала неабиякий резерв розвитку, відзначав у пізнішій своїй праці й сам Валерій Шевчук. «Козацька держава ще здобувала внутрішню силу для стабілізації, будування, творячись у всіх державних формах: урядовій, економічній, правовій, військовій, культурно-освітній, причому ця держава нагадувала більше тодішні європейські республіки, ніж східні деспотії», – писав він⁴¹. Власне, творенням цієї держави й займався в першу чергу гетьман Мазепа, активізуючи тим самим геополітичні чинники її омріяної ним могутності.

III.

Геополітика визначає життєздатність і міць тієї або іншої держави такими головними факторами: простір; природні багатства й економічний потенціал; населення (кількісний та якісний аспекти). Інколи до цих факторів додають суспільство та уряд⁴².

Розгляд діяльності гетьмана Мазепи показує, що всі його зусилля як в галузі внутрішньої, так і зовнішньої політики були сконцентровані на забезпечення взаємодії та активізацію всіх цих факторів в Україні.

Очевидно, що найскладнішою була проблема життєвого простору Української держави, штучно розірваного навіл між Московією та Річчю Посполитою. Чи не найпершим негативні сторони українського геополітичного простору науково виклав В'ячеслав Липинський. У своїх «Листах до Братів-Хліборобів» історик зазначав: «Між статичними причинами нашої недержавности перше місце займає наше географічне положення:

1. на битім шляху між Азією і Європою,

2. на географічно несталім пограниччю двох ріжних культур: Візантійської і Римської,

3. без захищених природою гряниць од сусідніх держав.

З погляду політичного наше географічне положення – найгірше в Європі. Навіть Московщина в положеню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та боло-тами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалюва-лись з Азії в Европу, і уступали під натиском Європи на Азію, ріжні кочовничі орди...»⁴³.

Вади свого географічного положення добре розуміли у Запорозькій Січі. «...Зай-маючи відкриті й нічим не захищені степи, запорожці не могли й думати про те, щоб триматися незалежно від Росії, Туреччини й Польщі. Інша справа, якби вони займали малодоступні або зовсім недоступні місця, як Крим або Кавказ. Тоді... із Запоріжжя могла б вийти свого роду Черногорія», – відзначав Дмитро Явор-ницький⁴⁴.

Богдану Хмельницькому вдалося не тільки подолати ці геополітичні склад-нощі, але й обернути їх на свою користь. «Два світи зустрілись на Україні; дві відмінні культури і два інші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в міцні карби української держави, вони взаємно себе запліднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальністю і своєрідністю надають окре-мий, індивідуальний, – ріжний від Москви і від Польщі – характер відродженій Українській Нації. Запозичивши від Сходу міцну, державну, абсолютистичну форму правління і прищепивши її на ґрунт, вироблений під впливом індивідуалістичної, свободолюбивої, аристократичної культури Заходу, Гетьман Хмельницький зумів боротьбу між Сходом і Заходом на території українській асимілювати й унешкодливити», – писав Липинський у своїй іншій праці⁴⁵.

Але наступникам Богдана не поталанило втримати завоювання великого геть-мана. І те, що збудував Хмельницький на хвилі всенародної революції, Мазепі в умовах жорсткого і всеохоплюючого контролю Москви довелося відбудовувати буквально по крихітках.

Насамперед, гетьман Мазепа зробив спробу «відкоригувати» Коломацькі статті з метою зміцнення своєї влади. І це йому вдалося. Відразу ж після державного перевороту в Росії восени 1689 р., коли Петро I усунув від влади свою сестру Софію, гетьман подав царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу статті про різні справи, що були схвалені російськими монархами практично без попра-вок. Т. Г. Таїрова-Яковлева, яка першою дослідила цей документ, увела його в науковий обіг під назвою «Московські статті гетьмана Івана Мазепи»⁴⁶. Задово-лення царями «покірного прохання» гетьмана «нікому малоросійських городов жителем своих Царского Величества жалованных грамот на села і мелниці без листов ево гетманских давать не указали» (пункт 10 статей) дослідниця абсолют-но справедливо розцінила як «серйозне посилення внутрішньої влади гетьмана, що ставала в Україні, таким чином, верховною над владою старшини й російських воєвод»⁴⁷.

З точки зору дослідження геополітики Івана Мазепи особливий інтерес явля-ють пункти 11 і 12 Московських статей.

У п.11 гетьман висловлює побажання: «В охотных полках конных и пеших людей в розписи умалилося, і чтоб Их Царское Величество указали те полки новы-ми людми доповнить». Це побажання було задоволено повністю: «Великие Госу-дари Их Царское Величество указали ему, гетману, в те охотные полки людей дополнить, а сколько числом і о том учинить ему по своему рассмотрению, толко того смотреть і беречь накрепко, чтоб от того малоросійских городов жителем в зборе денежной казны и хлебных запасов на дачу тем охотным полкам не было тягости і болших убытков»⁴⁸. Отже, «під крилом» Московського царства Мазепа отримав змогу будувати українське регулярне військо «на власний розсуд», що сприяло зміцненню геополітичних підвалин замисленої ним держави. Щоправда, в майбутньому він не використав повною мірою цей карт-бланш.

У п.12 йшлося про те, «Чтоб указали Великие Государи Их Царское Величество Новобогородицкой город довольно ратными людьми із женами населить, при которых бы ратных людех із малоросійских городов жители зело охотнее на слободе селитися і разселятиса». У такий спосіб гетьман намагався залюднити південні рубежі своєї держави (сучасна Дніпропетровщина) українським населенням. На це він також отримав дозвіл: «Да хоча бы гетман, служба Их Царскому Величеству, радение свое показал, чтобы малоросійских городов жителей указное число тысячу семей поселить около того города і о том бы он розослал по городам листы свои, чтоб охочие люди шли туды на житье без опасения»⁴⁹.

З перших же днів свого гетьманування без зайвого галасу Мазепа розпочинає повзучу експансію на Правобережжя, порушуючи тим самим статті Вічного миру, які він прекрасно знав. Так, вже 17 вересня 1687 р. він видає універсал про «підтвердження дозволу київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського Київському Кирилівському Святотроїцькому монастирю зайняти Ржищевський монастир, з наданням йому села Ячники та давніх земель Ржищевського монастиря»⁵⁰. До того ж в універсалі було зазначено, що ці землі належать до лівобережного Переяславського полку! Але ж згідно зі статтею VII Вічного миру, землі на правому березі Дніпра між Стайками і Тясмином по лінії Ржищів – Терехтемирів – Канів – Мошни – Сокольне – Черкаси – Боровиця – Бужин – Воронків – Крилов – Чигирин перетворювалися на незаселену нейтральну смугу і аж ніяк не могли належати до Переяславського полку.

9 лютого 1688 р. універсалом Мазепи Київському Межигірському монастирю підтверджуються володіння, серед інших, зокрема, і на село Чернин у Переяславському полку, розташоване проте на колишній території Білоцерківського полку, причому досить далеко від Дніпра, вглиб Правобережжя⁵¹.

19 червня 1693 р. Мазепа підписує універсал Київському Братському монастиреві на захист від спустошення монастирських лісів біля Карпилівки, Косачівки і Виповзова. Адресований цей універсал був «полковникови киевскому, старшине полковой, сотником» і т. д., тобто – Київському полку⁵². При цьому Івана Степановича зовсім не обходило, що Карпилівка розміщала на північ від кордонів правобережної частини полку.

24 лютого 1695 р. Лубенський Мгарський монастир отримує оборонний універсал на монастирські пасіки на правому березі Дніпра за Мошнами⁵³, тобто знову ж таки за лінією нейтральної смуги, що не підлягала заселенню.

Коли ж польський коронний гетьман спробував припинити експансію Мазепи й відправив для осадження в Мошни своїх людей, український гетьман негайно вдавися до контрзаходів. Він написав листа до переяславського полковника І. Мировича, в якому сповіщав, що поляки не мають права осаджувати міст і сіл на відстані п'яти миль від Дніпра (32,5 км), а тому повинні вивести людей з Мошен та інших наново осаджених слобід. Проте такої норми щодо Мошен у російсько-польському договорі не було; в ньому п'ятимильна смуга встановлювалася вздовж Стугни, а не Дніпра. Зрештою полякам у Мошнах, що мали за договором залишатися незаселеними, так і не вдалося закріпитися⁵⁴.

Поступово експансія Мазепи на Правобережжя, що спочатку відбувалася епізодично, набула планомірного характеру. Як зазначали упорядники частини II «Універсалів Івана Мазепи» Іван Бутич і В'ячеслав Ринсевич, на початку XVIII ст. відбувається тотальне освоєння Канівщини, про що промовисто свідчить універсал Мазепи від 10 грудня 1701р. про підтвердження Переяславській єпископії наданих маєтностей (усього на 28 сіл, слобід і хуторів, що були вже тут засновані або відновлені)⁵⁵.

А з 1704 року, коли Мазепа на чолі 40-тисячного українського війська опинився на Правобережжі, він, користуючись послабленням Польщі в ході Північної війни, взагалі перестав перейматися умовами Вічного миру. Він стає реальним гетьманом «обох берегів» Дніпра. Дехто з дослідників україні не вдало характеризує повернення правобережних земель їх справжнім власникам – українцям тер-

міном «колонізація». Насправді ж шлося про реабілітацію, відновлення статус-кво, повернення споконвічних українських земель українцям. А повертав ці землі Мазепа дуже рішуче, без будь-яких вагань. Наприклад, 1 вересня 1704 р., перебуваючи під Фастовом, гетьман підтверджує своїм універсалом права Анни Ліщанки Ханенчихи з сином на село Солов'їху, що розташоване фактично вже на Житомирщині⁵⁶, тобто – на території Речі Посполитої.

Протягом кількох останніх років учені опублікували значний масив документів Мазепа, який ще переконливіше доводить, що старий гетьман розглядав Правобережжя як невід'ємну складову України. Ще порівняно нещодавно, у 2006 році, упорядники публікації документів Мазепа – «Універсалів Івана Мазепа» у передмові до другого тому цього видання писали: «Мазепа, слідом за Самойловичем, в частині своїх універсалів величає себе гетьманом обох боків Дніпра. Відомо 50 таких універсалів, щоправда, 32 з них припадає на 1689 рік, 3 – на 1688, на інші роки по 1 – 2 універсали. Імовірно, на початку 1690-х рр. царський уряд заборонив, чи не рекомендував гетьманові робити подібну вставку в свій титул, з чим і пов'язано її наступне зникнення, проте це не завадило Мазепі проводити політику на приєднання українських земель за Дніпром до Гетьманщини»⁵⁷. Але, як виявила публікація так званого «Батуринського архіву» Мазепа, здійснена Т. Г. Таїровою-Яковлевою, царський уряд нічого Мазепі не забороняв. Навпаки, сам Петро I, принаймні з 1702 р., звертається у своїй кореспонденції до Мазепа не інакше як до «обоих сторон Днепра гетману»⁵⁸. Потім російський самодержець у своїх грамотах неодноразово повторює саме таке звернення до Мазепа⁵⁹.

Отже, ми нарахували 17 звернень Петра I до Мазепа як повновладного володаря обох берегів Дніпра (зауважимо, що друга частина «Батуринського архіву» ще очікує на свою публікацію, а отже, кількість подібних документів може зрости). До того ж з опублікованих ще в середині XIX ст. джерел до нас дійшла Грамота Петра I з таким саме зверненням, датована 3 вересня 1708 р.⁶⁰. Чому російський цар продовжував називати Мазепу саме так, коли сам український можновладець унікав цього терміну? Вочевидь, Петро I уявляв собі Правобережжя у складі своєї імперії. Він чудово розумів, що мешканці тих країв радше підуть під гетьманську булаву, ніж під його великодержавний скіпетр. Ну а після приєднання їх державницькі амбіції можна буде приборкати тими ж методами, що їх послідовно проводив російський цар у Гетьманщині. Що ж стосується Івана Мазепа, то він не хотів зайвий раз розпалювати пристрасті й тихо і послідовно здійснював свою експансію на Правобережжя без дратування сусідів надмірним вживанням свого титулу.

Зусилля Мазепа по воз'єднанню Лівобережжя й Правобережжя мали ще один надзвичайно важливий геополітичний аспект. Йдеться про прагнення контролювати найважливішу водну артерію України – Дніпро та його басейн. З точки зору одного з творців української геополітичної думки, Юрія Липи, ріки «об'єднують населення і його оселі як найважливіші засоби комунікації. Особливо важливі великі, спокійні, долинні ріки». «Річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії. Ріки формують групу людности на Україні впродовж тисячоліть. Сітка внутрішніх доріг української території достосована до мережі рік, до переправ, бродів і гирл. Як у біології індивідуальність зародку починається від пульсування окремої системи обігу крові в безформній плазмі, так духовний організм починається на Україні від пульсування мережива річних і зв'язаних з ними суходолових доріг», – підкреслював учений⁶¹. Іван Мазепа усвідомив цей геополітичний постулат ще наприкінці XVII століття. Під цим кутом зору стає зрозумілим, чому в авангарді його експансії на Правобережжя йшли монастирі: гетьман дбав не тільки про господарське освоєння спустошених земель, але й про відтворення та зміцнення єдиного українського духовного організму.

Як показав розвиток подій, Мазепа цілком слушно розраховував на підтримку правобережців. Це наочно виявилось після його вступу на Правобережжя у 1704 році й подальшого перебування там протягом наступних років. Ще яскравіше про-

демонстрували свою підтримку ідей української державності тамтешні жителі під час походу Пилипа Орлика, що відбувся 1711 року. «Більші, аніж на Лівобережній Україні, мали наслідки і вплив універсали й виступ Орлика на Правобережжі, куди він вступив безпосередньо. Тут симпатії українського народу, змученого московським пануванням, були цілком на боці Орлика і його замірів. В Черкасах, Каневі, Мошнах і в багатьох інших місцях Білоцерківського полку, а також полків Корсунського й Уманського жителі одверто ставали на бік Орлика... Українські кріпості здавались йому без бою, одна за одною. Народ, визволяючись з-під московського панування, охоче переходив на Орликовий бік, радісно вітаючи свого визволителя. Побідний шлях гетьмана встилався одними успіхами», – писав у 1918 р. перший український біограф Пилипа Орлика Василь Різниченко⁶².

Цю точку зору підтверджують і пізніші дослідники. Зокрема, доктор історичних наук Т. В. Чухліб, який на основі аналізу документальних джерел переконливо доводить, що Орлику під час першого етапу походу (лютий – квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. На підтвердження цієї тези вчений наводить лист Петра I до О. Меншикова, де зазначається, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна⁶³.

У якому вигляді та яких кордонах мислив Іван Мазепа свою Козацьку державу?

На жаль, дати вичерпну відповідь на ці запитання ми не в змозі: гетьман не залишив нам жодного документа з цього питання.

Деякі дослідники, наприклад, Д. Журавльов, схилиються до версії, що гетьман прагнув до утворення «князівства окремого», посилаючись при цьому на один з маніфестів Петра I до «вірного народу малоросійського», на «промову російського царя перед своїми офіцерами незадовго до Полтавської битви (де не було потреби вигадувати відверті пропагандистські дурниці)», а також на офіційний російський «Дневник» бойових дій 1708–1709 років, що містив листи, захоплені в шведському таборі після Полтавської битви, в яких йшлося про те, що кінцевою метою Мазепа було, «чтоб малороссийские козацкие народы от России были особое княжение, а не под Российской державою»⁶⁴.

Так, насправді, Петро I неодноразово «викривав» такі плани Мазепа. Наведемо ще один документ, який підтверджує цю тезу. У своїй грамоті до «всього малоросійського народу» від 9 листопада 1708 р. російський цар заявляв, що нібито «король шведской» обіцяв приведену ним до влади польському королю Лещинському віддати йому «малоросійской край», а «изменника Мазепу в Украинне самовластным князем над вами учинить»⁶⁵. Щось явно не «стикувалося» в цій агітці Петра. Як то міг бути самовладний князь у краї, відданому польському королю? Звернемо також увагу на те, що Петро в цій грамоті кілька разів вживає слово «Україна». Робилося це явно в пропагандистських цілях, аби привернути симпатії українців у так званій «війні маніфестів», яку, забігаючи наперед, відзначимо, Мазепа програв. Звернімо увагу й на формулювання Петра: «в Украинне», а не «на Украине»! Отже, творець Російської імперії вбачав в Україні не просто край, але й державний організм або, принаймні, його зачаток, який у випадку свого вдалого розвитку може в перспективі скласти проблеми для тієї імперії.

Тему «Іван Мазепа та ідея князівської держави» ретельно й всебічно дослідив Валерій Шевчук⁶⁶. Аналізуючи текст союзного договору України зі Швецією від 29 – 30 жовтня 1708 року, постановлений у Горках, який дійшов до нас у вигляді копії або витягу, він пише: «...Тут чітко визначається, що Іван Мазепа – законний князь України, а сама країна зветься князівством, наступники ж Мазепа також мають бути князі. Є й назва: «Українське князівство», народ же зветься так само: «українським». Простір князівства не означено, але застерігається, що завойовані козаками землі, як і «все те, що – як виявиться – належало колись українському народові, передається і задержиться в Українському князівстві», тобто Українське князівство тут бачиться на всьому етнічному просторі. Князівська влада

гарантувалася Мазепі до його смерті, а шведський король не мав присвоювати собі герба і титулу князя України. Князь правив разом зі станами України. Ці факти найпереконливіше свідчать, що Мазепа також був не лише прихильником, але й носієм ідеї князівської України, інша справа, що вибороти такої держави він не зумів»⁶⁷.

Та й на основі свого блискучого аналізу В. Шевчук усе ж не дав точної відповіді на свої запитання. «Зрештою, те, якою хотів бачити Україну Мазепа, можна й доувати на основі тих свідчень, що до нас дійшли. Це мала бути вільна, незалежна Україна, але в якій формі — чи князівської, чи козацької, чи змішаної князівсько-козацької держави — для Івана Мазепи, здається, не становило істотного значення, принаймні за княжими титулами він не ганявся», — робить висновок дослідник⁶⁸.

Головне у цьому висновку те, що Мазепа уявляв собі Україну не інакше як вільну незалежну державу.

До цього, мабуть, треба додати, що гетьман усе ж схилився до спадкової монархії як форми правління. Слідом за Богданом Хмельницьким та Іваном Самойловичем, які готували своїх синів до гетьманства, Мазепа розраховував зробити своїми наступниками небожів. Та старший з них, Іван Обидовський, який краще підходив для цієї ролі, несподівано й загадково загинув на самому початку Північної війни, а молодшого — Андрія Войнаровського більше цікавили гроші дядька, ніж його гетьманська булава.

IV.

Монархічні прагнення Мазепи очевидні. «Він думав *зорганізувати Україну* на зразок сусідніх держав, а там скрізь, у Польщі, яка йому була найбільш знайома, в Угорщині, у Волощині і т. д., він бачив *монарха* й аристократію, що підпирає того монарха, а останній надає їй усякі **привілеї**, аби утримати її при собі. Отже, і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років, і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб витворити численну заможну аристократію», — казав Володимир Антонович у своїх приватних лекціях з історії козацтва⁶⁹.

Ця, в цілому правильна, теза має, однак, істотну ваду. Саме тому, що Мазепа краще від інших монархій знав польську, він аж ніяк не хотів наслідувати її приклад. Кількарічна служба «покойовим» у короля Яна Казимира дозволила йому не тільки детально ознайомитися з історією Речі Посполитої, але й на власні очі побачити вади польської станово-представницької монархії. Він був безпосереднім свідком того, як обмеження королівської влади руйнує всю політичну систему країни. Мазепа знав, що апогею своєї могутності Польща досягла за останніх представників Ягеллонської династії, коли монархи були суб'єктами законодавчої влади (зазвичай нарівні з Сеймом, але деякі королівські декрети не потребували його схвалення), мали вищу виконавчу та судову владу, були верховними головнокомандувачами, мали право оголошувати війну та укладати мир. Після введення Генріхових артикулів 1573 р., що ту владу обмежили, польська держава стала на шлях свого поступового послаблення.

Негативну роль відіграло позбавлення шляхтою короля його воєнних повноважень. «Дворянство... серед внутрішніх і зовнішніх небезпек, що погрожували Польщі, зломило військову міць короля через прийняття закону, який забороняв йому мати постійне військо, за винятком особистої гвардії у 1200 чоловік. Таким чином, король опинився у повній залежності від дворянського ополчення», — зазначав професор Брюссельського університету Мартін Філіппсон. «За такий егоїзм і дурість польські дворяни були незабаром покарані», — наголошував учений, маючи на увазі неспроможність польського війська придушити «жахливе повстання козаків» на чолі з «лютим» Богданом Хмельницьким⁷⁰. «Із цих подій, — продовжував Філіппсон, — польська аристократія повинна була б зробити той висновок,

що для порятунку батьківщини необхідні більша концентрація й тісне згуртування всіх національних сил. На ділі відбулося зовсім протилежне: на сеймі 1652 р. горезвісне *liberum veto* (вільне вето. – **О. Д.**) одержало силу постійного закону. Питання про правильне голосування на сеймах ніколи власно й не порушувалося; більшість перекрикувала меншість, а якщо остання нізащо не хотіла підкоритися, то справа доходила до бійки, іноді навіть до вбивства. Тепер провели абсурдний закон, по якому рішення сейму мали силу лише при їхньому одностайному прийнятті. Ця нісенітниця вважалася тепер основним законом держави, навіть палладіумом (оплотом. – **О.Д.**) свободи. Любов до особистої свободи й до індивідуальної сваволі ніколи й ніде ще не приводила пануючу касту до такого пагубного й самовбивчого рішення. Свободі індивідуума тут, не довго думаючи, жертвували спокоєм, величчю й навіть самим існуванням батьківщини⁷¹.

Процес розвалу інституту королівської влади тривав роками й збігся з майже безперервними війнами, під час яких твердість і стабільність цієї влади була необхідною. «З часів першого Вази (1587 р. – **О. Д.**) дворянство виявляло повну недовіру до престолу, майже марновірний страх перед *absolutum dominium* (абсолютною владою. – **О. Д.**), перед посиленням значення короля, до чого неминуче повинна була привести успішна зовнішня політика; усякій спробі реформ воно протиставляло пугало «Макиавеллі» та «Каллімаха»⁷² (тобто прихильників посилення королівської влади) й тим самим придушувало реформу в самому зародку», – писав відомий полоніст, професор Берлінського університету Брюкнер⁷³.

Пригадаймо, що Самійло Величко у своєму літописі називає Мазепу «Махієвель і хитрий лис». А Дмитро Яворницький писав, що «запорожці називали його «хитрий лис і махієвель»⁷⁴. Можливо, Д. І. Яворницький повторював визначення козацького літописця, радше, користувався й іншими джерелами. Можна припустити, що запорожці підхопили дефініцію Величка, не виключено, що сталося навпаки. Але й у тому випадку, якщо літописець був одноосібним автором висловлювання, воно заслуговує на особливу увагу. Насамперед тому, що Самійло Величко був високоосвіченою людиною, добре обізнаною зі звичаями польської шляхти й двору і знав, що означає там прізвисько «Макиавеллі». Згадаймо також, що Величко називає Мазепу «Махієвелем», описуючи конфлікт 1692 р. між гетьманом і тодішнім генеральним писарем Василем Кочубеєм, який не полишав мрій про гетьманську булаву й очолював опозиційний до Мазепи блок старшини. Отже, захищаючи свого «доброго пана» – Кочубея, літописець застосовує щодо Мазепи «пугало Макиавеллі», небезпідставно натякаючи на прагнення гетьмана до необмеженої влади.

І це прагнення було багато в чому зумовлене досвідом польської монархії. Наближений до Яна Казимира, Мазепа просто не міг не знати його пророчого попередження Сейму після абдикації в 1668 р. відносно того, що Польща впаде жертвою своїх жадібних сусідів, якщо не реформує свою систему⁷⁵.

Таким робом, уся логіка розвитку подій заперечує твердження російських політиків та істориків щодо намірів Мазепи запровадити в Україні «польські порядки». Він хотів бути повновладним володарем своєї країни, а не повторювати незавидну долю свого колишнього польського патрона Яна Казимира, який втратив владу буквально на його очах. Та й сам Іван Мазепа в 1704 р. у розмові з французьким дипломатом Жаном Балюзом зауважив, що Польща «іде, подібно до Стародавнього Риму, до занепаду». Зрозуміло, що далекоглядний гетьман аж ніяк не бажав складати компанію сусідці й копіювати її сумний досвід. До чого ж прагнув Мазепа?

Певною мірою на це запитання дає відповідь фрагмент з цитованого вище листа Жана Балюза. Отже: «Що особливо було мені приємне – це почуття пошани, яку володар Мазепа виявляв до особи його Величності (Людвика XIV – **І. Б.**)⁷⁶, про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі, а відповідає, видно, дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на най-

виднішому місці знаходиться гарний портрет Й[ого] В[еличності]. Там же, але в менше видному місці я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів...»⁷⁷.

Може, хитромудрий Мазепа, чекаючи на французького гостя, й поміняв місцями портрети монархів. І все ж... Надворі був початок XVIII століття – апогей епохи абсолютизму, а «король – сонце» був його втіленням і символом. Отже, цілком логічно буде припустити, що ідеалом політичного устрою для Мазепа була не станово-представницька польська монархія, що стала на шлях занепаду, а абсолютистська французька, яка асоціювалася з домінуванням Франції в Європі.

Та Мазепа не хотів безоглядно копіювати навіть такий блискучий досвід. Він випередив свою епоху на кілька десяти років і творив те, що згодом отримає назву «просвічений абсолютизм». І бездоганно коректно Валерій Шевчук назвав його «просвіченим володарем». Просвітницький характер державотворення Мазепа вичерпно висвітлений у книжці Валерія Шевчука з однойменною назвою, а також у монументальній праці Ростислава Радішевського й Володимира Свербигуза⁷⁸. Тому немає потреби зупинятися на цій темі окремо.

V.

Про те, у яких мінімальних кордонах Мазепа уявляв собі Україну, можемо більш-менш вірогідно судити з Конституції Пилипа Орлика. «Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені – має про те ясновельможний гетьман старатися», – записано у статті II Конституції⁷⁹.

Як бачимо, це було повернення до кордонів держави Богдана Хмельницького 1649 р. у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств Речі Посполитої. Але то була, як би мовити, «програма мінімум». Що вона собою являла?

Її границі окреслилися ще в перші місяці Визвольної війни. «Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши кампанію, стали господарями території понад 120 льє завдовжки і 60 – завширшки», – свідчив Боплан⁸⁰. Це становило приблизно 200 тис. кв. кілометрів.

Сучасні дослідники Козацької держави Богдана обчислюють її територію приблизно в 180 тис. кв. кілометрів у складі теперішніх Київської, Житомирської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Полтавської та Чернігівської областей з населенням близько 2 млн. чоловік⁸¹. В. А. Смолій і В. С. Степанков називають цифру 200 тис. кв. кілометрів, підкреслюючи, що саме на цій території «завершився процес складання національної держави»⁸². Та етнічні кордони Козацької держави були значно ширшими.

Богдан Хмельницький мислив свою державу набагато більшою. «Вибю з лядської неволі руський нарід увесь!», – викладав він свою програму. І далі: «За границю на війну не підю! Шаблі на Турків і Татар не цідійму! Досить маю на Україні, Поділю і Волині тепер – досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моїм – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи!»⁸³. Під час переговорів з Трансільванією та Швецією наприкінці життя гетьман «загадав собі всю Русь до Вісли», «приєднання до козацької України західних земель до р. Вісли, українських і білоруських, де була «грецька віра»⁸⁴. Обриси Богданової держави більш-менш чітко оформилися вже після його смерті, коли в жовтні 1657 р. було укладено шведсько-українську Корсунську угоду. У «Договірних пунктах», запропонованих від гетьмана Івана Виговського шведській стороні, які увійшли до тексту угоди, є такий: «Границі і території володінь Запорізького війська [король шведський] признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Вісли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук. Зап.

війська віддавати — як от у Литві воеводство Берестейське і Новгородське»⁸⁵. Шведи не заперечували.

Мазепа просто не міг не знати про Корсунську угоду. Хоча б від батька, який був довіреною особою Виговського. І він, безумовно, уявляв собі західноукраїнські землі в складі своєї держави.

Чи були тоді реальними такі західні кордони української держави? Звернімося до польських джерел. В одній зі своїх праць провідний польський україніст Владислав Серчик наводить інструкцію короля Яна Казимира від 1649 р., в якій прямо пишеться, що Львів є «руською метрополією, столицею, центром Русі»⁸⁶. Як бачимо, вища влада Речі Посполитої визнавала Львів українською територією. Було би принаймні дивно, якби українські гетьмани відмовилися від неї.

Вельми цікаво, що Мазепа у 1705 р. майже повторив шлях Хмельницького 1648 року. Найзахіднішою точкою їх походів стало те ж саме місто — Замостя. Треба зазначити, що «навіть перед Другою світовою війною навколо Замостя переважали села, де більшість жителів вважали себе українцями. Щоправда, ідентифікували вони себе як православні й русини. Замостя знаходиться недалеко від Володимира-Волинського, який був важливим політичним і культурним осередком русинів-українців у часи Середньовіччя»⁸⁷. Можливо, що саме тут обидва гетьмани бачили етнічні кордони Козацької держави.

Краще за інших науковців геополітичні «розклади» цієї держави зрозумів В'ячеслав Липинський. «Поділ України на дві полоси: окраїнну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та серединну і південно-східну, степову, нічим не захищену від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдарили безпосередньо в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша князівська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не видержували звичайно сильнішого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руїники України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного організму, видали його серце. Останні ознаки державного життя залишались після того тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглося од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північно-болотистого Полісся.

Тому в оцьому окраїнному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завоювання степу державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори з нього вигнані, означало-б відродження державної незалежності України. І тому, врешті, відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, опинялись в залежності від чужих держав — од Москви, або від Польщі», — писав історик⁸⁸.

Є всі підстави вважати, що Мазепа усвідомлював цю ситуацію і мислив собі Гетьманщину як економічне серце українського державного організму, а «північно-західне окраїнне півколо» як його мозок. Занотуємо: майже вся генеральна старшина, що підтримала Мазепу в його державницьких прагненнях, походила з Правобережжя. Та й сам він був звідти ж.

Крім того, Мазепа, який на кількадесят років раніше за Петра I побував у Західній Європі, чудово усвідомлював пріоритетне для України значення західноєвропейського політичного і культурного вектора, яке зберігалось протягом тривалого часу.

Так, більш ніж через два століття після виступу Мазепи, в роки Першої світової війни, коли питання незалежності України набуло особливої актуальності, основоположник української політичної географії та геополітики Степан Рудницький наголошував: «Для надійного розвитку української культури мусимо шукати взірців у західноєвропейських народів — скандинавців, німців, англійців, фран-

цузів. Учимося від них хліборобства, плекання худоби, гірництва, промислу, торгівлі, будови доріг, залізниць, кораблів, переймаймо їх науку... Нехай дійсно культурні народи Західної Європи будуть нашими учителями, а не півкультурні наші сусіди!»⁸⁹.

Петро I теж усвідомлював роль передової культури західноєвропейських країн і докладав колосальних зусиль, аби спрямувати розвиток Росії їх шляхом. Отже, і московський цар, й український гетьман орієнтувалися на Західну Європу. Однак у тлумаченні російської історіографії західний вектор Петра розглядався як прояв справжнього патріотизму, а спроба Мазепи вирушити в тому ж напрямку трактувалася як «зрада» українського народу.

Утім, геополітичні креслення гетьмана Мазепи не обмежувалися лише західним вектором. Іван Степанович пильно придивлявся до малозаселеної Слобідської України. В цьому він наслідував прагнення свого попередника – Івана Самойловича. Той хотів поширити владу свого «регimentsу» на Слобожанщину. З цією метою він у 1680 – 1681 рр. двічі посилав на переговори до Москви свого небожа, гадяцького полковника Михайла Самойловича й Івана Мазепу, тоді ще просто знатного військового товариша. «На сю сторону, – зазначали посланці, – с той стороны Днепра перешло одиннадцать полков, но теперь их осталось у нас одна треть (за підрахунками Сергія Павленка, понад 20 тисяч сімей), а две доли пошли прежде в слободские полки и там жительствоуют. Пусть бы великий государь указал полки слободские, населенные малороссиянами – сумский, харьковский, ахтырский и рыбинский – отдать под гетманский regiment, потому что все эти полки, как и гетман, и все войско запорожское, такие же малороссияне и одного государя подданные, и тогда бы гетман ведал, где этих правобережных жителей расселить, и над всеми начальствовал бы гетман, как ныне бояре начальствуют»⁹⁰.

Та зусилля Самойловича виявилися марними. Але між Гетьманщиною та Слобідською Україною розвивалися тісні економічні та культурні зв'язки, посилені близькими родинними стосунками їх еліт⁹¹.

Мазепа почав свою експансію на Слобожанщину в 1699 р., купивши у російських поміщиків землі у Рильському повіті й заснувавши там кільканадцять слобід. Лише у 1703 р. цар дав на них «и на инья купленные и поступныя села и деревни, мельницы и земли и сенные покосы... жалованную грамоту»⁹². Поступово Мазепа скупив землі ще у двох повітах, що входили до складу Росії – Путивльському й Севському. Загалом йому тут належало 49 сіл, селищ і слобід, в яких мешкали так звані «вільні черкаси». Заселення земель Дикого Поля тривало за грамотами гетьмана І. Мазепи, котрий «пожалував» землі українській старшині⁹³.

Підсумовуючи цю діяльність гетьмана, Т. Таїрова-Яковлева зауважує: «... за дев'ять років господарювання було досягнуто стільки, що колишні поміщики із заздністю й злістю дивилися на гетьмана, а поселенці, навпаки, тисячами йшли до нього. Як писав Плохинський, Мазепа управляв своїм величезним господарством з любов'ю, енергією й незвичайним талантом»⁹⁴.

А Сергій Павленко зробив з аналізу колонізаторських зусиль Мазепи на підросійській Слобожанщині дуже слушний і вагомий висновок: «Фактично відбувалося розширення меж Гетьманщини за рахунок прикордонної території. Певно, таку мету й переслідував гетьман»⁹⁵.

Колонізаторська місія Мазепи на Слобожанщині закінчилася після його переходу до шведів, але вона не минула безслідно. Дослідник українського етносу XVIII – XX ст. В. О. Романцов безпосередньо пов'язує її наслідки з оформленням етнічного складу Слобожанщини. «... Зовсім не випадково, що наприкінці XIX ст. серед місцевого населення переважали українці. Так, в 1897 р. лише на території сучасних Харківської, Воронезької та Курської областей серед 6054 тис. чол. місцевого населення українців було 3417 тис. чол., або 56,3%, а серед мешканців Харківської області з 2492,3 тис. чол. українців 2009 тис. чол. (80,7%), Воронезької відповідно 1967 тис. чол. і 854 тис. чол. (43,3%), Курської – 1604,5 тис. чол. і 523,3 тис. чол. (32,6%). А в таких повітах, як Острозький, українців було 90%, Богу-

чарський — 70%, Гайворонський — 60%. Перехід цих повітів до складу Російської Федерації — це ще один приклад великодержавницької політики колишнього Радянського Союзу», — зазначає вчений⁹⁶.

Те, що Мазепа, як і його попередники, не уявляв собі Козацької держави без Запорозької Січі, не викликає жодних сумнівів. Достатньо хоча б згадати, як далекоглядний гетьман ще у своїх «Московських статтях», наведених вище, умовив московських царів «Новобородицкой город довольно ратными людьми из женами населить, при которых бы ратных людех из малоросійских городов жители зело охотнее на слободе селитися і разселятися».

Отже, контури Мазепиної держави вимальовуються досить чітко: від Львова до Харкова й від Чернігова до Січі. Тобто в межах тодішньої української етнічної території, яку гетьман постійно намагався розширити за рахунок колонізації малозаселених земель на сході та півдні. Територія мислимої ним держави могла вдвічі перевищити територію держави Богданової 1649 року. Втім, геополітичні плани Мазепа були цілком реальними, вони повністю відповідали загальноєвропейським тенденціям, окресленим Вестфальською системою, що склалася після укладення Вестфальського миру 1648 року.

Вестфальська система міжнародних відносин, що відбивала нові у порівнянні із середньовіччям реалії, поклала початок новій геополітичній епосі. Головним центром сили в Європі стає Франція, а на півночі континенту — її союзниця Швеція. У результаті Тридцятирічної війни відбувся фактичний розпад Священної Римської імперії й почався процес формування національних держав. Кордони цих держав починають проводитися за природно-географічними та мовними ознаками. Вестфальський мир визнав повний територіальний суверенітет складових частин імперії. Вони могли укладати договори між собою та з іншими державами.

Вестфальською системою найбільш вдало скористалися Австрія, Баварія та Бранденбург. Особлива увага в Україні була привернута до діяльності курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма, якого Богдан Хмельницький залучив до антипольської коаліції в останні роки свого життя. Фрідріху Вільгельму в ході шведсько-польської війни 1656 – 1660 рр. шляхом витонченої дипломатії аж до зміни союзників (спочатку він виступив на боці Швеції, а потім Польщі) вдалося добитися суверенітету Пруссії, якою курфюрсти володіли в ленній залежності від Речі Посполитої, що було закріплено в Оливському мирі 1660 р., тобто вже після смерті Богдана Хмельницького. Але останній був добре знайомий з діями бранденбурзького курфюрста і йшов до незалежності своєї держави схожим шляхом. Знав цей шлях і Мазепа.

Фрідріх Вільгельм помер у 1688 р., залишивши по собі незалежну державу з багаторазово збільшеними доходами і територією понад 100 000 кв. кілометрів. «Його армія, хоча й невелика, але неперевершена завдяки ефективному тренуванню, надала йому місце, що доти посідала Швеція у політичних і військових комбінаціях того часу», — пише Британська Енциклопедія⁹⁷. Населення Бранденбургу становило 1,5 млн. чоловік⁹⁸.

Але ж замислена Мазепою держава була приблизно в чотири рази більшою від володінь бранденбурзького курфюрста за територією та принаймні вдвічі за населенням. Тут виникає запитання: чи зміг би український гетьман утримувати й контролювати таку територію? Може, це запитання ставив собі й Пилип Орлик, коли у своїй Конституції виходив з програми-мінімум — Богданової держави?

Відповідь на ці запитання дає аналіз кількісного та якісного складу населення українських етнічних земель.

VI.

У наведеній вище статті С. Коваленка про геополітичну доктрину Богдана Хмельницького автор зіставляє кількість населення тодішньої України та її сусідів. Ось його цифрові викладки:

— Козацька Україна — 2 млн. чол.;

- Річ Посполита – 7 млн. чол.;
- Московське царство – 5 млн. чол.;
- Кримське ханство – 2 млн. чол. (з них – 1 млн. полонених українців);
- Молдавське князівство – 1 млн. чол.⁹⁹

Проблему зрівняння балансу з Річчю Посполитою, на думку С. Коваленка, можна було вирішувати шляхом відторгнення від неї та приєднання до української держави воєводств, заселених українцями. «Це могло додати українській державі 3 млн. осіб і у такий спосіб зменшити кількість населення Речі Посполитої. Тобто протистояння 2 млн. людності української держави і 7 млн. – Речі Посполитої могли перетворитися на 5 млн. проти 4 млн. відповідно», – пише дослідник¹⁰⁰.

Попри певну механістичність, а також деякі сумнівні цифри (зокрема, населення Кримського ханства подається з посиланням на уславленого турецького мандрівника Евлія Челебі, відомого своїми перебільшеннями; на жаль, інших даних не маємо), креслення С. Коваленка в цілому правильно відображують ситуацію. Спробуємо внести деякі уточнення й спроектувати його модель на мислиму державу гетьмана Мазепа та її геополітичні перспективи.

Отже, Козацька держава. Після Андрусівського перемир'я та Вічного миру під владою Мазепа опинилася половина Богданової держави. Територія Гетьманщини скоротилася приблизно вдвічі й дорівнювала території Бранденбургу. За підрахунками Сергія Павленка, населення Гетьманщини становило 1,2 млн. осіб (за іншими даними – 1,5 та 1,8 мільйона)¹⁰¹. Денис Журавльов наводить схожі цифри: 1 – 1,5 млн. чоловік¹⁰². Ми ж у своїх розрахунках будемо спиратися на цифру, визначену в академічному виданні Інституту історії АН УРСР, позаяк у питаннях, що не торкалися ідеології, українська радянська історіографія була неупередженою і коректною. Отож у багатотомній «Історії Української РСР» населення Лівобережної України на кінець XVII ст. обчислюється у 1,5 млн. чоловік¹⁰³. Як бачимо, і за людністю Гетьманщина була схожа на Бранденбург, з якого постала найпотужніша на сьогодні європейська держава – Німеччина.

Точні дані щодо українського населення маємо за 1719 рік. Тоді в Лівобережній Україні українців жило 1755,4 тис. чол., Правобережній – 2138 тис. чол.¹⁰⁴. «У 1719 р. на землях, підкорених двома імперіями, мешкало майже 5740 тис. українців, у тому числі на землях Росії – 4449,8 тис.», – наводить дані В. О. Романцов¹⁰⁵. Зазначимо, що дослідник дещо покваліфікував приєднувати західноукраїнські землі до складу Австро-Угорської імперії – тоді, до розподілів Польщі, вони належали Речі Посполитій. Тут для нас важливе визначення точної цифри українського населення. Отже, на Правобережній та Лівобережній Україні мешкало майже 4 млн. чол.; на етнічних українських землях – понад 5,7 млн. чоловік. Чи достатньо було цього для контролю над мислимою Мазепою державою? Для відповіді на це запитання поглянемо на суміжні країни.

Річ Посполита. У часи її піднесення на початку XVII ст. територія держави сягала 1040 тис. кв. кілометрів з населенням 11 млн. чоловік¹⁰⁶. Це була, безумовно, найпотужніша держава Східної Європи. Та з 1620-х рр. Польща почала втрачати свої землі. Але за оцінками провідних істориків, її територія в XVII ст. становила 940 000 кв. кілометрів¹⁰⁷. І вже в середині того століття населення країни скоротилося до 7 млн. чоловік¹⁰⁸. Фатальною для Речі Посполитої стала революція Богдана Хмельницького. Відтоді Польща поступово, проте невпинно втрачає свою територію, допоки зовсім не перестала існувати під тиском могутніх сусідів, які розподілили її наприкінці XVIII століття. «Політична перевага Польщі в Східній Європі, в XV і XVI столітті безперечна, опиралася, однак, все-таки на посідання великої, й багатой України. Коли українська визвольна війна 1648 р. утворила українську Гетьманщину й вона прилучилася 1654 р. до Московщини, зараз наступило рішуче пересунення сил у всій Східній Європі. Московщина, що півстоліття тому назад стояла (почасти завдяки Польщі) над берегом пропасти, прийшла через федерацію з Україною до переваги в Східній Європі й стала по

дальшому півстолітті могутньою Російською Імперією», – писав Степан Рудницький¹⁰⁹. Отже, Україна стала тим «важелем», що докорінно змінив усю геополітичну ситуацію в Європі.

Тепер погляньмо у бік нової геополітичної суперпотуги – Росії. На відміну від Польщі, дані про її населення нам доведеться витягати з різних, інколи суперечливих джерел. Для початку перегорнемо сторінки монографії учня класика російської історіографії Василя Ключевського – Павла Мілюкова. Він стверджував, що на час смерті Петра I населення Росії дорівнювало приблизно 13 млн. чоловік¹¹⁰. Але потім історик робить непоправну, з точки зору російської імперської історіографії, помилку. «... Число дворів від 1678 до 1710 року зменшилося на 20%, тобто одна п'ята дворів, що сплачували податки, зникла»¹¹¹. Це означало, що «прорубування вікна в Європу» коштувало Росії п'ятої частки населення. Може, саме тому, вельми цікава книжка Мілюкова не перевидавалася ані в радянські часи, ані після них.

Та в даному випадку нас більше цікавлять останні дані російської історичної та демографічної науки. «Населення, розкидане по величезному просторі Росії, становило наприкінці XVII століття всього лише 5,6 млн. чоловік», – пише доктор історичних наук, професор Євген Анісімов. «У сусідній, порівняно невеликій Польщі жило 8 млн. чоловік, а про Францію, де було 19 млн. чоловік, не доводиться й говорити – густонаселена по тих часах країна!», – додає він¹¹².

Чому така величезна розбіжність у цифрах? А тому, що Мілюков рахував усе населення Російської імперії, а сучасний вчений цілком слушно обмежився суто російською людністю країни, відносячи до неї й українців. Адже неросійське населення тодішньої імперії було радше її геополітичним мінусом, аніж плюсом. І такий стан справ зберігався відтоді, як Росія почала реально перетворюватися на імперію з другої половини XVI ст. після завоювання Казанського і Астраханського ханств. З того часу так звані національні меншини беруть активну участь в усіх повстаннях, селянських війнах та революціях в Росії, послаблюючи її державний організм. Не була винятком і петровська епоха, коли Московія юридично перетворилася на Російську імперію. Так, у повстанні Кодратія Булавіна 1707 – 1708 рр. «активну участь взяли... пригноблені народності – татари, мордва та ін.»¹¹³.

Англійський дипломат Чарльз Вітворт, який був свідком тих подій, мав усі підстави стверджувати: «при підрахунку сил царя варто враховувати лише головним чином природних московитів; тільки з них формуються й складаються його регулярні війська, за винятком невеликих доповнень із мордві й черемиських татар, які поступово були цивілізовані й підкорені»¹¹⁴. Далі дипломат наводив чисельність тих самих московитів. За його підрахунками, вона становила 6.540.000 чоловік; за іншими його даними – 4.200.000 душ¹¹⁵. Тобто маємо цифру, яка практично збігається з даними Євгена Анісімова. Зауважимо, що складником цифри Анісімова є українське населення Лівобережжя, яке становило приблизно 1,5 млн. чоловік.

Таким чином, зіставлення кількості населення українських земель з населенням Польщі та Росії показує, що українці за людськими ресурсами практично не поступалися суміжним державам. І цих ресурсів цілком вистачало на державотворення. Більше того, протягом наступних двох століть українці випереджали своїх сусідів по темпах росту населення. «З початком нинішнього [XX] століття були числа уродин і приросту людей на Україні такі: Волинь – 4,5% і 2%, Поділля – 4,3% і 1,8%, Київщина – 4% і 1,4%, Херсонщина – 4,5% і 2%, Таврія – 4,2% і 1,9%, Катеринославщина – 5,6% і 2,8%, Чернігівщина – 4,6% і 2%, Полтавщина – 4,3% і 1,9%, Харківщина – 4,9% і 2%», – писав Степан Рудницький. І далі: «На сотню людей прибуває на Україні щороку двох. У Франції двох прибуває за більш як 10 літ! Навіть у Німеччині прибуває за десять літ лиш 14 людей – у нас звиш 20. От у сім є й надія. Вже тепер українці множаться значно сильніше, як інші народи Європи»¹¹⁶. І в іншому місці: «цифра родин (середня 4,5% річно, доходить, пр., у Катеринославщині до, 5,6% річно!) – найбільша в Європі, а може, й по всій Землі.

Коли не така велика смертність дрібної дівтори, яка знов впливає з низького стану освіти, то природний приріст українців (2%), і так найбільший поміж народами Європи, був би ще кращий»¹¹⁷.

Ще однією промовистою ілюстрацією сприятливого демографічного розвитку українських земель є підрахунки П. Мілюковим щільності населення восьми російських губерній в рамках адміністративно-територіального поділу країни Петра I. У 1724 р. найбільш густо заселеною була Московська губернія – 29,4 чол. на кв. версту. У Київській губернії (тобто Україні) ця цифра дорівнювала 11,2 чоловіка. Але, за даними на 1885 р., ситуація суттєво змінилася. У Московській губернії щільність досягла 42,5, а в Київській – 55,2! Третє місце посідала Азовська губернія, що значною мірою заселялася українцями – 42,1 чоловіка¹¹⁸. Отже, Україна впевнено виходила на європейські показники. На кінець XIX ст. щільність населення становила: в Австро-Угорщині – 63,8 чол. на кв. кілометр; у Франції – 71,5; у Німеччині – 91,5 і т. д.¹¹⁹

Треба зазначити, що ці тенденції досить чітко окреслилися за часів Мазепи й він як далекоглядний політик мав їх відчувати.

І ще одне, хоча й опосередковане свідчення того, що у Мазепи вистачило би людського матеріалу для побудови незалежної держави. Йдеться про історичний досвід Швеції.

«У першій половині XVII ст. Швеція досягла своєї давньої заповітної мети – затвердила за собою панування на Балтиці (так званий Балтійський домінат)... Найбільше вона одержала по Вестфальському миру 1648 р.: відтепер і південні береги Балтійського моря або повністю ввійшли до складу Швеції, або перейшли під її контроль. Балтійське море дійсно перетворилося на «шведське озеро». Таким чином, у Північній Європі після Тридцятирічної війни виникла велика держава. У ній налічувалося до 3 млн. населення, що складалося зі шведів, фінів, карел, росіян, естонців, латишів, німців, датчан. Великодержавна політика Швеції порушувала життєві інтереси Росії, Польщі, Німеччини, інших країн, зацікавлених у балтійській торгівлі», – зазначалося в радянській багатотомній Всесвітній історії¹²⁰. За підрахунками автора цієї статті, територія, контрольована Швецією у період її найбільшої могутності, становила близько 900 тис. кв. кілометрів. Це була багатонаціональна держава імперського характеру. Шведи розуміли, що сусідні країни, «зацікавлені в балтійській торгівлі», теж мають імперські устремління й спробують відібрати у них завойовані території, для чого можуть у перспективі утворити коаліцію, як воно згодом і сталося. Тому Шведська імперія шукала собі союзників для протистояння своїм могутнішим за людськими ресурсами супротивникам.

В українській історіографії усталилася думка, що ініціатором шведсько-українського союзу був Богдан Хмельницький, який 1650 р. звернувся до шведської королеви Христини пропонуючи їй воєнний союз проти Речі Посполитої, а потім налагодив тісні стосунки з Карлом X. Про це казав під час укладення Корсунської угоди Іван Виговський: «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорізького з усім військом Запорізьким тим заявляємо – сповняючи наміри покійного Б. Хм., нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз з початку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом королем шведським й. мл., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів прагнучи так само бачити в як найкращім розвіті військо Запорізьке, а його привілегії й вільності в повнім захованню»¹²¹.

Проте першими торувати шлях до України почали шведи. Ще на початку XVII ст., коли Карл IX узяв активну участь у подіях, пов'язаних з російською «Смудою», шведський дипломат Петрус Петреюс (Пер Персон), який перебував тоді в Москві і якому було доручено добитися дозволу для кількох татар, що поверталися зі Швеції, проїхати через російські землі до Криму, мав нагоду трохи ближче познайомитися з українськими землями. «Та лише Густав II Адольф, готуючись до великої релігійної війни, звернув свою увагу на південно-східну Європу і

геніально передбачив, що шукати союзників проти папізму та ворогів Швеції необхідно на сході й півдні, на невідомих ще теренах між Дніпром та Дністром», – писав на початку минулого століття шведський дослідник Альфред Єнсен¹²².

У 1626 шведський дворянин Георг Бернгард від імені шведського короля просив дозволу вільного проїзду через російські землі до Запорозжя. «Але цар, не без підстав запідозривши за цим наміром дипломатичну місію, відмовив у проханні. Про те, щоб пропустити шведських послів на Україну, не могло бути й мови», – зазначав Єнсен¹²³. Густав Адольф намагався увійти в безпосередні стосунки з українцями. 1631 року капітан Петер Ляміраль та прапорщик Якоб де Грев передали гетьману реєстрових козаків Івану Кулазі-Петражицькому королівське послання, у якому козакам обіцялася подвійна платня порівняно з тою, що їм встановили поляки, якщо вони «стануть проти поляків на боці шведського короля і ніколи не братимуть участі у жодній війні спільно з польським королем». Проте козаки ніяк не відреагували на послання. «Далекоглядні плани були на певний час відкладені, у зв'язку зі смертю Густава Адольфа, але за них з подвійною енергією узявся Карл Х Густав, гідний продовжувач геніальної політики попередника», – писав шведський вчений¹²⁴.

Отже, інтереси Богданової Козацької держави і Шведського королівства були обопільними. Обидві сторони були зацікавлені у людських ресурсах і военній потузі одна іншої. Хмельницький, запропонувавши союз Швеції, по суті, не зробив нічого нового. Він пам'ятав устремління шведів на південному фланзі їх експансії, і його пропозиція Карлу Х знайшла дуже швидкий відгук. У тому разі, якби українсько-шведський союз набув реального змісту, ще й з Трансильванією на додаток, геополітична мапа Європи мала би зовсім інший вигляд. Розподіл Польщі стався би на півтора століття раніше. При цьому мудрі політики – Богдан Хмельницький та Карл Х – не стали би знищувати Польщу як державу, що зробили Росія, Австрія та Пруссія наприкінці XVIII століття. Радше за все, Польща б залишилася у своїх природних етнічних кордонах, що тільки би сприяло її зміцненню як національної держави. Але історична доля розпорядилася інакше. На заваді природному процесу постала Росія. І смерть найвидатнішого українського політика – Богдана Хмельницького.

Іван Мазепа тільки підхопив недовершену справу свого великого попередника. Причому у його первісних геополітичних планах не було розрахунків на Швецію. Він будував свою власну державу, не без підстав сподіваючись, що вона через кілька десяти років не поступатиметься у своїй могутності безпосереднім сусідам – Польщі та Росії. Але Північна війна, розв'язана Петром I, зруйнувала мирні будівничі плани Мазепа. Він змушений був брати в ній участь як союзник Росії.

Та повернімося до Швеції. Її геополітична потуга базувалася виключно на армії. Аналіз цього явища досконально здійснив російський дослідник у своїй книзі «Карл XII», що вийшла нещодавно у серії ЖЗЛ. «Король Карл XII на початку свого правління мав у своєму розпорядженні усередині метрополії 34 тисячі піхотинців і кавалеристів і флот з 38 лінійними кораблями, 8 фрегатами й 15 тисячами матросів, а на всій території королівства, включаючи заморські території й провінції, шведська армія налічувала близько 115 тисяч чоловік. (Такої армії Росія Петра Першого дозволити собі ніколи не могла)», – пише Борис Григор'єв¹²⁵. Попри всю необізнаність автора в українських справах (називає «Марію», тобто Мотрю Кочубей «молодою дружиною Мазепа»¹²⁶), мусимо визнати, що шведські архіви він опрацював добросовісно. І зробив дуже слухний висновок. «І все б було гарно, але королівство Швеція страждало одним недоліком: у ньому було мало людей. По щільності населення Швеція займала одне з останніх місць у Європі, на всій території з півночі на південь і з заходу на схід, включаючи заморські провінції, проживало не більше трьох мільйонів жителів, у той час як навіть у слаборозвиненій Польщі його було в чотири рази більше. І які люди заселяли Швецію? 80 відсотків населення становили селяни. Ремісників, купців, буржуазії, не говорячи вже про вчених людей, було мізерно мало. Продуктивність краї-

ни... сильно відставала від продуктивності передових країн Європи – Голландії, Англії й Франції. З таким населенням освоювати завойовані території або втримувати їх з кожним десятиліттям ставало усе важче й важче», – зазначає Григор'єв¹²⁷. Облишимо поза увагою його твердження відносно «слабкої розвиненості Польщі», позаяк автор, крім історії Швеції, не переймався історією суміжних країн. Для нас у даному випадку вкрай важливий його обґрунтований висновок щодо кількісного та якісного складу населення Швеції.

Так, імперська Швеція без союзників просто була не в змозі контролювати територію 900 тисяч квадратних кілометрів. Але ж мислима Мазепою держава з територією 400 тисяч кв. км і з майже вдвічі більшим, підкреслимо – на відміну від Швеції – моноетнічним населенням мала всі підстави для свого незалежного від будь-кого статусу.

Що ж стосується якісних характеристик українського населення, то вони не викликали жодних сумнівів у його здатності до державотворення. Дуже цікаве свідчення щодо освітнього рівня українців залишив син антиохійського патріарха Макарія Павло Алепський, який у 1656 р. разом з батьком проїхав усю Україну. «Починаючи із цього міста (Рашкова, нині – Чернівецька область. – **О. Д.**) й по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наш подив: всі вони, за винятком деяких, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх валандатися по вулицях невігласами». І знову: «діти численніші трави й усі вміють читати, навіть сироти»¹²⁸.

Мазепі дістався дуже добрий і якісний спадок. І він, треба віддати йому належне, робив усе, аби той спадок примножити.

VII.

Тепер про природні багатства та економічний потенціал України. Про них було широко відомо далеко за її межами. Так, Гійом Левассер де Боплан у своєму широко відомому в європейських країнах «Описі України», виданому у Франції 1651 р., зазначав: «Родючий ґрунт дає їм [козакам] зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити...»¹²⁹. Згодом ці дані підтвердив французький офіцер П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі» (вийшла друком 1663 р.): «Україна є дуже родючою країною, так само як Русь (мається на увазі Руське воеводство Речі Посполитої. – **О. Д.**) та Поділля, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і мешканці здебільшого не знають, що з ним робити... Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу; тут сила меду та воску, дерева...»¹³⁰. Цю інформацію очевидців майже слово у слово повторив німецький і французький історик, географ та економіст Жан-Бенуа Шерер у своїй науковій праці, виданій у 1778 році¹³¹.

Та для нас важливішою є спроба порівняльної оцінки природних багатств України з іншими країнами, яку зробив у середині XVIII ст. Вольтер. «Рим і Константинополь, які панували протягом тривалого часу над стількома народами, не йдуть у порівняння з Україною щодо плодючості земель. Природа доклала там найбільших зусиль, аби слугувати людству; проте люди не підтримали цих зусиль своїм виробництвом...», – писав великий мислитель¹³².

Але якщо твердження про плодючість українських земель повністю відповідає даним сучасної науки, то відносно оцінки виробничого потенціалу України Вольтер явно спирався на застарілі на той час відомості своїх співвітчизників. Економічний розвиток України в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. дослідив відомий український історик В. А. Дядиченко. Його відповідна праця вийшла друком у 1959 році¹³³. Відтоді ніяких принципово нових досліджень у цій галузі не здійснювалося. На жаль, Вадим Дядиченко не зробив порівняльного аналізу темпів росту української економіки відносно сусідніх країн. Можливо, він не став робити цього свідомо, позаяк вірогідні результати такого аналізу могли не вписатися в радянську історичну концепцію випереджаючих темпів економічного розвитку Росії відносно «братніх» республік. Але з праці Вадима Архиповича ми чітко бачимо

бурхливий економічний розвиток Гетьманщини за часів Мазепи. Та й сучасні дослідники роблять слушний висновок про «активний розвиток української промисловості» в ті часи¹³⁴. Отже, Україна перетворювалася із суто аграрної країни на аграрно-промислову. Гетьман Іван Мазепа будував свою державу відповідно до передових європейських тенденцій. Особливу увагу він приділяв розвитку військово-промислового комплексу. Деякі промовисті деталі діяльності Мазепи в цьому напрямку, зокрема – в галузі військової інженерії, створення української артилерії та флоту, висвітлено в праці сучасних дослідників¹³⁵.

У цілому, продовживши зусилля свого попередника Івана Самойловича, гетьман Мазепа заклав фундамент наступного розвитку української економіки, яка перед Першою світовою війною вийшла на передові світові рубежі. У 1912 р. група авторитетних німецьких економістів на чолі з професором Аухагеном відвідала Україну і була вражена бурхливим розвитком її промисловості, особливо металургійної та цукрової галузей. «Якщо яка-небудь несприятлива подія не спинить бурхливого розвитку Росії, – робив висновок Аухаген у своїй доповіді уряду, – перед Німеччиною незабаром з'явиться сусід, могутніший, ніж вона сама...»¹³⁶.

Правильність обраного Мазепою шляху державного будівництва підтвердив подальший розвиток України. Наприкінці XVIII ст., коли більшість українських етнічних земель була об'єднана в складі Російської імперії, німецько-австрійський історик Йоган Християн Енгель у своїй «Історії України й українських козаків» (Галле, 1796 р.) писав про Україну так: «Україна, під оглядом простору рівна королівству, плодovита й щедро вивинувана природою країна, межева стіна поміж культурною Європою й некультурною Азією, кочовище й входува брама для стільких азійських орд, мандруючих в Європу, вже тим самим заслугує на більшу увагу... Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслідники Карла Густава й Карла XII були б може до сьогодні володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, якби цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи»¹³⁷.

Аналізуючи можливості реалізації української державної ідеї в роки Першої світової війни під кутом зору геополітики, Дмитро Донцов робив такий висновок: «величина території, кількість населення, границі краю й натуральні шляхи зв'язку з світовим ринком – вичерпують майже всі передумови для державного існування, оскільки вони лежать в самій країні»¹³⁸. Отже, мудрість Івана Мазепи як державного діяча виявилася в тому, що він правильно оцінив геополітичний потенціал України й передбачив її розвиток на прийдешні десятиліття й навіть століття.

VIII.

Як ми побачили, Україна менш ніж через сторіччя після смерті Івана Мазепи за своїми геополітичними показниками стала в один ряд з найпотужнішими країнами Європи. Але на той час вона вже була інкорпорована в державне тіло Російської імперії. Що ж завадило її незалежному розвитку?

Насамперед, недостатньо ефективні зусилля Мазепи в напрямку консолідації української еліти та згуртування народу навколо національної ідеї.

Роздаючи у володіння старшині величезні маєтки, гетьман у такий спосіб намагався заручитися підтримкою своїх не завжди відданих соратників. Та зробити це йому не поталанило. Нещодавно Сергій Павленко у своїй об'ємній монографії зробив спробу залучити до прибічників і соратників Мазепи майже всю тодішню старшину. Так, насправді, переважна більшість генеральної старшини приєдналася до Мазепи. Але ключові постаті пристали на бік Петра І. Не будемо вдаватися в подробиці, але два наступних після Мазепи гетьмани України – Іван Скоропадський та Данило Апостол – однозначно виступили на боці Росії. І не суть важливі у даному випадку їх симпатії – факт залишається фактом: війська Скоропадського, хоча й не взяли безпосередньої участі в Полтавській битві, але чітко стояли на російському боці й у разі необхідності вступили би до бою. Данило Апостол, цей прославлений і загартований у боях козацький полковник, утік від Мазепи вже з

табору Карла XII. Інший представник еліти – Гнат Галаган 14 травня 1709 року допоміг царським військам полковника П. Яковлева зруйнувати Запорозьку Січ, яка була тоді майже беззахисна.

На виправдання дій Івана Скоропадського Сергій Павленко пише: «Опинившись з великою частиною козацького контингенту у розташуванні переважаючих сил російської армії, стародубський полковник змушений був підкоритися силі, царській режисурі виборів. Падіння Батурина, поразки Карла XII не додали йому й тим, хто волею долі опинився у ставці Петра I, ентузіазму шукати зв'язку з мазепинцями. Вони мимоволі стали маріонетками у царській політичній грі»¹³⁹. Можна вигадувати безліч причин, з яких досвідчений стародубський полковник опинився з великим військовим контингентом у стані російської армії. Та констатуємо беззаперечний факт: він став маріонеткою Петра I. І не тільки він один. Представники справжніх національних еліт, навіть мимоволі, маріонетками чужоземних сил не стають. Тож маємо глибокий розкол у вищому прошарку українських владних кіл. Тут же згадаємо, що Мазепі так і не вдалося подолати опір могутньої опозиції, що визнають провідні дослідники на чолі з Олександром Оглоблиним.

Докладаючи неабияких зусиль до творення й консолідації козацької еліти, Іван Мазепа зовсім не подбав про те, аби згуртувати народ навколо ідеї незалежної України. Його вірна служба московським царям аж ніяк не сприяла творенню образу гетьмана-патріота. Дії Мазепи дуже часто були суперечливі й незрозумілі не тільки широким народним масам, але й найближчим соратникам.

Аж ніяк не сприяла зростанню його авторитету справа з Семеном Палієм у 1704 році. Народ однозначно висловив симпатії своєму ватажку – фастівському полковникові Палієві. Невідпорним доказом цього є український фольклор. Один з найкращих його знавців Михайло Драгоманов у своїй збірці політичних пісень українського народу наводить 21 варіант пісні про Палія і Мазепу. Ці варіанти були записані в різних місцевостях України. Ось який було записано в 1846 році у Вінниці:

Ой із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,
Уже ж проклятий пес Мазепа Палія та на бенкет просить:
– «Прошу тебе, Семене Палій, да к собі на пораду,
Да прощу ж я тебе, да не зрадь мене на Великую Раду».
Скоро, скоро проклятий Мазепа став намет розбивати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки наповняти,
Ой, кубочки да наповняти, став Палія вітати
Скоро, скоро Семен Палій меду і вина упився,
Да упився меду і вина, на скам'ю там звалився.
Ой, як крикне пес, пес Мазепа та на свої гайдари:
– «Возьміте Семена Палія закуйте в кайдани,
Да посадіте Семена Палія в темную темницю,
Сам же я їду-одіжджаю до государя в столицю»¹⁴⁰.

Як бачимо, Мазепу кілька разів називають «псом», ще й «проклятим». Образ Богдана Хмельницького у фольклорі зовсім інший. Та й Петра Дорошенка також.

Проте люди висловлювали своє ставлення до Мазепи не тільки в піснях, але й прямими діями. З початку XVIII ст. спостерігаємо доволі значний відтік населення з Гетьманщини на Правобережжя, до Палія. Такий перебіг подій змусив Мазепу вдатися до «непопулярних» методів. Так, він видає універсал від 22 травня 1702 р. ігуменові київського Видубицького монастиря про заборону перевозу людей на Правобережжя. У документі вимагалось, «абы на перевозах и переправах на сегобочных людей в прочиу за границу утеком идучих, пилная была сторожа и жадного человека на тамтую сторону Днепра жадными мерами не пропуцано, але жебы кожного такого утекача гамовано и назад завертано»¹⁴¹. А 8 квітня 1704 р. виходить універсал Мазепи, що забороняв переправлятися на Правобережжя. В ньому маємо констатацію такого небажаного факту, як масове переселення людей

з Гетьманщини на Правобережжя: «безчисленне множество малороссийских людей в прочку на тую сторону Днепра вийшло»¹⁴². Безумовно, використання силових важелів не сприяло росту популярності Мазепи ані на правому, ані на лівому березі Дніпра.

Відірваність Мазепи від народу доволі аргументовано критикували представники народницького напрямку в українській історичній думці. Подеколи, вони припускались неточностей та перебільшень. Так, Володимир Антонович у своїй магістерській дисертації писав: «Всі його зусилля спрямовуються на те, щоб створити в Малоросії шляхетський стан і поставити до цього стану поспільство й чернь козацьку у відносини подібні тим, які існували в Польщі між шляхтою й поспільством: він запрошує до себе на службу польських шляхтичів і складає з них почесний загін, називаний «гетьманськими дворянами»»¹⁴³. Як ми вже бачили вище, прагнення Мазепи до копіювання соціально-політичної системи Польщі було вкрай мало ймовірним.

Але в цілому народовці досить точно відображували стан справ. За часів Мазепи, зауважував Михайло Драгоманов, «козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати». «А до того Мазепа боявся, що як будуть укупі козаки правобічні і лівобічні, то скинуть його з гетьманства за його панство і виберуть Палія. Він набрехав цареві на Палія, заманив Палія до себе та одіслав його в Сибір», – писав учений¹⁴⁴.

Цілком коректною виглядає оцінка одного з керівників ОУН Ярослава Стецька. «...Великий державний муж Мазепа недооцінив того, чому надавав такої ваги Хмельницький – «черні», уособлення соціального, ролі Семена Палія... Хмельницький теж мав Кривоноса – божище черні, але він потрапив біля однієї справи тримати і Виговського, і Немирича, і Кричевського, і – Кривоноса», – підкреслював політик у своїй праці «Дві революції» (1951 р.)¹⁴⁵. Як би там не було, Івану Мазепі, на відміну від Богдана Хмельницького, не поталанило утворити широкий національний фронт у боротьбі за незалежність. І це була одна з найголовніших причин його поразки.

Можливо, Мазепі вдалося би зміцнити українське суспільство, до чого він таки докладав зусиль, але в його геополітичні плани втрутилася Північна війна, розв'язана Петром I. Замість кількох десятиріч мирного розвитку гетьман отримав на території своєї держави руйнівний театр воєнних дій. Попри всі переконливі докази того, що гетьман не «запрошував» Карла XII в Україну (насамперед, лист Пилипа Орлика Стефану Яворському від 1721 р., в якому міститься свідоцтво про різко негативну реакцію Мазепи на вторгнення шведської армії на українські землі), антиукраїнська пропаганда й досі спирається на петровську дезінформацію, що Мазепа «листувався з Карлом XII і обцяв йому, в разі прибуття на Україну, підкріплення й продовольство»¹⁴⁶. Цей стереотип виявився настільки стійким, що його повторює на широку читачку аудиторію автор згаданої вище книжки про Карла XII Борис Григор'єв, стверджуючи, що в Україні на шведського короля «чекав гетьман Іван Степанович Мазепа»¹⁴⁷. Тут знову маємо відзначити дієвість петровської пропаганди, яка досі тиражується не тільки в макулатурних агітках, але й у серйозних науково-популярних виданнях. Для чого знадобилася ця пропаганда російському цареві?

Перш ніж відповідати на це запитання, з'ясуємо, хто ж був справжнім ініціатором повороту Карла XII в Україну. При цьому автор свідомо не буде наводити міркувань українських учених про небажаність такого перебігу подій для Мазепи, адже вони достатньо відомі в наукових колах. Задля об'єктивності звернімося до сучасної російської історіографії.

Отже, Тетяна Таїрова-Яковлева:

«Ситуація складалася зовсім не так, як хотілося б Мазепі. Замість того, щоб іти на Смоленськ і Москву, залишивши Україну в тилу й позбавивши її, таким чином, долі «випаленої землі», Карл повернув на південь. Довідавшись про це, український гетьман вимовив свою знамениту фразу: «Диявол його сюди несе!». Це була не гра,

як помилково вважали багато істориків, але щира досада. Зміна планів шведів не дозволяла Мазепі надалі витримувати паузу, зберігаючи нейтралітет і вичікуючи розвитку подій». І далі: «Карл повернув в Україну, відмовившись від свого плану походу на Смоленськ і Москву, теж не по добрій волі й зовсім не з розрахунку на з'єднання з Мазепою. «Останній вікінг», як іменували шведського короля, зіштовхнувся в Білорусії з втіленим Петром жовківським планом. Навкруги горіли хліба, села й селища. Ніде неможливо було дістати продовольство...»¹⁴⁸.

«Знову Петро I переграв Карла XII: своїми ініціативними кроками він фактично нав'язував йому власну програму дій, не пускаючи його в центр Росії. Для шведів залишався єдиний вихід: іти далі на південь», – робить на основі шведських джерел свій висновок Григор'єв¹⁴⁹.

На геополітичні аспекти стратегії Петра I звертає увагу сучасний французький історик і письменник російського походження Анрі Труайя. «Цар вирішив відмовитися від бою й затягти супротивника послідовним відступом військ у глиб Росії, спустошуючи країну за собою. Його союзниками будуть велика територія, час, голод і морози... Під час просування в глиб Росії солдати Карла XII зустрічали лише спалені села, порожні склади, голі пустельні поля... Армія довго відступала. І все, що їй зустрічалось на шляху, вона частково використовувала для своїх потреб, а що залишилося знищувала й спалювала, щоб ворог не зміг цим скористатися», – пише дослідник¹⁵⁰.

Аналіз дій Петра I показує, що він зрозумів значення геополітичних чинників й використовував їх з перших років Північної війни. Абсолютно правильно Анрі Труайя пише: «Після того як Росія привела його в розпач, він усвідомив величезні розміри країни, невичерпні земельні ресурси, безмежну витримку своїх людей. Така сильна й щедра нація може програти десять, двадцять битв, думає він, зрештою вона виснажить супротивника й змусить його стати на коліна»¹⁵¹.

Ось як діяли російські війська в Лівонії: «31 серпня [1702 р.] Шереметєв доніс Петру, що він повинен повернутися до Пскова; увесь край вщент розорений, ніде немає ані жителів, ані жодної зернини хліба, ані жодної биліни трави, усе винищено...»¹⁵². Втім, на ворожій території тоді в такий спосіб діяли майже всі армії. Але 1708 року йшлося про зовсім інше. Тут потребує уточнення твердження Анрі Труайя про відступ російських військ «в глиб Росії». Насправді ж вони відступали в глиб України. Геополітичний геній Петра виявився в тому, що він виснажував шведську армію на українській території, а не на російській. При цьому, хотів він того чи ні, Петро підривав геополітичні підвалини Гетьманщини. Радше за все, робив він це цілком свідомо.

Таким чином, головним ініціатором повороту шведів в Україну був не Мазепа, а Петро I. Саме він змусив Карла XII рушити на південь. А потім всю провину за випалену українську землю звалив на Мазепу, який, бучімто, заохотив агресора своїми обіцянками.

Не треба скидати з рахунків і самого Карла XII. З цього приводу свого часу слушну думку висловив Дмитро Донцов. «Молодий шведський король, дипломатичні здібності якого, здається, були недооцінювані його наступниками, сподівався, мабуть, ослабити російський натиск в напрямі до Балтійського моря через підпертя старих правно-державних домагань українців. Час для того був якнайзручнішим. Брутальне поступовання Петра I, що нехтував старі забезпечені договорами права української республіки, знову висунуло на Вкраїні на сцену людей, що хотіли силою скинути ненависний суверенітет царя», – писав публіцист у своїй праці «Історія розвитку української державної ідеї»¹⁵³. І не треба змальовувати шведського короля повним невігласом, як це робить Б. Григор'єв, стверджуючи, що для того Україна була «неясним географічним поняттям»¹⁵⁴. Немає ніяких сумнівів, що Карл XII, який цікавився воєнною історією, добре вивчив війни свого діда – Карла X і знав про український вектор його політики, котрий започаткували ще попередники останнього. Молодий шведський король діяв цілком у дусі концепції «балансу сил», яка набувала поширення в Європі й відповідно до

котрої він намагався врівноважити сили з Росією, залучаючи на свій бік Україну. В умовах «випаленої землі» це був логічний і чи не єдиний шлях для продовження війни на території супротивника.

У сучасній історичній літературі, в тому числі російській, розглянуто й загальнопричини переходу Мазепи до Карла XII. Зокрема, у працях Т. Г. Таїрової-Яковлевої¹⁵⁵. Точкою неповернення петербурзька дослідниця вважає воєнну раду в Жовкві наприкінці квітня 1707 року.

Та Петро I ще до того поведився як повновладний господар українських земель. Варто згадати хоча б епізод з його дипломатії, який недостатньо висвітлений Таїровою-Яковлевою.

«В 1706 р. Матвееву, який відправлявся в Англію як посол, було доручено схилити на російську сторону всемогутнього в той час герцога Мальборо, хоча Петро й сумнівався в успіху, «понеже через меру богат, однако ж обещають тысяч около 200 или больше». Мальборо запросив князівство в Росії. Петро був у той час настільки зацікавлений у союзі з Англією або в її доброзичливому посередництві між Росією й Швецією, що погодився було дати герцогові на вибір Київське, Володимирське або Сибірське князівство із щорічним доходом в 50 тисяч ефимків, найбільший у світі камінь рубін і орден Андрія Первозванного», – писала радянська «История дипломатии»¹⁵⁶. Цей промовистий епізод, починаючи з С. М. Соловйова, згадувало багато істориків. Автор цієї праці свідомо взяв його описання з книжки, по якій вчилися радянські дипломати (і продовжують вчитися російські), ще й з другого, доповненого й переробленого видання, що вийшло друком усього через п'ять років після гучного святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією».

«Одним з основних «каналів», через які здійснювався вплив на політику іноземних держав, були підкупи»¹⁵⁷, – вказується у праці, й приклад спроби підкупу герцога Мальборо наводиться як взірець російської дипломатії. Ну що ж, – кожна дипломатія має свої характерні риси. Але історія не знає прикладів використання як хабара чужих земель. Будучи добре обізнаним у європейській дипломатії, Мазепа, напевно, був у курсі подій і розумів, що у разі домовленості заморський герцог обере заможну Київщину, а не неродюче Нечорнозем'я або незаселений Сибір. Можна уявити собі почуття старого гетьмана, коли його рідну Київщину використовували як розмінну монету, аби добитися «доброзичливого посередництва» Англії.

За версією Таїрової-Яковлевої, у Жовкві Мазепу повідомили про рішення включити Київ та інші «малоросійські міста» до складу Росії на загальних підставах, тобто відірвати від Гетьманщини значну територію, її історичний центр. Коректність цієї версії була підтверджена документально. Так, 18 грудня 1707 р. Петро I видає указ про утворення губерній та про набір людей на роботу з укріплення Москви¹⁵⁸. Процес пішов, і Мазепа добре усвідомлював це. А рівно через рік виходить інший, розширений указ про утворення губерній та розпис до них міст, згідно з яким Росія набула нового адміністративно-територіального поділу, що включав серед восьми губерній і Київську¹⁵⁹.

Мазепа став також свідком торгу Петра I з польським королем Августом II. Намагаючись утримати свого союзника, російський цар заохочував його Правобережжям, фактично возз'єднаним Мазепою з Гетьманщиною. Гетьман усвідомлював, що, врешті-решт, Петро віддасть Правобережну Україну Августові. Так воно і сталося вже після смерті Мазепи, коли 23 вересня 1711 р. вийшов царський указ про повернення Правобережжя під владу Польщі¹⁶⁰. Тут зауважимо, що, звинувачуючи Мазепу в намірі віддати Україну Польщі, фактично саме російський цар, а не український гетьман віддав полякам половину православної Козацької держави. Такими були геополітика та її пропагандистське забезпечення Петра I.

Російський цар цілеспрямовано й послідовно підривав усі геополітичні підвалини України як державного утворення. Він цілком свідомо намагався привести населення Козацької держави до загального імперського знаменника. Цей напря-

мок царської демографічної політики з болем усвідомлював український гетьман. Не вдаючись у подробиці, наведемо тільки одне свідчення антигуманної політики російського царату щодо українського населення. Йдеться про маніфест Карла XII про прийняття гетьмана І. Мазепи з його однодумцями під свій захист від 16 грудня 1708 року. У підготовці цього маніфесту, як цілком виражено пише Валерій Шевчук, напевне, брали участь українці. Отже, читаємо: «Зрозумійте, як багато тисяч козаків на несправедливу війну, котру цар підняв, було послано у ці літа, чи ж не для того, щоб, зменшивши народні сили і виснаживши воєнних молодців, спорожнілий потім від захисників цей край тим легше утіснити і під свої права привернути»¹⁶¹.

Поза увагою Петра I не залишився той факт, що українці значно переважали росіян за рівнем освіти. «В самому кінці XVII віку, р. 1698, ще й Петро I скаржився патріарху: «Священники у нас грамоть мало умють... Ежели бы их... въ обученіе послать въ Кієвъ въ школы»¹⁶². Та згодом російський цар пішов іншим шляхом. Він усіляко стимулював переїзд до Росії провідних українських вчених – Дмитра Ростовського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та ін. Слідом за ними рушили вчителі, друкарі, ремісники тощо. Цей масовий відтік кращих мізків і рук не міг не позначитися на загальному інтелектуальному рівні населення України. Українці, по суті, стали творцями сучасної російської культури й мови. «...Найголовнішими співробітниками Петра I на поприщі наукової, літературної й почасті державної діяльності були малоруси, вихованці Київської академії; уже, звичайно, вони не могли не принести своєї легити в скарбницю загальноросійської мови, не могли не зробити на нього вплив особливостями своєї південноросійської натури, свого південноросійського духу. І ця участь малорусів у загальноросійській лінгвістичній роботі тривала й після Петра, триває й по теперішній час: досить, згадати Гоголя, Костомарова...», – визнавав наприкінці XIX століття відомий галицький публіцист москвофільського напрямку Осип Мончаловський¹⁶³.

Місце головного ідеолога й пропагандиста реформ Петра I посів Феофан Прокопович. «... З церковної кафедри ним проголошувалися живі, гарячі та дотепні промови в роз'яснення і виправдання всіх найважливіших дій уряду, – промови, які було би пристойніше назвати політичними керівними статтями, аніж проповідями духовного пастиря», – зазначав фахівець з церковної історії Костянтин Харлампович¹⁶⁴.

Відтягуючи кращі інтелектуальні сили з України до Росії, Петро I водночас розгорнув наступ на українську мову та культуру. 1690 р. оголошується анафема Собору РПЦ на «кієвскія новыя книги» П. Могили, К. Ставроцького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радзивилівського та інших. А 1720 р. виходить указ Петра I, в якому зазначалося: «Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныхъ церковныхъ старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справлять преже печати, дабы никакой розни и особливога нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обявлять въ Духовной Коллегіи и не брать отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти»¹⁶⁵.

Наступ на українство, розпочатий Петром I, через кілька десятиріч призвів до трагічних наслідків. Ще в петровські часи кожне українське село мало свою школу. «Як показує перепис 1740 – 1748 рр., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села. На просторі теперішніх Чернігівського, Гродненського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, р. 1875-ого, на цій самій землі шкіл уже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ, цебто за сто років шкіл стало втричі менше, тоді як людність зросла вдсятеро... Те ж стало і на лівобережній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX століття, шкіл цих не

стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракіну, що «не находиль при проъздъ моемъ нынѣ по губерній заведенныхъ училищъ»¹⁶⁶.

Чималі зусилля Петро I спрямував на штучне гальмування економічного розвитку України. Так, царські укази зобов'язували українську старшину і купців вести торгівлю через російські північні і північно-західні порти¹⁶⁷. Це збільшувало шляхи доставки українських товарів до європейських країн і тим самим зменшувало прибутки українських купців. Особливих збитків зазнали українські виробники після початку Північної війни. «Зважаючи на важливість виробництва селітри для військової справи, російський уряд вимагав, щоб вся вироблювана на Україні селітра вивозилась тільки на російські артилерійські склади. Перші розпорядження щодо цього були зроблені ще в 1700 р. Пізніше вони були підтверджені; зокрема, указом 1714 р. категорично заборонявся продаж селітри за кордон»¹⁶⁸. Уже в перші роки війни «став відчуватися й серйозний економічний збиток через потреби воєнного часу. Так, царський указ пропонував закуповувати в Чернігові, Ніжині й Переяславі хліб по найнижчій ціні на три роки. Будь-які спроби купців перекупити хліб для винокуріння строго припинялися, що сильно підривало доходи як міщан, так і козаків»¹⁶⁹.

Як зазначав Вадим Дядиченко, «дуже тяжкими для населення Лівобережної України були збори натурою і частково грошима на утримання розташованих тут російських військ. До 1708—1709 рр. ці побори були незначними і збиралися на російські гарнізони в українських містах-фортецях і на російські війська, які перебували на Лівобережжі у зв'язку з військовими діями проти турецько-татарських військ. З 1708—1709 рр. становище різко змінилось. З того часу на Лівобережжі постійно перебувала значна кількість російських військ (понад десять полків). На населення покладался обов'язок забезпечувати їх квартирами, паливом, провіантом і фуражем»¹⁷⁰.

IX.

В історичній літературі поширеною є думка, що Іван Мазепа перейшов до Карла XII виключно з патріотичних спонукань, принісши їм у жертву все своє багатство і становище. «... Приятель, принаймні назовні, царя протягом 21 року, андріївський кавалер, князь святої Римської імперії Мазепа в останніх буквально днях свого життя кидає все це в ім'я незалежної України», – зазначав Ілько Борщак¹⁷¹. Аналогічну думку висловлює Т. Г. Таїрова-Яковлева. «Ганьбителі Мазепи, пояснюючи його перехід до шведів, обвинувачують його в честолюбстві. Але таке обвинувачення явно нелогічне: гетьман у жовтні 1708 року був у досить похилому віці... мав величезне багатство, будинками й маєтками в Україні, мав будинок у Москві й маєтки в Рильську повіті, носив титул князя. Які ще блага міг він шукати у шведів, переходячи до них без усякої попередньої згоди? Навпаки, він ризикував усім заради своїх переконань та ідеалів», – пише дослідниця¹⁷².

Перед нами постає образ беззавітного героя-романтика, здатного безоглядно пожертвувати всім заради свободи Вітчизни. Так, Іван Мазепа був патріотом, але він також був і мудрим державним діячем. Саме патріотизм, настоянний на конкретних розрахунках і сподіваннях на побудову з часом потужної держави, змушував його вірно служити Петрові I два десятиріччя й роками терпіти знущання з боку неписьменного Меншикова.

А розрахунки переконували: Петро I взяв чіткий курс на ліквідацію Гетьманщини як державного організму. Після Жовкви й петровського указу про утворення губерній не лишалося ніяких сумнівів: владу в Мазепи відбирають, і він з цим нічого не міг вдіяти. А тут ще ненаситний Меншиков наклав око на багатства української землі й почав поводитися там як господар. «У роки Північної війни, вперше познайомившись із Гетьманщиною, Олександр Данилович у своїй беззастанній гонитві за живою звернув свої погляди на квітучу Україну. Його наполегливе бажання знищити старшину, а отже, – і всю адміністративну структуру Гетьманщини супроводжувалося амбіціями на одержання чернігівського князівства», – пише Таїрова-Яковлева¹⁷³. Мазепа, тонкий знавець придворних інтриг і чуток,

мав усі підстави припускати, що Петро I, який обмінювався з Меншиковим жінками (в тому числі – майбутньою імператрицею Катериною I)¹⁷⁴, і, згідно з численними чутками, перебував у інтимних стосунках зі своїм фаворитом,¹⁷⁵ задовольнить бажання останнього щодо України.

Отже, якби Мазепа залишився на боці Петра I, він неминуче втратив би левову частку своєї влади, був би свідком остаточного знищення своєї держави й краху своїх планів.

Необхідно зазначити, що тоді вся Європа одноставно пророкувала перемогу Карла XII над Петром I. Мазепа регулярно читав європейську пресу, чув думки провідних дипломатів, й на нього не могли не вплинути прогнози щодо результатів Північної війни. І коли шведське військо вступило на російську територію, в гетьмана з'явилася надія за його допомогою вислизнути з московського зашморгу. Крім того, Мазепа абсолютно точно знав, що в разі перемоги Карла XII, він як союзник Петра I, безсумнівно, втратив би все: і Україну, і владу, і багатство. Таким чином, під кутом зору тодішньої європейської політичної думки, перехід українського гетьмана на бік шведів був цілком логічним. Мазепа чудово пам'ятав приклад політики й дипломатії Фрідріха Вільгельма, який створив ядро найпотужнішої нині європейської держави – Німеччини. І ніхто сьогодні не звинувачує бранденбурзького курфюрста у змінах союзників: найважливішим є остаточний результат, котрого він добився.

Так діяло багато політиків у тогочасній Європі. Той же Август II у 1706 р. підписав з Карлом XII таємний Альтранштадтський мир, приховавши це від Петра I, чим порушив усі союзницькі зобов'язання.

Неабиякий хист у цьому плані виявив інший сусід України – молдавський господар Дмитро Кантемір. «Кантемір опинився між молотом і ковадлом. З одного боку наближалися турецькі війська, з іншого – російські; треба було зробити вибір. Молдавський господар лавірував між двома силами, як би підтримуючи й одну, й іншу. Його радники вважали, що варто дочекатися моменту, коли перемога Росії або Туреччини не викликала б сумнівів і тільки тоді, як колись планував Мазепа, оголосити себе прибічником переможця. Кантемір фліртував з Портою, але одночасно у квітні 1711р. уклав з Петром союзницьку угоду, що гарантувала розширення молдавських володінь в обмін на прийняття російського верховенства», – писав Владислав Серчик¹⁷⁶.

Про умови угоди, які молдавський господар виторгував у московського царя, український гетьман міг хіба що мріяти. «У випадку успіху... 1) Молдавія отримає свої стародавні кордони. Всі укріплені міста до остаточного устрою князівства будуть зайняті російськими військами, але потім будуть передані молдавським. 2) Молдавія ніякої данини платити не буде. 3) Молдавський господар може бути змінений тільки у випадку зради або відступництва, але тоді на місце його буде обраний один з членів сімейства Кантеміра. 4) Цар не укладе з турками миру, по якому Молдавія повинна знову вернутися до Туреччини.

Крім цього договору, з Кантеміром був укладений другий, таємний, що забезпечував долю Кантеміра і його сімейства у випадку невдачі росіян у Туреччині. За цим договором Кантемірові цар обіцявся дати в Москві два будинки, забезпечити його утримання щорічною платнею й дати йому стільки маєтків, скільки в нього було в Молдавії. Було навіть обумовлено, що все, що дасть цар, залишиться за Кантеміром і в такому випадку, якщо він не захоче жити в Росії»¹⁷⁷. «Очевидно, що господар зумів забезпечити свої особисті інтереси. А те, що він ставив на карту всю будучність країни, що він усім ризикував у ній в ім'я своїх вигід, знало, крім нього, вельми небагато», – абсолютно коректно коментував Олександр Брікнер¹⁷⁸.

Найважливішим було те, що Молдавському князівству гарантувалася територіальна цілісність і невтручання у його внутрішні справи¹⁷⁹.

Вельми промовисту порівняльну оцінку діям Мазепи й Кантеміра дав той же Брікнер: «Становище Мазепи було дуже важким. Малоросія лише з крайнім не-

вдоволенням несла тягар війни. Щохвилини в ній могло, без усякої ініціативи гетьмана, спалахнути повстання. Зрештою перед ним виникло завдання про ймовірність перемоги. З наближенням Карла XII усе настійніше було потрібно вирішити, хто перемаже: цар або шведський король? І мірилом тої великої гри, що у цю хвилину вів Петро, може служити саме те, що холонокровний, безпристрасний гетьман, який піклувався тільки про свої власні вигоди, зробив неймовірну помилку, припустивши, що майбутнє належить не цареві. Він дотримувався помилковому розрахунку й виявився зрадником Росії, але властиво його спосіб дій не можна вважати більше аморальним, ніж союз, що через два роки Петро уклав з молдаванським господарем Кантеміром проти турецького султана»¹⁸⁰. А й насправді: Кантемір так само присягався турецькому султанові, як Мазепа російському цареві. Різниця лише в тому, що турецький султан на відміну від московського царя виконував свої сюзеренні зобов'язання й не виснажував геополітичний потенціал Молдови в такий спосіб, як це робив Петро I в Україні.

Справедлива в цілому й інша думка російського історика: «Своє повне пригод життя Мазепа закінчив вчинком, що при іншому результаті Полтавської битви вважався би, цілком ймовірно, актом вищої політичної мудрості, геройським подвигом, звільненням Малоросії від ярма Московського царства, що тоді стояло нижче в культурному розвитку»¹⁸¹.

Утім, тут Брікнер, як й інші дослідники, перебільшує значення Полтавської битви. Так, її значення велике, позаяк вона стала поворотним пунктом у всій Північній війні; Петро I остаточно перехопив стратегічну ініціативу. Але сама по собі ця битва вирішального значення не мала: це був важливий епізод, але він не визначав остаточний результат Північної війни. Навіть у випадку поразки під Полтавою, у Петра залишалися величезні геополітичні резерви: територія, ворожа шведам, і можливість у найкоротший термін відмобілізувати нову армію для продовження боротьби. Петро переграв свого молодого супротивника: він змусив його вести бойові дії на ворожій території. Карл хотів найшвидшого вирішального бою, не усвідомлюючи, що навіть його перемога нічого в такому випадку не вирішувала. У Росії, навіть після цілком імовірної поразки, залишалися б значні резерви. І навіть якби шведи перемогли під Полтавою, вони, безсумнівно, понесли б значні людські втрати. Після цього в Карла просто б не залишилося сил, щоб в умовах партизанської війни (яку він, значною мірою, спровокував сам, зокрема репресіями на Слобожанщині) рухатися на Москву. Шведський король програв свою війну задовго до Полтави. Зрозумів він це чи ні – судити не будемо. Але відзначимо, що долю шведської непереможної армії потім розділили ще дві непереможні армії – Наполеона Бонапарта й Гітлера.

Перший з них обіцяв не повторювати «дурних» помилок Карла XII¹⁸², а сам був змушений втікати з Москви по розореній Смоленській дорозі, залишивши лежати на ній майже всю армію.

У другому випадку «бліцкригу» Гітлера Сталін одразу протиставив петровську стратегію «випаленої землі». У своєму виступі по радіо 3 липня 1941 р. Йосип Віссаріонович наказав: «При вимушеному відході частин Червоної Армії... все коштовне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, що не може бути вивезене, повинне безумовно знищуватися... Створювати диверсійні групи для боротьби із частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди й скрізь, для підризу мостів, доріг, псування телефонного й телеграфного зв'язку, підпалу лісів, складів, обозів»¹⁸³.

Незважаючи на те, що в СРСР геополітика трактувалася як «лженаука, яка стверджує, що соціально-економічні відносини й розвиток держави визначаються винятково географічними, фізичними й т.п. умовами»¹⁸⁴, сам Сталін активно використовував геополітичні чинники й маніпулював ними. Так, у брошурі «Фальсифікаторы истории (историческая справка)» читаємо: «Що було б, якби СРСР не створив «східного» фронту ще до нападу Німеччини – далеко на заході від старих кордонів СРСР, якби цей фронт проходив не по лінії Виборг – Каунас –

Белосток – Брест – Львів, а по старому кордону Ленінград – Нарва – Мінськ – Київ?

Це дало б можливість військам Гітлера виграти простір на сотні кілометрів, наблизивши німецький фронт до Ленінграда – Москви – Мінська – Києва на 200 – 300 кілометрів, серйозно прискорило б просування німців у глиб СРСР, прискорило б падіння Києва й України, привело б до захоплення Москви німцями, привело б до захоплення Ленінграда з'єднаними силами німців і фінів і змусило б СРСР перейти на тривалу оборону...»¹⁸⁵. Такі матеріали, як правило, готував сам Сталін: або писав власноруч, або ретельно редагував підготовлений за його завданням текст.

Тільки якось не звернули уваги автор і редактор брошури на те, що з перелічених міст до «исконно русских» земель належала тільки одна Москва. До цього варто додати, що під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. гітлерівські війська окупували лише 17% території Росії¹⁸⁶, тоді як Білорусь, Молдавія та Україна були окуповані повністю. Якщо славетний М. І. Кутузов у силу обставин використовував для розгрому Наполеона переважно російський геополітичний простір, то Петро I та його наступник Сталін виграли свої війни багато в чому за рахунок «братніх» народів.

Тепер постає питання: чи мав взагалі якісь шанси Карл XII перемогти у війні з Росією сам на сам на російській та українській території?

Вичерпну відповідь на це запитання дав Фрідріх Енгельс. У своїй праці «Зовнішня політика російського царизму» (1889-1890 рр.) він писав: «Уявімо собі Росію в середині минулого сторіччя. Уже в той час вона займала величезну територію з винятково однорідним у расовому відношенні населенням. Населення було рідким, але швидко зростаючим; отже, лише один перебіг часу забезпечував зростання могутності країни. Це населення перебувало в стані духовного застою, було позбавлене всякої ініціативи, але в рамках свого традиційного способу життя було здатне рішуче на все; витривале, хоробре, слухняне, здатне переборювати будь-які тяготи й нестачі, воно поставляло чудовий солдатський матеріал для воєн того часу, коли згуртовані маси вирішували результат бою. Сама країна звернена до Європи лише одним своїм західним кордоном й тому уразлива лише із цієї сторони; вона не має такого центру, захоплення якого могло би примусити її до укладення миру, вона майже абсолютно недоступна для завоювання внаслідок бездоріжжя, довжини території й бідності ресурсів. Така країна являє собою невразливу потужну позицію для кожного, хто вміє її використовувати, дозволяючи собі звідси безкарно проробляти в Європі такі речі, які утягнули б будь-який інший уряд у нескінченні війни.

Сильна, майже неприступна в обороні Росія була відповідно слабка в наступі». Енгельс чітко зазначив, що могутність і престиж Швеції «були підірвані саме внаслідок того, що Карл XII зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію й наочно показав неприступність Росії»¹⁸⁷.

Розвиток подій після Полтавської битви підтверджує коректність оцінки Енгельса. Росія ще понад 10 років не могла добитися остаточної перемоги над послабленою Швецією. Коли ж Петро I спробував вести наступальну війну проти Туреччини, то ледь не втратив не тільки всю армію, але й особисту свободу, а може, й життя під час Прутського походу 1711 року. Історія цього походу показує, яким чином можна було призупинити імперську експансію Росії на початку XVIII століття. Ідеальним для цього міг стати шведсько-турецький союз, при умові, що був би укладений до Полтави.

Мазепа розумів користь такого союзу для послаблення Росії та досягнення незалежності Україною. Але активні дипломатичні зусилля на південному геополітичному напрямі він почав лише з листопада 1708 року. Гетьман послав кілька дипломатичних місій до Туреччини (Горленка і Згуру до сілістрійського сераскера Юсуф-паші, через якого велися переговори з турецьким урядом, а також до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота, а згодом

К. Мокієвського і Ф. Мировича)¹⁸⁸. Про значення, якого надавав гетьман переговорами з Туреччиною, свідчить те, що він неодноразово посилав до Порти та Криму свого небожа Андрія Войнаровського, котрого бачив своїм наступником. Змістом дипломатичних місій, як показав Войнаровський на допиті в 1716 р., було підбурювання турецького султана і кримського хана «на війну проти Його Царської Величності»¹⁸⁹.

Та в цьому випадку коронний номер російської дипломатії спрацював безвідмовно. «...Толстому (постійний посланник Росії в Туреччині. – Авт.) стало відомо, що зрадник гетьман був у постійній переписці із сілістрійським пашею Юсуфом і повідомляв його про намір Петра завоювати Туреччину. Але одночасно з тим російське золото й російські хутрові товари подіяли на Юсуфа-Пашу... таким чином, діяльність Порти була паралізована протидіючими устремліннями», – зазначав Олександр Брікнер¹⁹⁰.

Петровська дипломатія підкупу врятувала російську армію й самого царя під час Прутського походу 1711 року. Якби Петрові I не поталанило тоді уникнути неминучого розгрому, Росія була би послаблена на довгі роки. На скільки саме?

Відповісти на це запитання вкрай важко. Але в історії Росії простежується певна 20-річна циклічність. Так, рівно через 20 років після принизливого Поляновського миру 1634 р., за яким Росія поступилася Речі Посполитій своїми землями, зокрема Смоленщиною, в 1654 р. вона спромоглася приєднати Україну. Через ті ж два десятиріччя після ганебної поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. Росія затвердилася на Балканах внаслідок переможної війни з Туреччиною 1877-1878 років. Так само, втративши у 1921 р. Західну Україну та Західну Білорусь, у 1939 р. Росія повернула ці землі до складу імперії, а через рік приєднала країни Балтії, Бессарабію, ще й територію Фінляндії. Ту ж картину спостерігаємо й зараз, коли після розвалу Організації Варшавського договору й СРСР на початку 1990-х рр., у 2008 р. Росія організувала невеличку переможну війну на Кавказі. Чи вистачило б Україні у XVIII ст. двох десятиріч для політичної та соціально-економічної стабілізації як незалежної країни?

Мабуть, що так. Проте тільки за умов, що наступникам Мазепи поталанило би виправити геополітичні прорахунки старого гетьмана.

* * *

До геополітичних досягнень гетьмана, безумовно, слід віднести об'єднання Лівобережної та Правобережної України, до якого безуспішно прагнули Петро Дорошенко й Іван Самойлович. Цим він не тільки істотно збільшив простір і населення Козацької держави, але й отримав контроль над найважливішою водною артерією країни, що сприяло її економічній та духовній консолідації.

Іван Мазепа зумів зберегти й підвищити кількісні та якісні характеристики українського населення, його духовності.

Економічна політика Мазепи забезпечила бурхливий розвиток країни.

Разом з тим, попри всі зусилля, гетьману не вдалося створити монолітної еліти керованої ним держави. У вирішальний момент ця еліта виявилася розколотою, що й стало однією з причин невдачі визвольних змагань. Недостатньо ефективними були його зусилля по зміцненню й централізації своєї влади, що було необхідно для державотворення в складних зовнішньополітичних умовах.

Так само Іван Мазепа не зміг згуртувати народ навколо ідеї незалежності України, утворити єдиний загальнонаціональний визвольний фронт. Доказом цього є, зокрема, програш українського гетьмана й шведського короля російському цареві в пропагандистській війні у 1708-1709 роках.

Суттєвих прорахунків припустився Мазепа й у військовому будівництві. Отримавши відповідно до «Московських статей» 1689 р. дозвіл на побудову регулярного найманого війська, він ним фактично не скористався. Під час гетьманування Івана Мазепи кількість охотницьких полків та їх кількісний склад практично не змінилися. «В 1687 р. під час обрання гетьмана були присутні такі охотницькі полковники: кінних полків — Новицький і Пашковський, чотирьох піхот-

них полків — Яворський, Герасимов, Іванов та Кожуховський. У 1708 р. в джерелах згадуються чотири сердюцькі полковники з їх полками — Чечель, Покотило, Денісов і Максимов. З компанійських названі полки І. Галагана, А. Танського, Ю. Кожуховського, Андріяша», — писав В. А. Дядиченко¹⁹¹. «В розглядувані нами роки охотницьких полків незмінно було сім», — стверджував учений. За його підрахунками, кількісний склад кожного з полків дорівнював 500 – 600 козаків¹⁹². Тобто загалом маємо близько чотирьох тисяч найманого війська. Згадаємо, що саме стільки козаків перейшло разом з Мазепою до Карла XII.

Гетьман мав можливість збільшити кількість охотницьких полків і їхній особовий склад. Насамперед, йому потрібно було (якщо не дозволяли обставини, то хоча б негласно) зняти заборону на прийняття на службу в такі війська селян і козаків Лівобережної України. Мазепа ж діяв у зворотному напрямі. «Селян прагнули вивести і з охотницьких (найманих) полків. Так, після походу 1690 р. полковнику І. Новицькому наказано було переглянути склад полків і «отдалять» усіх «незгожих до служби». Під «незгожими», як роз'яснювалося в гетьманських універсалах, розумілись ті, хто через бідність не міг забезпечити себе необхідним спорядженням», — зазначав В. А. Дядиченко¹⁹³.

Якби Мазепа відшукав кошти, аби озброїти й оплачувати значний військовий контингент, то Україна, цілком імовірно, могла б мати регулярне військо, що відповідало би вимогам того часу. Адже зміг Петро I після розгрому під Нарвою в 1700 р. буквально за два-три роки створити боєздатну армію. У Мазепа на це було 20 років. І якби він намагався щось робити в галузі військового будівництва й зазнав невдачі, ми могли б аналізувати його помилки. Але в тому й справа, що Мазепа до самого останнього моменту не робив нічого. І це підірвало військовий потенціал Козацької держави, а отже, і її геополітичну міць.

Утім, треба зауважити, що створення регулярної армії вело до неминучої руйнації козацького стану, що загрожувало перспективою громадянської війни і на що не наважився Мазепа. Крім того, він не міг не враховувати імовірної реакції Петра I на розбудову потужного українського війська, яке з часом могло стати загрозою для Московського царства. Адже зрілий Петро I часів Північної війни суттєво відрізнявся від юного Петра I 1689 р., який дозволяв українському гетьману будувати збройні сили на власний розсуд.

У цілому прагнення гетьмана збудувати потужну моноетнічну державу відповідало загальноєвропейським тенденціям, окресленим Вестфальською системою. Іван Мазепа мав усі геополітичні підстави для того, щоб з часом з Гетьманщини постала могутня європейська країна. Так, він припускався деяких помилок, але в основному його курс мав призвести до бажаних результатів. Можливо, якби він за прикладом Богдана Хмельницького ретельно підготував всенародне повстання, то під час Північної війни міг би вибороти незалежність України. Та гетьман віддав перевагу мирному будівництву й не був повною мірою готовим до збройної боротьби.

Велику роль у невдачі визвольних планів Мазепа відіграла геополітика російського царя. На відміну від українського гетьмана той будував імперію і досягнув своєї мети. Суть геополітики Петра I абсолютно точно розкрив Карл Маркс у своїй роботі «Викриття дипломатичної історії XVIII століття».

«Росії потрібна вода». Ці слова, з якими він з докором звернувся до князя Кантеміра, стали девізом усього його життя! Завоювання Азовського моря було метою його першої війни з Туреччиною, завоювання Балтики – метою його війни зі Швецією, завоювання Чорного моря – метою його другої війни проти Порту й завоювання Каспійського – метою його віроломного вторгнення в Персію. Для системи місцевих захоплень досить було суші, для системи світової агресії стала необхідна вода. Тільки в результаті перетворення Московії з повністю континентальної країни в імперію з морськими кордонами московитська політика могла вийти зі своїх традиційних меж і знайти своє втілення в тім сміливому синтезі, що, сполучаючи загарбницькі методи монгольського раба й всесвітньо завойов-

ницькі тенденції монгола-владаря, становить життєве джерело сучасної російської дипломатії»¹⁹⁴.

Вельми характерно, що ця незавершена праця, написана й надрукована у 1856-1857 рр. і широко відома вузькому колу радянських дослідників (зокрема, на неї є посилання в цитованій вище «Історії дипломатії»), не увійшла до зібрання творів Маркса й Енгельса, а була опублікована, і то в академічному журналі «Вопросы истории» (№№1 – 4), лише у 1989 р. й надалі знову надійно захована від широкого загалу.

У запалі своєї імперіалістичної агресії, як зазначав один з основоположників наукової геополітики, американець Альфред Мехен, «цар, бачачи виснаження Швеції, мав намір підкорити її повністю. Це порушення балансу сил у Балтійському морі, що загрожувало зробити останнє російським озером, не було бажане ані для Англії, ані для Франції»¹⁹⁵. Великі потуги врятували Швецію від остаточного розгрому, проте вона внаслідок війни з Росією, за висловлюванням того ж Мехена, перетворилася на «другорядну державу»¹⁹⁶.

Україну від російського імперіалізму рятувати не захотів ніхто. Втім, в українців були всі шанси врятуватися самим.

Сучасна українська наукова думка вирізняє такі геополітичні вектори країни, що склалися історично:

слов'янофільський (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, С. Гулак, І. Франко, Р. Лашенко, М. Грушевський);

чорноморсько-адриатичної федерації українців, чехів, словен, сербів і хорватів (С. Томашевський, С. Шелухін);

чорноморсько-балтійської федерації українців, білорусів, поляків і литовців (Ю. Липа, С. Рудницький);

західноєвропейський (Г. Кониський, М. Драгоманов, Б. Крупницький);

східно-західної рівноваги (І. Лисяк-Рудницький, М. Грушевський);

геоцентричний вектор (В. Винниченко)¹⁹⁷.

Обговорення цієї схеми – предмет окремої розмови. Нам же важливо підкреслити, що Іван Мазепа на різних етапах своєї діяльності докладав зусиль для активізації майже всіх окреслених векторів. Спочатку він робив акцент на так званий «слов'янофільський», сподіваючись добитися повноцінної автономії в складі Московського царства, маючи при цьому на оці відокремлення від нього в перспективі. Згодом він доклав значних зусиль для активізації азовсько-чорноморського напрямку зовнішньої політики Петра I, небезпідставно розраховуючи на заселення відвойованих у Туреччині земель українцями, що й сталося вже після його смерті. Протягом усього життя Мазепа був схильний до західноєвропейського вектора, і, коли обставини змусили його робити вибір між Сходом і Заходом, він обрав останній. Але, як ми мали можливість переконатися, ключовим геополітичним вектором гетьмана Мазепи був геоцентричний.

Київський дослідник української геополітики В. Булгаков у своїй кандидатській дисертації цілком слушно приділив аналізу цього вектора чималу увагу. На його думку, розробником і носієм ідеї орієнтації на власні сили був Володимир Винниченко. Так, насправді, у праці В. Винниченка «Відродження нації» є невеличкий, але дуже змістовний підрозділ «Орієнтації: на руську ласку, на німецький штик і на себе». «Була й третя орієнтація, – не російська, й не німецька, а українська. Це була орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними силами, силами своїх працюючих мас», – писав видатний український письменник і політичний діяч¹⁹⁸. Уже наприкінці життя Винниченко у «Заповіті борцям за визволення» піддав критиці дії Мазепи. «Скористувавшись слушним моментом, війною Москви з Швецією, він захотів скинути панування царів й відновити самостійність Української Держави. Але намір його не здійснився. Чому? Тому, що Мазепа в своїй акції так само взяв орієнтацію тільки на зовнішні сили, а не на внутрішні. Він вступив у змову з шведським королем, а не з своїм народом, він мав на увазі за допомогою шведського короля і його війська здобути в визво-

лений Українській Самостійній Державі собі й своїй військовій «вольності й маєтності», а про «хлопа» й мови не було», – вважав Винниченко¹⁹⁹. З цією точкою зору можна й треба посперечатися. Адже ми бачили, яких зусиль доклав Мазепа для активізації саме внутрішніх геополітичних чинників. І робив він це задовго до висновків Винниченка. Та в одному з Винниченком можна погодитися: Мазепа недостатньо спирався на власний народ, і в цьому була чи не найголовніша причина поразки його виступу.

У боротьбі за незалежність українцям забракло національної єдності, згуртованої патріотичної еліти та боєздатного війська. І не треба покладати провину за це тільки на одного Мазепу. Російський тоталітарний імперіалізм виявився потужнішим за український демократичний націоналізм.

* * *

Насамкінець декілька зауваг про виникнення і зміст терміну «мазепинство», позаяк він має істотне геополітичне підґрунтя. «Аби підтримати розхитані підвалини царського режиму, уряд на чолі з прем'єр-міністром Петром Столипіним уклав союз з войовничим великоросійським націоналізмом. За підтримки адміністрації на Україні були створені «чорні сотні» та шовіністичні російські організації, як-от Клуб російських націоналістів у Києві. Вони вели галасливу і часто непристойну антиукраїнську, а також антисемітську пропаганду. У той час термін «мазепинство» введено в широкий обіг як принизливий ярлик для українського руху... Малося на увазі, що українські патріоти, як і званий Іудою Мазепа, – зрадник на утриманні іноземних держав. В руслі політики неославізму, започаткованої близько 1907 р., царський уряд і праві російські організації намагались уразити український рух у самій його твердині. Фінансова і моральна підтримка щедро посипалась на галицьких русофілів, вмираючу групу «руських» ультраконсерваторів, які виступали з ідеєю єдності руської («русской») нації від Карпат аж до Камчатки», – писав Іван Лисяк-Рудницький²⁰⁰.

Дуже важливий аспект ставлення російської влади, що спиралася на ідеї великодержавного шовінізму, до «мазепинства» розкрито в монографії І. Омелянчука. «Член київського «Клубу російських націоналістів» професор Т. В. Локоть вважав, що слід відрізнити етнографічний націоналізм від націоналізму сепаратистського, і якщо до першого треба ставитися терпимо, то до другого – зі всією суворістю. На його думку, українофільство в цей час (тобто на початку ХХ ст. – **О. Д.**) не загрожує відокремленням України від Росії». «Якщо це не вдалося в часи Мазепи, то зараз це зовсім неможливо. Асиміляція малоросів з великоросами йде нестримно й безперервно», – наводить слова чорносотенного професора дослідник²⁰¹.

Як бачимо, російська великодержавницька ідеологія початку ХХ ст. спиралася на Коломацькі статті 1687 р., де вперше законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з російським, зокрема, через змішані шлюби, вільний перехід і проживання українців на території Московської держави тощо. Вимагалось, щоб надалі ніхто не згадував про окрему українську державу, оскільки в майбутньому вона повинна злитися з московською в одну «царську самодержавну».

Необхідно ще раз підкреслити: великодержавницька ідеологія була, є і буде в доступній для огляду перспективі стрижнем ставлення російської влади й розпропагандованого нею суспільства до України. При цьому, як тільки окреслюється бажання останньої вийти із силового поля Росії, в Москві на державному рівні посилюється критика Мазепи й «мазепинців».

Намагання українців розібратися у власній історії, зокрема, відносно Мазепи, трактується там як (цитую заяву департаменту інформації та друку МЗС РФ від 15 травня 2009 р.) спроба втягнути український народ в «штучно надумане протистояння з Росією». «Хотілося б нагадати українському керівництву, що ігри з історією, особливо з націоналістичним підґрунтям, ніколи ще ні до чого доброго не приводили. І, намагаючись переписати спільну російсько-українську історію, влада

України не стільки об'єднує українське суспільство, скільки розколює його», – підкреслюється в документі²⁰². І ця заява аж ніяк не була випадковою. 25 червня 2009 р. на офіційному сайті МЗС РФ було опубліковано інтерв'ю посла Росії в Швеції Олександра Кадакіна російській службі Бі-Бі-Сі про 300-річчя Полтавської битви. Надзвичайний і повноважний представник РФ, обізвавши Мазепу «відомим пройдисвітом (небезызвестным прохвостом)», розкритикував спроби розгляду переходу Мазепи на бік Карла XII як укладення воєнно-політичного союзу. «Це робиться для формування хибно трактованої національної ідентичності у жорстко заданій антиросійській і русофобській парадигмі», – зазначив дипломат.

4 липня 2009 р. своє, також офіційне, слово сказала Держдума РФ. «Не буде забуте й зрадництво Івана Мазепи, ім'я якого стало загальним, а сам він був підданий анафемі Російською православною церквою. Не може не дивувати, що в керівництві України сьогодні перебувають люди, які вбачають у зраді зразок для наслідування й, таким чином, відмовляють собі й своєму народу в історичному праві вважатися нащадками переможців Полтавської битви», – йдеться в заяві Державної Думи у зв'язку з 300-річчям Полтавської битви від 4 липня 2009 року²⁰³.

Коментувати ці заяви, вочевидь, зайве. Вони мають чітко визначений політичний, радше, геополітичний характер. Проте важливо зазначити, що їх знаменником є та думка, яку поки що не наважуються пустити в обіг російські парламентарії та дипломати. Ось вона. «Сьогодні Росія звільнилася від радянських догм і повинна зайняти непримиренну позицію стосовно «мазепинства» у своєму віковому збиранні російських земель». Ці слова взяті з передмови до збірки з вельми характерною назвою – «Русская Галиция и «мазепинство»²⁰⁴. Показово, що цей об'ємний фоліант у 41 друкований аркуш був підписаний до друку через тиждень після інавгурації Віктора Ющенка наприкінці січня 2005 року.

Вельми промовиста деталь: головні борці з «мазепинством» на сучасному етапі ідентифікують третього Президента України з Мазепою. «Ющенко – це Мазепа сьогодні», – поширює гасло директор Української філії Інституту країн СНД Володимир Корнілов²⁰⁵.

Поодинокі ж спроби російських учених об'єктивно висвітлити історію російсько-українських відносин, зокрема, – праці Тетяни Таїрової-Яковлевої, зустрічають у Росії мало не всенародний осуд. Зокрема, авторитетна «Литературная газета» вмістила рецензію на книжку дослідниці про Мазепу в серії ЖЗЛ під назвою «Жизнь «замечательного» предателя»²⁰⁶.

Очевидно, що такий підхід, заснований на старих ідеологічних штампах, унеможлиблює об'єктивне висвітлення історії двох сусідніх народів і держав. З'ясування деяких важливих аспектів їх відносин, безумовно, сприятиме погляд на цю проблему під геополітичним кутом зору.

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.398.

2. У цій статті не розглядається художня, публіцистична та ін. література, але слід зазначити, що в друкованих виданнях критика переходу Мазепи до шведів з'явилася ще за життя гетьмана. Найгучніше вона пролунала від одного з провідних ідеологів Російської імперії, українця Феофана Прокоповича. Після перемоги Петра I під Полтавою він написав поему «Епінікіон, сієсть пісьнь побідная о тоєйжде преславной побіді», в якій для характеристики Мазепи вжив визначення «отступник» і «отчества враг велій». Варто також сказати, що поема була опублікована у невеличкій брошурі, виданій Друкарнею Києво-Печерської лаври у 1709 році.

3. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Тарле Е.В. Сочинения. Том 10. – М., 1959. – С.457.

4. Там само. – С.566, 579, 581.

5. Там само. – С.574.

6. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.363. (Тут і далі – посилання на останнє видання цієї праці, здійснене російською мовою).

7. Див.: Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С.137 – 154; 163 – 174; 281 – 290; Павленко

- Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.119 – 153.
8. Брикнер А. Г. Иллюстрированная история Петра Великого. М., 2007. – С.378.
  9. Див.: Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.90 – 91.
  10. Махун Сергій, Щипоног Ганна. Тетяна Таїрова-Яковлева: Відійти від історичних стереотипів. Дзеркало тижня. – 2008. – № 40 (719) 25 – 31 жовтня.
  11. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.244.
  12. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.16, 52 – 53.
  13. Джеджула Юрій. Таємна війна Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С.17.
  14. Крип'якевич Іван. Історія України. – Львів, 1992. – С.184.
  15. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.11.
  16. Грушевський М. С. – Вказана праця. – С.246.
  17. Грушевський Михайло. Виговський і Мазепа // ЛНВ. – 1909. – Кн. VI. – Червень. – С.427.
  18. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.128 – 129.
  19. Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992. – С.66, 67.
  20. Там само. – С.68.
  21. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. – Харків, 2007. – С.174.
  22. Histoire de Charles XII, roi de Suède. Livre quatrième. Oeuvres complètes de Voltaire. Tome vingt-troisième. – 1784. – P.168, 169.
  23. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.457.
  24. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новое и Новейшее время. – 2003, № 4, июль – август. – С.45 – 46.
  25. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.35.
  26. Там само. – С.36.
  27. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.85
  28. Див.: Енциклопедія історії України. Т.4. – К., 2007. – С.457 – 458.
  29. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки / Історичні есе. В 2 т. Том I. – К., 1994. – С.90 – 91.
  30. Коваленко Сергій. Геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького. – Персонал. – 2007, №7. – С.38 – 43.
  31. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.63.
  32. Serczyk Wiadyslaw A. Na pionNescej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651. – Warszawa, 1998. – S.267.
  33. Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 3. – М., 1954. – Док. №205. – С. 473.
  34. Мацьків Теодор. Англійський текст Зборівського договору / Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – №1 – 3 (25 – 27). – С.114.
  35. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.VIII. – К., 1995. – С.188.
  36. Смолій В. А., Степанков В. С. – Вказана праця. – С.38 – 39.
  37. Там само. – С.27.
  38. Маланюк Є. Illustrissimus Dominus Mazepa (Ясновельможний пан Мазепа) – тло і постать [1960], М. Андрусак. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч [1942]. – К., 1991. – С.12.
  39. Шевчук Валерій. Козацька держава. – К., 1995. – С.167.
  40. Маланюк Є. – Вказана праця. – С.10, 13.
  41. Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.226.
  42. Юридична енциклопедія. Т.1. – К., 1998. – С.576.
  43. Липинський В'ячеслав. Листи до Братів-Хліборобів // Хліборобська Україна. Книжка п'ята. Рік 1924 – 1925. – Відень, 1925. – С.167.
  44. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т.3. – К., 1991. – С.289.
  45. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.133.
  46. Яковлева Т. Г. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. – Вип. 10/11. – К., 2006. – С. 450 – 457.
  47. Таирова-Яковлева Тетяна. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць – К., 2008. – С.78.
  48. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №292. – С.254.
  49. Там само.
  50. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709). Ч.ІІ. – Київ – Львів, 2006. – Док. №11. – С.56.
  51. Там само. – С.37.
  52. Там само. – Док. №125. – С.171.

53. Там само. – Док. №142. – С.186.
54. Там само. – С.37.
55. Там само. – Док. №247. – С.284 – 287.
56. Там само. – Док. №292. – С.335 – 336.
57. Там само. – С.36.
58. Гетман Іван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. Выпуск I. 1687 – 1705. Издательство С.-Петербургского университета, 2007. – Док. №39. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 27 сентября 1702 г. – С.24.
59. Див.: там само. Док. №41. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 21 октября 1702 г. – С.26; Док. №43. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 3 ноября 1702 г. – С.27; Док. №71. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 5 мая 1703 г. – С.40; Док. №90. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 21 июня 1703 г. – С.48; Док. №109. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 28 августа 1703 г. – С.55; Док. №113. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 14 сентября 1703 г. – С.57; Док. №115. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 27 ноября 1703 г. – С.60; Док. №130. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 4 января 1704 г. – С.68 – 69; Док. №139. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 18 января 1704 г. – С.72; Док. №153. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 20 февраля 1704 г. – С.77; Док. №154. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 20 февраля 1704 г. – С.78; Док. №156. Грамота Петра I И. С. Мазепе от февраля 1704 г. – С.80; Док. №164. – Грамота Петра I И. С. Мазепе от 9 марта 1704 г. – С.84; Док. №168. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 15 марта 1704 г. – С. 86; Док. №235. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 27 мая 1705 г. – С.112.
60. Грамота Петра I до гетьмана І. Мазепи після страти Кочубея та Іскри. // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №612 – 615. – С.773 – 774.
61. Липа Юрій. Призначення України. Львів, 1992. – С.52.
62. Різниченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик. – К., 1996. – С.41 – 42.
63. Чужліб Тарас. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та військово-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.20.
64. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.207.
65. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: Сергій Павленко. – К., 2009. – Док. №103. – С.410.
66. Див.: Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.134 – 170.
67. Там само. – С.148 – 149.
68. Там само. – С.169.
69. Антонович. В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 155 – 156.
70. Филиппсон М. Век Людовика XIV / Всемирная история. Т.3. – Ч.І. – СПб, 1911. – С.27.
71. Там само. – С.28.
72. Каллімах Філіпп (Buonacorsi Callimaco; 1437 – 1496) – італійський дипломат і публіцист. У результаті змови проти пани Павла II змушений був бігти в Польщу, де користувався прихильністю королів Казимира і Яна Альберта, але викликав ненависть дворянства, що обвинувачувало його у підбурюванні королів до абсолютизму.
73. Брюкнер А. Славянские народы (Польша) // Всемирная история. Т.3. – Ч.І. – СПб, 1911. – С.414.
74. Яворницький Д. І. – Вказана праця. – С.289.
75. Poland, history of. (2009/2009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
76. Пояснення Ілька Борщака, який знайшов і опублікував цей документ.
77. Лист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. – К., 1992. – С.77.
78. Радишевський Ростислав, Свербигуз Володимир. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – 552 с.
79. 1710, квітень 10. Бендери – Конституція Пилипа Орлика // Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709). Ч.ІІ. – Київ – Львів, 2006. – Додаток ІІІ. – С.638 – 639.
80. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К.; Кембрідж (Мас.), 1990. – С.33.
81. Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649-го року. – К., 2004. – С.12 – 13.
82. Смолій В. А., Степанков В. С. – Вказана праця. – С.25.
83. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.VІІІ. – К., 1995. – С.146.
84. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.IX – 2. – К., 1997. – С. 1307, 1331.
85. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.X. – К., 1998. – С.65.
86. Serczyk Wiadyslaw A. – Op. cit. – S.271.
87. Кралюк Петро. Замость і академія Замойська. – День. – 2008. – 19 вересня.
88. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.204.

89. Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С.75.
90. Павленко Сергій. Іван Мазепа. – К., 2003. – С.33.
91. Енциклопедія українознавства. – Т.8. – Львів, 2000. – С.2889.
92. Павленко Сергій. – Вказана праця. – С.156.
93. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). – К., 1998. – С.46.
94. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.131.
95. Павленко Сергій. – Іван Мазепа. – С.158.
96. Романцов В. О. – Вказана праця. – С.46.
97. Brandenburg. (20092009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
98. Всемирная история. Т.V. – М., 1958. – С.408.
99. Коваленко Сергій. – Вказана праця. – С.38 – 39.
100. Там само. – С.39.
101. Павленко Сергій. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 153.
102. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.73.
103. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.123.
104. Романцов В. О. – Вказана праця. – С.43.
105. Там само. – С.41.
106. Poland, history of. (20092009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
107. Брюкнер А. – Вказана праця. – С.419.
108. Poland, history of. (20092009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
109. Рудницький Степан. – Вказана праця. – С.111.
110. Милюковъ П. Очерки по истории русской культуры. Часть первая. СПб, 1896. – С.24.
111. Там само. – С.26.
112. Анисимов Е.В. Императорская Россия. – СПб, 2008. – С.10.
113. Советская Историческая Энциклопедия. – Т.2. – М., 1962. – С.804.
114. Уитворт Чарльз. О России, какой она была в 1710 году / Россия в начале XVIII в. Сочинение Ч. Уитворта. М., 1988. – С.65.
115. Там само.
116. Рудницький Степан. – Вказана праця. – С.49.
117. Там само. – С.297.
118. Милюковъ П. – Вказана праця. – С.31 – 32.
119. Там само. – С.28.
120. Всемирная история. Т.V. – М., 1958. – С.145.
121. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.X. – К., 1998. – С.63.
122. Ёнсен Альфред. Мазепа. К., 1992. – С.41.
123. Там само. – С.42.
124. Там само. – С.43.
125. Григорьев Борис. Карл XII. Или пять пуль для короля. М., 2006. – С.59.
126. Там само. – С.280.
127. Там само. – С.57.
128. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в середине XVII. – СПб., 1898. – С.8, 10.
129. Боплан Г. Л. де. – Вказана праця. – С.30.
130. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С.38 – 39.
131. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С.19.
132. Voltaire. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre-Le-Grand. Nouvelle édition, revue, corrigée et suivie de notes par L. T. Ventouillac. Tome I. – Londres, 1825. – P.22.
133. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.37 – 101.
134. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.77.
135. Радішевський Ростислав, Свербигуз Володимир. – Вказана праця. – С.302 – 317.
136. Allen W.E.D. The Ukraine. A History. – New York, 1963. – P. 269.
137. Велика історія України: У 2-х томах. – Том II. – К., 1993. – С.160.
138. Донцов Дмитро. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С.36.
139. Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.50.
140. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша, розділ другий. Geneve, 1885. – С.1.
141. 1702 г., мая 22. – Универсал И. С. Мазепы игумену киевского Выдубицкого монастыря о запрещении перевоза людей на Правобережье // Гетман Иван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. Выпуск I. 1687 – 1705. Издательство С.-Петербургского

- университета, 2007. – Док. №345 – С.211.
142. 1704 г., апреля 8. – Универсал И. С. Мазепы запрещающий переправляться на Правобережье // Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Выпуск I. 1687 – 1705. Издательство С.-Петербургского университета, 2007. – Док. №348 – С.215.
143. Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.294.
144. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків / Вибране. – К., 1991. – С.201.
145. Народна газета. – Київ. – 1991. – №9.
146. Смолянников Сергей. Иван Мазепа. Анатомия предательства или путь Иуды: от славы к бесчестью. – К., 2009. – С.14.
147. Григорьев Борис. – Вказана праця. – С.270.
148. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.215.
149. Григорьев Борис. – Вказана праця. – С.269.
150. Труайя Анри. Петр Великий. – М., 2006. – С.179 – 180.
151. Там само. – С.170.
152. Балязин В. Н. Неофициальная история России. Петр Великий. – М., 2006. – С.26.
153. Донцов Дмитро. Вказана праця. – С.17.
154. Григорьев Борис. Вказана праця. – С.270.
155. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новое и Новейшее время. 2003, № 4., июль-август. С. 54 – 59; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.166 – 220.
156. История дипломатии. Т.1. Издание второе. – М., 1959. – С.351.
157. Там само. – С.350.
158. 1707, грудня 18. Указ Петра I про утворення губерній та про набір людей на роботи з укріплення Москви. // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: Сергій Павленко. – К., 2009. – Док. №87. – С.393.
159. 1707, грудня 18. Указ Петра I про утворення губерній та розпис до них міст. – Там само. – Док.№121. – С.432 – 435.
160. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.318.
161. Шевчук Валерій. Просвічений володар. Иван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.238; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №547. – С.682.
162. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1992. – С.41.
163. Мончаловский О. А. Литературное и политическое украинофильство // Русская Галиция и «мазепинство». – М., 2005. – С.89.
164. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Том I. – Казань, 1914. – С.469 – 470.
165. Огієнко Іван. – Вказана праця. – С.90.
166. Там само. – С.95.
167. Дядиченко В. А. Вказана праця. – С.78.
168. Там само. – С.45.
169. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.167.
170. Дядиченко В. А. – Вказана праця. – С.82.
171. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С.155.
172. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.219.
173. Там само. – С.184.
174. Труайя Анри. – Вказана праця. – С.189 – 190.
175. Там само. – С.89.
176. Serczyk Wiadyslaw A. Piotr I Wielki. – Wrociaw – Warszawa – Krakyw – Gdacsck, 1973. – S.151.
177. Балязин В. Н. – Вказана праця. – С.92.
178. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.424.
179. История Молдавской ССР. Т.1 – Кишинев, 1965. – С.308.
180. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.377.
181. Там само.
182. Григорьев Борис. – Вказана праця. – С.270.
183. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. М., 1947. – С.15.
184. Словарь иностранных слов. М., 1942. – С.149.
185. Фальсификаторы истории (историческая справка). М., 1948. – С.65 – 66.
186. Дубина О. К. Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С.525.
187. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.22. – М., 1962. – С.16 – 17.

188. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.274.
189. 1716, листопада 25. Допит Войнаровського про причини втечі його дядька, гетьмана Мазепи, та інші до цього належні справи. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №581. – С.734.
190. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.418.
191. Дядиченко В. А. – Вказана праця. – С.440.
192. Там само. – С.441 – 442.
193. Там само. – С.422.
194. Маркс К. Разоблачение дипломатической истории XVIII века. http://scepsis.ru/library/id_884.html
195. Mahan A. T. The Influence of Sea Power Upon History, 1660 – 1783. Twelfth edition. – Boston, 1918. – P.239.
196. Ibid. – P.231.
197. Булгаков В.А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України. Автореф. дис. канд. політ. наук. – К., 2002. – С.12.
198. Винниченко В. Відродження нації. Частина I. – Київ – Відень, 1920. – С.41.
199. Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. – С.14.
200. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух / Історичні есе. В 2 т. Том I. – К., 1994. – С.480.
201. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904 – 1914 гг.). – К., 2000. – С.74.
202. Мазепа on/off. <http://www.interfax.ru/print.asp?sec=1446&id=79849>
203. Заявление Государственной Думы в связи с 300-летием Полтавской битвы // Украина. Информационно-аналитический мониторинг. – М.: Институт стран СНГ. – №13(33). – июль 2009. – С.18.
204. «Русская Галиция и «мазепинство». – М., 2005. – С.20.
205. Корнилов Владимир. Полтава vs Конотоп: правда vs ложь. – 2000. – №30-31 (470) 17 – 23 июля 2009 г.
206. Литературная газета. – 2008. – 3 июля.

В статье рассмотрены геополитические аспекты внутренней и внешней политики гетмана Мазепы. Проведен сравнительный анализ территории, населения и экономического потенциала Украины в ее этнических границах и соседних стран – Речи Посполитой и Московии. Этот анализ показывает, что Украина по основным геополитическим факторам не уступала соседям и при условиях мирного строительства, осуществляемого Мазепой, могла не только достичь независимости, но и стать одной из ведущих европейских держав.

The article reviews geopolitical aspects of the home and foreign policy of Hetman Mazepa. It carries out comparative analysis of the territory, population and economic potential of Ukraine in its ethnical boundaries, and neighboring countries – Rich Pospolyta and Moscovia. This analysis shows that by its main geopolitical factors Ukraine was not inferior to its neighbors, and if were developed in peaceful manner, as implemented by Mazepa, could not only reach its independence, but could become one of the leading European countries.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 82-94

о. *Юрій Мицик*

МЕМУАРИ ЯНА ПАСЕКА ПРО ІВАНА МАЗЕПУ

У даній статті пропонується публікація фрагментів твору польського мемуариста XVII ст. Яна Хризостома Пасека, в яких описується його конфлікт з Іваном Мазепою у 1661 р. Зроблені спостереження щодо достовірності цього історичного джерела.

Ян Хризостом Пасек (бл. 1636-1701) походив із розгалуженого польського шляхетського роду, який мав маєтності на Поділлі, Смоленщині і у Равському воєводстві. Якраз у останньому батько майбутнього мемуариста – Марцін володів землями. Потім Ян Пасек додасть до свого прізвища претензійне "з Гославиць", що може свідчити про його народження саме у цьому селі. Він здобув освіту у єзуїтському колегіумі в Раві, але не піднявся там вище класу поетики. У 1655 р. Пасек вже був на військовій службі, в роки "потопу" воював проти шведів (проф. В. Чаплинський дійшов висновку, що Пасек служив у хоругві люблінського каштеляна Анджея Фірлея в дивізії Стефана Чарнецького), брав участь у датському поході 1658-1659 рр., потім у битвах проти Московської держави під Полонкою і над р. Басею (1660)(1). Коли у коронному війську утворилася конфедерація, спрямована проти короля Яна-Казимира, Пасек не вступив до неї. У 1661 р. він виконував обов'язки пристава при московському посольстві, у 1664-1665 рр. брав участь у черговій московській кампанії, потім (з великою неохотою!) – у придушенні рокошу Єжі Любомирського. У 1667 р. мемуарист подав у відставку, повернувся в рідний край, де виконував обов'язки сеймикового маршалка, врешті, одружився із удовою Анною Лонцькою – матір'ю шістьох (!) дітей (сам Пасек дітей не мав). Мемуарист займався своїм господарством, володіючи п'ятьма великими селами, але не розбагатів, а державними та політичними справами він майже не займався. Судові документи (Пасек часто судився) засвідчують, що мемуарист виступає не як "посивілий у боях лагідний ветеран, який годує пташок, любовно ставиться до видри, але як склочник із склочників, а ще й жорстока людина та гвалтівник" (2). Сам Пасек спокійно занотував у мемуарах наприклад той факт, як з його наказу чужий слуга мусив з'їсти щойно забитого зайця (сире м'ясо!). Однак Пасек не цим увійшов до історії. На схилі життя (1690-1695) він створив цікаві мемуари, які охоплюють події з 1656 по 1688 рр. (закінчення мемуарів не збереглося). Оригінал мемуарів теж не зберігся, а єдиний його список XVIII ст. був виявлений і опублікований у XX ст. Перше академічне видання було здійснено Яном Чубком у 1929 р.

Мемуари одразу здобули славу класичної пам'ятки польської літератури. Пасек мав неабиякий літературний талант, був блискучим оповідачем, мав почуття гумору, писав гарною польською мовою. Його мемуари до того ж дуже добре передають спосіб життя й мислення дрібного польського шляхтича. Окремі сюжети складають цінність самі по собі, читаються із захопленням, як от про ручну видру на ім'я Щупак, котра по команді Пасека тягала йому рибу з річки. Є й дані, що стосуються історії України. Так, Пасек писав, хоча й стисло, про похід на Краків у 1657 р. трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, що діяв разом з козаками (с. 8-9)(*), дії Василя Золотаренка, який у

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (Київ).

1660 р. виступив проти поляків із 40 000 лівобережних козаків (с. 147, 159-160), похід Яна-Казимира на Лівобережну Україну у 1663 р. (с. 24), про набір на королівську службу у 1665 р. 12 тис. прихильних королеві козаків (с. 334), про переможну битву з ординцями під Кальником у 1671 (с. 435), про загарбання турками Кам'янець-Подільського і розгром коронним військом ординців під Немировом та Калушем у 1672 р. (с. 437-438), про Хотинську війну 1673 р. (с. 458-461), про віддання Юрія Хмельницького заложником до Стамбула у 1674 р. (с. 463), про турецько-татарський напад на Поділля та Волинь біля Вишневеця, Підгаєць, Збаража у 1675 р. (с. 464), про битву з ординцями під Войниловим у 1676 р. і Журавненський мир (с. 467), про нищення турками Меджибожа, Немирова, Кальника та ін. міст і сіл Поділля (с. 473), про ординський наскок на "руські краї" (до 15.03.1688 р.) (с. 568) та ін. Дуже велику увагу Пасек приділив битві під Віднем 1683 р. і походу Яна III Собеського у Молдавію, де згадує і про дії козаків в Угорщині проти турків (с. 517-518 та ін.).

Гірше стоїть справа із достовірністю мемуарів. Дослідники знайшли в них чимало неточностей, помилок, що не є випадковістю, оскільки людська пам'ять далеко не завжди може втримати пережите, тим більше, що Пасек писав через 20-40 років після подій. Якщо додати, що Пасек був дуже тенденційним мемуаристом, який не спинявся навіть перед вигадками, то було б доречним порівняти його із знаменитим бароном Мюнхгаузенем. В. Чаплинський писав, наприклад, що "Пасек охоче перебільшує окремі речі, часто змінює перебіг подій, щоб його розповідь виглядала цікавішою", наводить приклад з хлопчиком-ведмедем (свого роду "Мауглі"!), який певний час жив при королівському дворі (3). Пасек справді міг його бачити, але його розповідь про те, як це створіння кинуло в обличчя королеви Марії-Людвіки облінену грушку, є цілковитою вигадкою. Мемуарист не любив королеву, тому й висміяв її у такий спосіб. Це ж стосується і майбутнього гетьмана Івана Мазепи. Вже у першій згадці Пасек пише про нього як про нобілітованого козака, тобто козака, якому було дано шляхетство Речі Посполитої. Це підкреслення неродовитості Мазепи, за думкою Пасека, мало б його принизити. Між тим і по батьківській, і по материнській лінії Мазепа походив з української православної шляхти, мав власний герб. Таким чином, уже з першої згадки про Мазепу дається взнаки відверта ворожість до нього Пасека. Мемуарист прислужився і у поширенні напівлегендарної історії про стосунки молодого Івана Мазепи з пані Фальбовською і покаранням майбутнього гетьмана ревнивим чоловіком (прив'язання до коня) (4). Український історик проф. Теодор Мацьків уловив подібність цієї історії до давньогрецького міфу про Федру та Іполіта, який набув нової популярності у XVII ст. завдяки класику французької літератури Расіну, автора трагедії "Федра". Мацьків уважав, що цю історію Пасек вигадав, щоб принизити Мазепу, з яким у них був давній конфлікт.

Про Мазепу мемуарист пише небагато, якщо не рахувати вищезгадану напівлегенду. Але ці звістки, попри тенденційність мемуариста, проливають трохи світла на ранній період життя майбутнього гетьмана і тому варто їх навести в перекладі з польської мови. В них якраз йдеться про перший конфлікт Мазепи з Пасеком. І справді, напівлегенда про покарання Мазепи є широковідомою, про неї писав чи не кожен біограф гетьмана, вона відбилася в численних полотнах, музичних та художніх творах, між тим, як про конфлікт 1661 р. згадували тільки окремі дослідники. Щоб заповнити дану прогалину, наводимо нижче переклад відповідних фрагментів із третього видання твору Пасека, здійсненого у 1952 р. Пропущені місця, які не мають безпосереднього відношення до Мазепи, ми позначаємо наступним знаком:[...].

Примітки:

1) Czaplinski Wl. Wstep. //Pasek J. Pamietniki. – Wrocław, 1952. – Wyd. 3. – С. XXXIII – XXXIV.

2) Там же. – С. XXXVI.

3) Там же. – С. LI.

4) Pasek J. Pamietniki. – Wrocław, 1952. – Wyd. 3. – С.301-304.

*) Тут і далі у дужках подані сторінки за вищезгаданим виданням твору 1952 р.

***

//(с. 173) Рік 1661[...]

//(с. 195)[...] "Зібравшись тоді вдома, я у самий день св. Марціна (11 листопада. – **Ю.М.**) виїхав з дому, добре погодувавши коней і більше прикупивши; бо й гроші з Божої милості були датські (натяк на участь Пасека у датському поході. – **Ю.М.**), і батько також додав. Їдучи туди, я зустрівся в Лисобоках (місто за 45 км на південний захід від Любліна. – **Ю.М.**) з нашою гусарською хоругвою, де поручником був Коссаковський, котра після тривалих дебатів йшла до конфедератів. Там було багато моїх родичів, і я мусив відпочити з ними кілька днів. Але я їм не оголосив про свої наміри, тільки сказав, що їду до мого стрія, пана Казимира Гожевського, до Таргону під Тикоціном, бо він був комендантом Тикоціна. І вони легко цьому повірили, знаючи, що він справді є моїм стрієм. А якби я сказав правду, то вони б могли мене відвести від мого наміру, особливо мій двоюрідний брат зі сторони тітки, Станіслав Тшемеський, котрий був там намісником. Відїхавши від них, я прибув на перші рорати (найперша меса першого тижня посту, тоді це припадало на 27 листопада. – **Ю.М.**) під Зелену Пущу (давня назва пуці, яка лежить між Гродном і Біловежям. – **Ю.М.**) до села, де був також його мость пан Станіславський, варшавський чашник і королівський дворянин. Коли він побачив мене у костелі, то хоч і не знав мене раніше, однак як добрий чоловік почав щиро мене просити, щоб я у нього відпочив або принаймні пообідав. Коли ж я відмовлявся, щиро сказавши, куди їду і з якої причини відступив від конфедерації, то він ще більше почав мене прохати, прагнучи виявити мені гостинність у своєму домі як прихильник короля, обіцяючи написати до двору, щоб мене там добре прийняли. //(с. 196). Оскільки тоді не могло бути інакше, я прийшов до нього, де потрапив у таку гостинність, що й мені, і челяді, і коням було як у раю; навіть для мого мисливського пса було посаджено на шовковому килимку (?) біля столу і йому клали їсти на срібних тарілках просто з полумисків. Якраз тоді приїхав Мазепа, королівський покоєвий. Це був нобілітований козак, він з Варшави їхав до короля, який тоді перебував у Гродно. Сидячи разом, ми вели різні дискусії про політику, з чого він чомусь мене запідозрив і, утвердившись у цьому, сказав, що є неможливим, щоб цей чоловік (Пасек. – **Ю.М.**) без прихованої причини мав їхати у литовські та білоруські краї. Я тоді їхав поволі, він же до короля спішно почав і, прагнучи вислужитися, сказав, що сюди їде товариш з конфедератів з-під хоругви пана руського воеводи; він робить вигляд, що пробирається до свого ротмістра у Білу Русь, але цього з різних причин не може бути (тут розповідь мемуариста уривається, у списку пам'ятки бракує 9 аркушів. Як вважають дослідники, тут, очевидно, розповідалося ось про що: король помилково поінформований Мазепою, послав збройний загін, який мав заарештувати Пасека і доставити його у Гродно. По дорозі загін литовських конфедератів, довідавшись, що відділ королівських військ везе арештованого конфедерата, атакував королівських, прагнучи відбити Пасека, але безрезультатно. Це ще більше обтяжило Пасека, якого було приведено королівськими жовнірами до Гродна. Там під час тривалого розгляду справи Пасек став перед сенаторами і виголосив промову у своїй обороні, закінчення якої збереглося (с. 197-201). Далі (с. 201-244) мова йде про перебіг справи Пасека і його виправдання ще далі (с. 249-297), під 1662 роком, Пасек розповідає про свої пригоди і про те, як він опинився при королівському дворі і здобув прихильність Яна-Казимира. – **Ю.М.**)

[...] //(с. 245) Рік 1662

[...] //(с. 297) [...] Мені король наказав щоденно бувати у нього для розмови та грошей на утримання. Непогано мені було з грошима, бо мав їх ще з Данії, і від короля недавно взяв 500 червоних золотих і, проводжаючи московитів, узяв 17 000; але хоч вони й легко прийшли, не дуже їх і шанували. Ми часто напивалися з двірськими, як то буває у Варшаві, коли швидко знайдеш і компанію, і знайомства.

Мазепа вже був перепросив короля за те //(с. 298) гродненське шалвірство і знову приїхав до двору. Ми ходили один обабіч другого; хоча його скарга не вчинила мені нічого злого і взагалі додала мені хліба і доброї слави, чому й самі конфедерати задрили, а інші віншували – але мені було неприємно на нього дивитися, особливо коли я був напідпитку, бо тоді, звичайно, найбільше пригадуються всі образи. Одного разу я прийшов до дверей покою, того останнього, де був король. Я застав там Мазепу. Більше не було нікого, окрім декількох двірських. Я прийшов тоді добряче напідпит-

ку і кажу до цього Мазепи: "Чолом, пане осавуло!". Він же одразу, бо був гордовитою штукою, відповів: "Чолом, пане капрале!", а це сказав тому, що мене у Гродні вартували німці. Недовго думаючи, я тріснув його кулаком по морді і тут же відскочив. Він рвонув шаблю за ефес, я також; (всі присутні) підскочили: "Стій, стій! Адже тут король за дверима". Жоден двірський його не підтримав, бо його не дуже любили. А це тому, що він був трохи шалвір, до того ж недавно nobілітований козак. Вони знали про мою слухну до нього нехїть і підтримували мене, бо я вже був з ними покумався і не згинався перед ними у кожному засіданню. Тоді вчинився рейвах. Один (паж) увійшов тоді до покою і каже: "Мості королю, пан Пасек дав по морді Мазепі". А король тут же сам затопив йому в пику: "Не базікай абищо, коли тебе не питають". Біскуп був вражений; бачачи, що ця справа пахне смертю, він боявся, що на мене будуть якісь напасті. Підійшовши до мене //(с. 299), він сказав: "Не знаю вашої мості, але заради Бога прошу, тікай, ваша мость, бо це великий злочин у покоях короля дати по морді його дворянину". Я відповідаю: "Ваша мость, мостивий пан, не знаєш, що мені винен цей зрадник". Знову біскуп: "Щоб там не було, але на цьому місці не годиться розпускати руки; тікай ваша мость, доки є час і доки король не довідався". Я кажу: "Не піду". Мазепа пішов з покою ледве не зі сльозами; не так болів йому удар, як те, що двірські не сприйняли його як колегу. Я розповів біскупу про причину образи, аж тут вийшов коронний підкоморій (Теодор Денгоф. – **Ю.М.**), даючи знати біскупові, що він уже може зайти до короля, і вони пішли. Погрозив мені пальцем; я догадався, що там уже про все знають. Вони увійшли до короля, а я пішов собі до господи.

На другий день – це був день суботній – я не пішов на замок; все ж я боявся, бо особливо на тверезу голову людині вже інша реколекція. Питався здаля, чи не донеслось про це до короля. Кажуть мені, що король знає, але не гнівається і навіть сам вдарив по морді пажу, який йому про це доповів, кажучи: "На й тобі, якщо тоді не досталося; не базікай будь-чого". У неділю я пішов до підкоморія і питався, чи можу показатися на очі короля. Він сказав, що король про гнів і не думає і взагалі сказав: "Не дивуюся йому, бо брехня болить більше, ніж рана; добре, що хоч десь у дорозі вони не зустрілися. Добре, що Мазепа легко відбувся; хай другий раз знає, як брехливо представляти речі". Я теж пішов, коли королівське подружжя їли. Побачивши мене, король каже: "Заради Бога, ви запишалися: я вас не бачу вже четвертий день. Але бачу / //(с. 300), треба з вами і панами послами делікатно поводитися, то ви будете часто презентуватися у покою". Відповідаю: "І так, милостивий королю, нарікають, хоч мають досить людяності й симпатії з боку вашої королівської мості; якщо ж їх делікатніше тримати, то я не висидів би там з ними". Потім про інші справи говорив з різними. Я був радий, що король навіть і не скривився на мене через цього Мазепу. Було там багато послів і жовнірів. Потім було подано десерт. А там було ведмежа, по формі швидше людина, який мав коло 13 років, його у Литві, ставлячи сітки, Марціян Огинський наказав мисливцям живцем загнати у сітки і схопити з великими втратами стрільців; бо його найбільше боронила ведмедиця, знати, що то була його мати (далі йде опис цього створіння і його поведінки; про те, що воно начебто кинуло облиненою грушею у королеву Марію-Людвіку, і та розгнівана пішла із зали, але, незважаючи на це – король звелів продовжувати бал. – **Ю.М.**). Тільки тепер король наказав покликати Мазепу; він наказав нам обнятися і перепосити один одного: "Пробачте щиро, бо ви обидва винні". Так ми помирилися і сиділи потім разом та пили. Але по-старому з ганьбою Мазепа на другий рік покинув Польщу, а це сталося з такої причини.

На Волині він мав сільце по сусідству з Фальбовським [...]" (далі розповідається історія про стосунки Мазепи з Фальбовською і його покарання ревним паном Фальбовським. – **Ю.М.**)

В данной статье предлагается публикация фрагментов произведения польского мемуариста XVII в. Яна Хризостома Пасека, в которых описывается его конфликт с Иваном Мазепой в 1661 г. Сделаны наблюдения касательно достоверности этого исторического источника.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477):930.2:314.04

Анна Гедьо

●

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ І. МАЗЕПИ ГРЕКАМ м. НІЖИНА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті подається джерелознавчий аналіз універсалів українського гетьмана Івана Мазепи як законодавчих матеріалів з історії греків України. Розглядається еволюція гетьманських універсалів, які визначали правовий і релігійний статус Ніжинської грецької громади.

Історія перебування греків у м. Ніжині та створення ними грецької громади бере свій початок від середини XVII ст. Саме тоді в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торговельні шляхи. У цей час на території України утворився вакуум у торгівлі, через те, що традиційні зв'язки були розірвані, а місцеве населення було зайняте у бойових діях. Саме греки заповнили цю лауну. Спочатку грецькі купці приїжджали в Україну на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. – почали оселятися.

Греки обрали місцем свого поселення Ніжин не випадково – він був одним з великих міст України і завдяки вдалому географічному розташуванню відіграв роль важливого торговельного центру. Саме через Ніжин йшла торгівля з Росією, Туреччиною, Кримом. Шлях греків до Москви через Путивль проходив недалеко від Ніжина і вони мали можливість часто відвідувати його з товарами. Підвищенню ролі Ніжина сприяла і та обставина, що Київ у цей час був небезпечним місцем, і комерційні інтереси греків не дозволяли їм оселятися в ньому. Інша причина поселення греків в Україні – відсутність тиску на православну релігію з боку Туреччини. Існувала ще одна причина, яка приваблювала грецьких купців до Ніжина. Вона була пов'язана з політикою українських гетьманів. Війна з Польщею перервала усталені відносини України з Західною Європою, а козацьке військо потребувало нових джерел постачання. Це швидко збагнула козацька верхівка, зокрема гетьмани, які своїми універсалами надали грекам цілий ряд пільг та привілеїв.

Як зазначав К. Харлампович, у 80-ті рр. XVII ст. "громадське життя ніжинських греків вилилося в форму двох організацій – церковнопарафіяльної й суто торговельно-станової; члени їхні здебільшого одні й ті ж"¹. У 1696 р. обидві організації спричинилися до заснування в Ніжині грецького братства. Нове братство було санкціоноване грамотою київського митрополита Варлаама Ясинського від 3 липня 1696 р., а 19 жовтня того ж року – універсалом гетьмана Івана Мазепи. Цей висновок К. Харламповича настільки чітко і влучно роз'яснив досить заплутану ситуацію з початковими організаційними формами

© Гедьо Анна Володимирівна - доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

грецької спільноти м. Ніжина, що сучасні дослідники проблеми часто передають його без купюр у власних розвідках.

Серед матеріалів законодавства стосовно грецької громади м. Ніжина важливе місце посідають гетьманські універсали. Адже успішній торговельній діяльності греків сприяла не тільки їхня професійна заповзятливість, але і отримані, згідно з гетьманськими універсалами права і привілеї в торгівлі, звільнення від виконання міських повинностей, збереження особливої юрисдикції в місті. Більшість їх сьогодні зберігається у фонді Ніжинського грецького магістрату Державного архіву Чернігівської області².

Гетьманські універсали XVII-XVIII ст., що стосуються виключно історії ніжинських греків, були опубліковані у XIX ст. професором О. Федотовим-Чеховським у виданні "Акты греческого Нежинского братства"³ та на початку XXI ст. у виданні "Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст."⁴.

Слід зазначити, що О. Федотов-Чеховської видав збірник грамот з архіву Михайлівської церкви в м. Ніжині. Універсалам українських гетьманів було відведено в публікації спеціальний розділ – "Універсали гетьманів". Однак, як слушно зазначив О. Дмитрієвський, відсутність будь-якої передмови у виданні О. Федотова-Чеховського позбавила читача відомостей стосовно місця зберігання опублікованих документів. Видавець не зазначив також, що деякі з наведених їм актових матеріалів вже були опубліковані⁵.

Універсал (від лат. *universalis* – загальний, повсюдний, різнобічний) був основним документом законодавчого характеру, який представляв собою розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру органів влади, вищих світських і духовних посадових осіб в Україні протягом XVII – XVIII ст. Універсал – це форма звертання до народу, доведення до широкого загалу військових та адміністративних розпоряджень, наказів про мобілізацію й походи, про призначення полковників та інших старшин, про різні господарські та фінансові справи, взяття під протекцію людей і установ, про підтвердження наявних і надання нових маєтків. Універсали видавалися від імені гетьмана, полковників, сотників та іншої козацької старшини.

В універсалах можна виділити такі частини: вступний протокол: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; розпорядження: 2) звертання до осіб, яким універсал адресувався; 3) опис подій, що спричинили видання універсалу; 4) вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; кінцевий протокол: 6) дата; 7) підпис гетьмана; 8) печатка. Ці головні елементи наявні в усіх універсалах українських гетьманів, але в різних формах.

За призначенням універсали поділяються на загальні й приватні. Загальні – це ті, правова дія яких тривалий час розповсюджувалася на всіх греків. Приватні універсали видавалися окремим особам або мали разову дію (наприклад, універсал І. Мазепи від 30 квітня 1697 р. наданий Дмитру Мачману). За привілеями, наданими гетьманами, універсали умовно можна поділити на такі: 1) які надавали пільги в торгівлі; 2) які звільняли від підводної і постійної повинностей; 3) які встановлювали особливий статус греків у Ніжині (за юридичною дією – це універсали, у яких розв'язувалося принципово нове для греків питання) і 4) які підтверджували попередні акти.

Відмінності в тексті вступного протоколу зумовлювалися переважно змінами титулу гетьмана та його сюзерена. Ім'я і прізвище гетьмана зустрічаються в одній формі – "Іван Мазепа". Після Б. Хмельницького, коли Лівобережна Україна не тільки фактично, а й формально вважалася російською автономією, гетьманські універсали набрали ще чіткішої форми. У верхній частині універсалу ставилось ім'я і титул гетьмана. Аналіз гетьманських універсалів І. Мазепи свідчить, що титул гетьмана зазнав деяких змін: до 1697 р. в універсалах І. Мазепи переважав титул: "Гетман з войском Его Царского Пресветлого Величества Запорожским". В універсалах від 16 травня 1701 р. і від 17 жовтня

1709 р. його титул зазначався: "Пресветлейшого и Державнейшого Великого Государя Нашего Царя Его Царского Пресветлого Величества войска Запорожского Гетман и славного чина Святого Апостола Андрея кавалер".

Звертання в універсалах І. Мазепи в основному не змінювались – "ознаменуем сим нашим Універсалом". Кожний з універсалів адресувався "Всем в обещ и каждому зособно, кому то ведати належить, меновите Старшине и черне войска Их Црс. Пртл. Влчства Запорожского, а особливо пану полковникови Нежинскому, Обозному, Судье и Асаулом полковым, Сотником, Атаманови Городовому, также и всему Майстратови тамошнему ознаймуе"⁶, "Всем вобщ и каждому зособна, кому того ведати будет потреба, обоего духовного и свецкого чину на властех и под властию будучим людем ознаймуем, иж прихилиючися мы до уневерсалов, ак от свецких зверхностей, так и от духовных высоких властей, честному отцу Христофору, и всему церковному братству"⁷, "Всем вобщ, и каждому зособна, кому о том ведати належит, а особливо Пану Полковникови войска Его Царского Пресветлого величества Запорожскому Нежинскому, Обозному Суди, Писарови и Асаулом Полковим, сотником, Атаманови городовому и всему старшому и меншому товариству, также войтови бурмистром рийцам лавником и всем мещаном, и посполитим людем тамошним"⁸, "Егож Царского Пресветлого Величества войска Запорожского пану Полковникови Нежинскому, старшине полковой: атаманови Городовому, также Воитови Бурмистреви, и всему Маистратови тамошнему ознаймуем"⁹.

Події в більшості універсалів І. Мазепи описувались без вступу. У деяких універсалах були відсутні вступ і опис подій, а наводились тільки вирішення справи. Формулювалися вони здебільшого одними і тими самими фразами: "прето сим універсалом нашим позволяем", "сим уневерсалом Нашим ознаймуем", "рейментарско приказуем".

Тим, хто не виконував наказу, універсал погрожував покаранням, причому й тут зустрічалася стереотипна фраза, а часом вказувалися точні засоби покарання – "грозно рейментарско упоминаем и приказуем", "права того оним сим уневерсалом нашим утврерженного нарушати не важился под войсковым караньем", "наводячи нарушене уневерсалу нашему, такового мы сронго карати на худобе и на здоровью без отпуску будем". Ці застереження часом закінчувалися фразою "иначе не чинячи".

У кінцевому протоколі зазначалися місце і дата видання документа, підпис гетьмана. Дата починалася словом "дан". Щодо місця, то універсали видавали і в гетьманських столицях, і в польових таборах, і в полкових та сотенних містах, і в Москві та Петербурзі. Серед проаналізованих універсалів найчастіше зустрічаємо: "в Батурине".

Наприкінці універсалу з лівого боку ставився власноручний підпис гетьмана. І. Мазепа, – "звышменованый Гетман рукою власною", а стосовно універсалу І. Мазепи від 16 травня 1701 р., О. Федотов-Чеховської зазначав: "Универсал написан мелким полууставом вдоль листа; слишком толстою и розмашистою подписью Гетмана захвачены и закрыты две последних строки так, что читать их трудно. Печать войска Малой России"¹⁰.

Універсал обов'язково скріплювався печаткою. Відносно печатки І. Мазепи, О. Федотов-Чеховської зазначав: "Ясно читается на печати в ободки: "Печать Малои России Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского". Посреди печати фигура во весь рост и во всем облачении представляет Запорожского казака, который пальцы правой руки заложил за пояс, а левою рукою держит на левом плече рушницу"¹¹.

Універсали І. Мазепи стосувалися безпосередньо грецьких купців, які мешкали на той час у Ніжині. В універсали від 13 вересня 1687 р. гетьман підтвердив усі права греків, надані їм Універсалом І. Самойловича від 28 листопада 1675 р. В останньому І. Самойлович зазначав: "Суплековали до нас все одностаине чужоземские купци, на сей час в Украине мешкающие, то есть Греки и

Волохи жалобливе просячи, же бисмо не попустили их урядом разним, особливе Маестратори Нежинскому, судити и о вшем, а бисмо подлуг давного их звичаю, позволили им самим межи собою в заводах купецких суди одправляти, и вшелякие правние заистя успокоевати"¹². Виходячи з цього, І. Самойлович наказував: "аби жаден уряд так войскової яко и мескіи, а особливе Маестрат Нежинский менених чужоземских купцов до суду и права своего, и в наименьшом их заводе не важился потягати, повагою власти нашею мощно обвароваши, сурово приказуем"¹³. Гетьман дозволив "самим грекам суди відправляти". Цим універсалом гарантувалася автономність грецького суду і водночас передбачалася можливість подання апеляції до Генерального військового суду в разі тих чи інших ускладнень. Це фактично запроваджувало державний контроль над автономним грецьким судочинством. Саме з виданням цього універсалу історики пов'язують появу греків у Ніжині як окремої постійної громади. З цього приводу слушно зауважив В.О. Ейгорн: "Гетьмани спочатку давали привілеї приїжджим грекам та людям інших націй"¹⁴.

Зі свого боку І. Мазепа, крім підтвердження попередніх прав греків, додав й дещо нове: "Дела их купецкие, и всякия sprawy самым межи собою расправовати, и всякия заводы и звады люб межи товариством их, люб межи челядью деючиеся судити успокоивати позволяем: тылкомають они и повинни будуть в трудных справах и кременалах подобных до суду нашего Енерального войскового удаватися"¹⁵.

Слід зазначити, що І. Мазепа опікувався не тільки купецькими справами греків, а й урегулюванням їх церковного життя. Починаючи з 1687 р., ніжинські греки неодноразово зверталися до гетьманської влади з проханням дозволити їм побудувати церкву й самостійно здійснювати релігійні обряди згідно з їх звичаями. Саме цього питання стосувалися наступні універсали І. Мазепа. Так, 18 грудня 1687 р. гетьман дозволив: "честному отцу Христофору, и всему церковному братству, купцом чужоземским на выставлене церкви и на отправовање в ней Греческим свойственным их языком, данных, которую то церковь они власным коштом и старанием своим в Нежине оздобне, не тылко деревом выставовили, але и мурами выставовити стараются, и порядком церкви матки нашей Восточной неусинно отправоуючеся ку хвале Богу набоженство. Даемо и мы сей наш универсал яко священнику тое церкви, так и братству оборонный"¹⁶.

Універсалом І. Мазепа від 19 жовтня 1696 р. було санкціоноване Ніжинське грецьке братство. Згідно із ним грекам надавалося право без втручання ніжинського ігумена обирати свого пресвітера, який підпорядковувався тільки київському митрополиту, право заснувати школу і шпиталь, а також стверджувалася непорушність автономної грецької юрисдикції. Грецькі церкви – Святого Михаїла і Усіх Святих у м. Ніжині перебували під особливою охороною Константинопольського патріарха та підпорядковувалися виключно київським митрополитам. Місцевій церковній владі заборонялося втручатися у духовні справи ніжинських греків.

Крім того, 19 жовтня 1696 р. гетьман затвердив дозвіл митрополита Варлама Ясинського про будівництво при грецькій церкві школи та лікарні для греків, зазначивши: "Належачи во всех справах духовных до власти и суда пастырского, пререченнаго престола Киевского митрополитанского ... будучи в церковном крестоносном братстве, яко люде особливый свой язык маючи, и честь свою купецкую держати"¹⁷.

Українська гетьманська влада з повагою ставилася до Ніжинського грецького братства. У разі потреби вона виступала посередником у спірних питаннях і захищала інтереси греків. Про це свідчить такий випадок. У 1697 р. греки змушені були поскаржитися гетьману на Дмитра Мачмана, який намагався вступити до братства для того, щоб користуватися всіма наданими грекам пільгами і постійно перешкоджав церковній діяльності громади, нав'язуючи свою організацію релігійного життя.

І. Мазепа універсалом від 30 квітня 1697 р. наказував: "Димитрий Мачман mezi братство их купцов Греческих Неженских не тиснул и жадним способом не важился в порядках царковних чинити трудности, и ништо иний им не чинили наименьшее завади"¹⁸.

Саме І. Мазепа видав універсал, який певною мірою можна назвати знаковим для ніжинських греків. Адже він визначив ті права, якими греки користувалися фактично протягом усього XVIII ст. Цей універсал було видано 16 травня 1701 р. У документі зазначалося: "Од давания подвод и насиланья в дома их наездов, яко теж и од вшеляких на место подачок чинимо волними. Прето а бысте Вм. Полковая Нежинская Старшина и мескые урадовые, у помененных купцов Греческих, коней в подводи брати, и приезджим людем в домах их господь показовати и жадных меских подачок брати не велели, але от всего то мели свободными и отлеглими, повагою сего оборонного универсалу приказуем"¹⁹.

Універсали І.Мазепа першими торкалися не тільки економічних прав греків і можливості здійснювати самим правосуддя, а й дозволяли грекам самостійно вирішувати релігійні питання. Наступні гетьмани в своїх документах уже не обминали вирішення цього питання.

Таким чином, універсали Івана Мазепа дають можливість простежити процес заснування та поступове зростання ніжинської грецької громади і становлять цінний матеріал для вивчення її історії. Виходячи із їхнього змісту, можна стверджувати, що гетьманський уряд приділяв грекам м. Ніжина досить багато уваги. Зміни у зовнішньополітичній орієнтації та внутрішні негаразди не вплинули на ставлення гетьманського уряду до грецьких купців, що підтверджує їхню вагому роль в економічному житті Гетьманщини. Саме гетьманські універсали І. Мазепа дають змогу простежити процес становлення та зміцнення ніжинського братства завдяки наданим гетьманами прав та пільг грекам в їх торговельній діяльності та судочинстві.

1. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII - XVIII ст.) // Записки Историко-филологического відділу УАН. - К., 1929.- № 24. - С. 18.
2. Держархів Чернігівської обл. - Ф .101, оп. 1, 2.
3. Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - К.: Керер , 1884.- 84 с.
4. Гедь А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в архівних матеріалах середини XVII-XIX ст. - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - 423 с.
5. Переказповідомлення О. Дмитрієвського "Греческое Нежинское братство и его устав" // Труды VIII Археологического съезда в Москве. - Т. IV.- М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1897. - С. 114.
6. Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 54.
7. Там само. - С. 55.
8. Там само. - С. 56.
9. Там само. - С. 57.
10. Там само. - С. 60.
11. Там само. - С. 57.
12. Універсал І. Самойловича від 28 листопада, Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 53.
13. Там само.
14. Эйгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии. - М., 1908. - С.6.
15. Універсал І. Мазепа від 13 вересня 1687 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 54.
16. Універсал І. Мазепа від 18 грудня 1687 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 55.
17. Універсал І. Мазепа від 19 жовтня 1696 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 56-57.
18. Універсал І. Мазепа від 30 квітня 1697 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 58-59.
19. Там само. - С. 59-60.

В статье дается источниковедческий анализ универсалов украинского гетмана Ивана Мазепы как законодательных материалов по истории греков Украины. Рассматривается эволюция гетманских универсалов, которые определяли правовой и религиозный статус Нежинской греческой общины.

The present article gives the analysis of Universals of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa as legislative materials on the Ukrainian Greeks history. The article examines the evolution of Hetmans' Universals that determines the legal and religious status of Nezhin Greek community.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 726.1(477.51)

Анатолій Адрюг

ЗОБРАЖЕННЯ У ТВОРАХ МИСТЕЦТВА ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ, ЗВЕДЕНОГО ЗА СПРИЯННЯ І. МАЗЕПИ

Стаття присвячена зображенням Троїцького собору в Чернігові у творах мистецтва другої половини XVII – початку XVIII століть. Вони є важливими документами з історії української архітектури.

Троїцький собор у Чернігові є видатною пам'яткою української архітектури доби бароко. Саме він продовжив у другій половині XVII ст. лінію розвитку давньоруського монастирського храму, започатковану ще Успенським собором Києво-Печерського монастиря другої половини XI ст. Чернігівський храм став найбільшою спорудою міста і послужив зразком для зведення величних споруд у Києві – Богоявленського собору Братського монастиря та Микільського собору на Печерську, а також Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині. У 1679 р. до Чернігова з Новгорода-Сіверського переведена друкарня, заснована Л.Барановичем. Спочатку вона працювала при архієпископській кафедрі, а згодом – у Троїцько-Іллінському монастирі. Тому не випадково на сторінках чернігівських стародруків вміщували зображення головно-го храму Троїцько-Іллінського монастиря – Троїцького собору.

У XX ст. гравюри з чернігівських стародруків із зображенням Троїцького собору публікувалися кілька разів. У 1926 р. П.М.Попов опублікував фрагмент гравюри на титульному аркуші книги "Правило к божественному причащенію" 1720 р. із зображенням Троїцького собору та інших споруд монастиря [1]. У 1960-х – 1980-х роках Г.Н.Логвин опублікував без коментарів і пояснень нижню частину гравюри на титульному аркуші Євангелія чернігівського друку 1717 р. [2]. Ці два зображення споруди, а також ще два з інших чернігівських видань (Тріодь квітна 1685 р. та Феатрон І.Максимовича 1708 р.) були використані колективом київських реставраторів під керівництвом М.М.Говденко для створення проекту реставрації Троїцького собору в первісних формах [3].

У другому виданні книги про пам'ятки сіверянського краю Г.Н.Логвин опублікував фрагмент гравюри на титульному аркуші чернігівського видання "Алфавіту" 1705 р. із зображенням храму, який він визначив як Троїцький собор у Чернігові (східний фасад) [4]. Насправді ж зображений західний фасад Борисоглібського собору в Чернігові, що засвідчують і зображення святих князів Гліба й Бориса над храмом. У підпису під ілюстрацією помилково вказано назву видання "Акафіст" замість справжнього "Алфавіт".

У 1981 р. А.К.Адрюг опублікував п'ять зображень чернігівського Троїцького собору на сторінках видань місцевої друкарні. До вже згадуваних чотирьох додався ще одне (до того неопубліковане) з титульного аркуша "Трьохакафістного

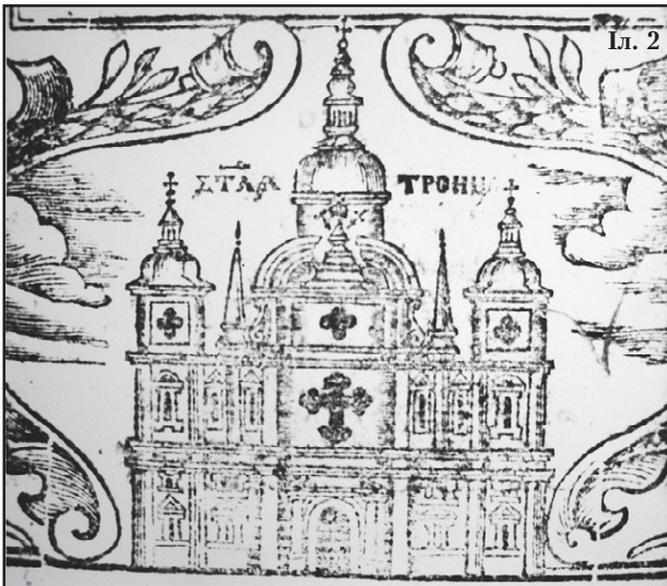
© Адрюг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

молитвослова" 1697 р. Автор у кожному випадку обгрунтовував думку про те, що зображений саме Троїцький собор [5].

У 1990 р. Г.Н.Логвин опублікував кілька гравюр з титульних аркушів чернігівських стародруків. У контексті нашого дослідження треба назвати мідьорит з "Трьохакафістного молитвослова" 1697 р. (у підпису під ілюстрацією помилково вказана дата 1797 р.). Також треба назвати форту з "Нового заповіту" 1717 р. та "Правила к божественному причащенню" 1745 року. В останньому виданні використана та ж сама рамка із зображенням внизу Троїцького собору, що і в "Новому заповіті" 1717 р. Г.Н.Логвин зображення Троїцького собору спеціально не розглядав [6]. Одну із форт чернігівського видання опублікували

московські дослідники [7]. У статтях М.М.Говденко надруковано зображення Троїцького собору в Чернігові із видання "Феатрона" 1708 р. В одному випадку написано під ілюстрацією "на титульній сторінці", а в другому вказано дату "кінець XVII ст." [8]. Насправді ж гравюра була вміщена на звороті титульного аркуша книги "Феатрон" 1708 р. Крім чернігівських стародруків, Троїцький собор зображувався на плані Чернігова 1706 р., у творах станкової графіки та живопису. Ці пам'ятки друкувались, але зображення Троїцького храму спеціально не розглядалось.

Отже, іконографія Троїцького собору в Чернігові досі ще не була предметом окремого комплексного дослідження. Його необхідність зумовлена розвитком туристичної галузі, потребою проведення нових досліджень і реставраційних робіт, а також ведення екскурсійної та лекційної роботи для чернігівців та гостей міста. Матеріали дослідження можуть бути використані в педагогічній роботі із школярами й студентами.

Перше відоме зобра-

ження Троїцького собору з'явилось на звороті титульного аркуша одного з варіантів видання "Октоїху", видрукованого у чверть аркуша в чернігівській друкарні 14 жовтня 1682 р. (Лл. 1). Композиція виконана в техніці гравюри на дереві (163 x 127 мм). У горішній частині серед хмар зображена ікона Іллінської Богоматері. У центрі нижньої частини бачимо західний фасад Троїцького собору. Що зображений саме він, засвідчує присутність чудотворної ікони Іллінської Богоматері, яка в той час зберігалась у тому ж таки Троїцькому соборі, а також фігури Антонія та Феодосія Печерських обабіч храму. Як відомо, Антоній поклав початок чернігівському Іллінському монастирю, викопавши печери, які й зараз носять його ім'я.

Лл. 3

Лл. 4

Перед нами зображення Троїцького собору в Чернігові, який був закладений 30 квітня 1679 р. Наступного 1680 р. до Чернігова прибув з Вільнюса досвідчений архітектор Йоганн-Баптист Зауер. Зодчий створив власний проект Троїцького собору ("Абрис"), який і був втілений. Згаданий "Абрис" споруди являв собою, найвірогідніше, зображення на папері головного західного фасаду будівлі. Вже у квітні 1684 р. Й.-Б.Зауер починає зводити Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. Тобто за 3 – 4 будівельні сезони роботи над зведенням Троїцького собору в Чернігові було завершено [9]. Таким чином, "Октоїх" 1682 р. готувався до друку й побачив світ під час ведення будівництва. Цілком можливо, худож-

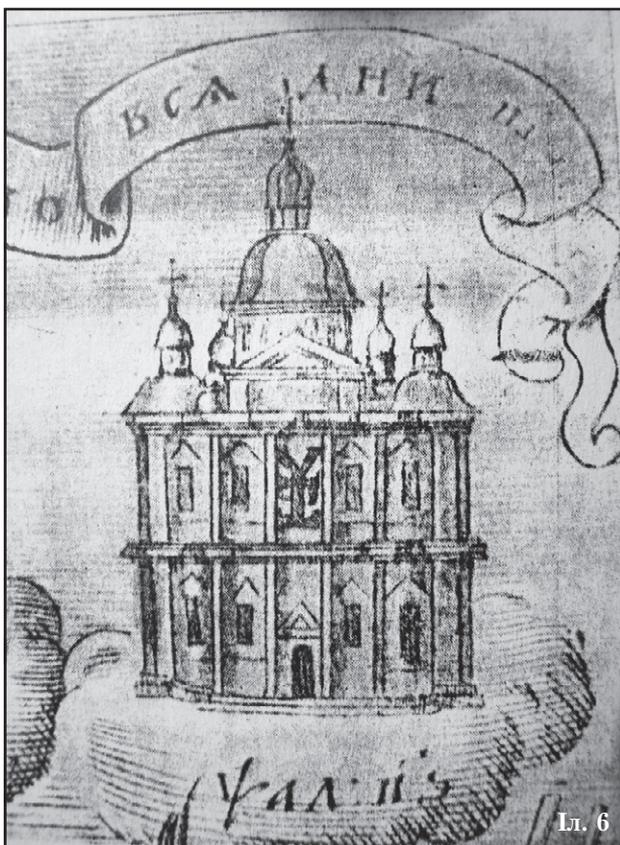
Л. 5

ник використав креслення архітектора Й.-Б.Зауера ("Абрис"). З іншого боку, сам проєкт можна більш наочно уявити як зображення, котре вельми близьке до гравюри у книзі, але ж, звичайно, більшого розміру.

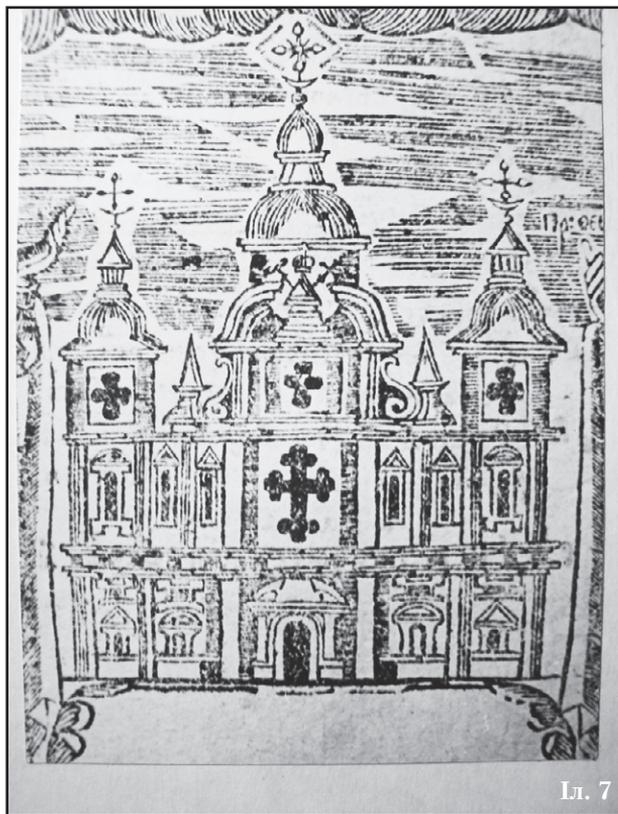
На гравюрі західний фасад чітко поділяється горизонталями карнизів та вертикалями пілястр на окремі частини. В центрі внизу бачимо портал вхідних дверей, над ним велике вікно у вигляді хреста. А завершує центральну частину фасаду фронтон з волютами і розривом посередині, де вивищується царська корона. Обабіч фронтона –obelіски. Зображена центральна велика баня та дві менші над західними вежами (усі увінчані хрестами). Деталі наличників вікон та ніш досить точно відповідають існуючим. Хоча в нижньому ярусі

зображено по одній високій ніші та квадратній над нею, а в існуючій споруді їх по дві.

Наступне видання чернігівської друкарні із зображенням Троїцького собору побачило світ 1 березня 1685 р. Це – "Тріодь квітна", надрукована у піваркуша (Л.3). На той час зведення споруди в основному вже завершилось. Унизу на титульному аркуші всередині картуша вміщено фронтальне зображення західного фасаду храму. Напис обабіч центральної бані "святая Троица" засвідчує, що зображений саме Троїцький собор. У загальних рисах воно близьке до зображення 1682 р. Але не можна сказати, що це відбиток з тієї ж дерев'яної дошки. Це – нова робота, а подібність можна пояснити й спільним першоджерелом – кресленням архітектора Й.-Б.Зауера.

Л. 6

Лл. 7

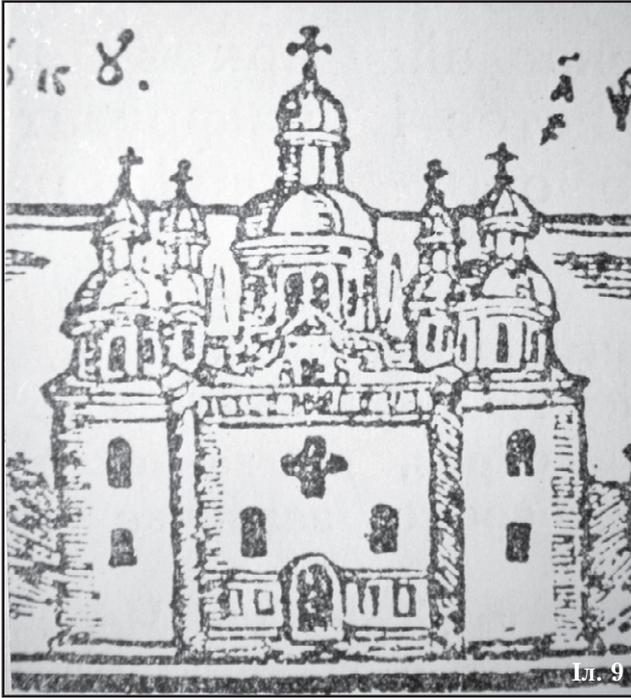
У 1696 р. в Чернігові створена велика ікона чернігівської Іллінської Богоматері. Її автором, вірогідно, був письменник і художник, ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович (Лл. 3). Тоді ж вона була піднесена (подарована) Петру I. Нині зберігається у Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Твір являє собою велику і складну композицію, написану темперними фарбами на дереві. Розміри її досить значні – 184 x 112 см. У центральній частині композиції зображена чудотворна чернігівська ікона Іллінської Богоматері, написана 1658 р. маляром Григорієм Константиновичем. Зображення ікони оточують з обох боків і зверху 7 алегоричних композицій у барокових картушах, присвячених Богоматері. В

нижній частині твору ліворуч можна побачити графічне зображення Азовської фортеці. Вся права нижня частина зайнята зображенням чернігівського Троїцького собору, з якого виходить довга процесія на чолі з патріархом Адріаном. Про це свідчать написи. Під процесією на білому тлі багатослівний напис-привітання ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича.

Над зображенням західного фасаду Троїцького собору зроблено напис темними літерами на голубому тлі: "Церковь святой Троицы монастыря Ильинского Черниговского" [10]. Храм зображений з великою центральною банею. Обабіч неї дві невеликі бані, розміщені дещо на схід від головної. Л.Крщонович опікувався будівництвом Троїцького собору і добре знав цю споруду. Мабуть, відсутність на іконі двох невеликих бань можна пояснити тим, що вони розміщені саме за завершеннями західних веж та браком місця у композиції. Башти на західному фасаді увінчані подібними невели-

Лл. 8

ликими банями. Фронтон на західному фасаді відсутній. Архітектурні членування західного фасаду в основному відповідають справжнім. З невідомої причини відсутнє зображення великого вікна у центральній частині західного фасаду. Архітектурні деталі позначені чорним кольором на блідо-рожевому тлі. Двосхилого даху споруди не видно. Всі бані вкриті бляхою та увінчані хрестами. Це єдине давнє зображення Троїцького собору в Чернігові, виконане в кольорі.

У 1697 р. у чернігівській друкарні побачило світ друге видання "Триакафістний молитвослов" в одну

восьму аркуша. У книзі вміщено три акафісти, присвячені Святій Трійці, великомучениці Варварі та Страстям Христовим. Відповідно в центрі гравюри на титульному аркуші над заголовком в овалі бачимо композицію "Старозавітня Трійця". Праворуч від заголовка зображена великомучениця Варвара з галузкою та вежею, а ліворуч – Ісус Христос із хрестом. Підпис автора мідьориту на титульному аркуші відсутній, але можна припустити, що ним був Лаврентій Крщонович. Його ім'я згадується в заголовку книги ("ізображений тщаниєм всечестного отця Лаврентія Крщоновича" ...).

Під заголовком – зображення західного фасаду Троїцького собору в Чернігові (Іл. 4). Вихідні дані книги, композиції "Старозавітня Трійця" та зображення великомучениці Варвари, якій у храмі був присвячений один з престолів, свідчать на користь того, що перед нами чернігівський Троїцький собор. Розташування бань на цій гравюрі подібне до того, що ми ба-

чили на іконі чернігівської Іллінської Богоматері 1696 р. Гравер ретельно прорисував деталі архітектурного декору, які в основному відповідають реальним. Мабуть, для спрощення художник показав обабіч від центральної частини фасаду в першому і другому ярусах по одній ніші замість двох. Фасад завершує бароковий фронтон з обелісками, зображений дещо схематично. Вперше звернуто увагу на цікаві деталі – біля фронтона між двома вежами зображений невисокий парапет, а відкоси башт і проміжний карниз укриті гонтом.

Зображення Троїцького собору знаходимо і на мальованому плані Чернігова 1706 р. ("Абрис Чернігівський"). План виконаний на папері (туш, перо, пензель, олівець). Його розмір 63x97 см (Іл. 5). Зберігається у відділі рукописів Бібліотеки АН Росії в Петербурзі [11]. На плані Троїцький собор бачимо поруч з великим ровом в оточенні дерев. Угорі на стрічці напис: "Троицкий монастырь". Західний фасад завершує фігурний фронтон з ледь позначеними формами. В центрі велика баня, дві менші над вежами, які фланкують фасад. Членування фасаду представлено скупо й схематично. В центральній частині вгорі намальовано вікно у вигляді хреста. Нижче з-за дерев проглядає верхня частина порталу входу. На вежах позначені вікна у вигляді прямокутників дещо відмінні від будівлі. Загалом для цього зображення характерні схематичність, спрощеність та узагальнення.

Варто розглянути також зображення у великій тезі І.Мигури 1706 р. (Іл. 6). Це – мідьорит, де представлені шість храмів фундації І.Мазепи. Про те, які саме храми зображені, у дослідників єдиної думки немає. В.Січинський визначив лише чотири храми – Микільський собор на Печерську в Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі і церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври. Другий і шостий храми залишились невпізнаними [12]. Д.В.Степовик опублікував фрагмент мідьориту І.Мигури 1706 р. і назвав усі зображені храми архітектурними пам'ятками Києва [13]. В.В.Вечерський вважає дещо інакше. На його думку, зліва направо зображені Богоявленський, Микільський та Успенський Печерський собори в Києві. Далі – Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври та Троїцький собор у Чернігові [14]. На нашу ж думку, першим зліва зображений Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині з характерним лучковим фронтоном. Далі Микільський собор на Печерську в Києві з півколонами на фасаді, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі (пілястри на фасаді), церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври та, можливо, Троїцький собор в Чернігові. Щодо останнього зображення, то таке припущення може мати місце, незважаючи на те, що фронтон фасаду та фронтон порталу мають відмінну форму від самої споруди і вже розглянутих його зображень. А схематичність у відтворенні лиштв ніш та невідповідність їх розміщення властиві й для інших зображень.

30 жовтня 1708 р. в чернігівській друкарні побачила світ книга "Феатрон или позор нравоучительный" (в чверть аркуша). Для нас являє інтерес ілюстрація на звороті титульного аркуша, виконана в техніці гравюри на дереві. Зображення західного фасаду храму вміщено в центрі. Напису, який би свідчив про його назву, немає. Але розташовані поруч зображення Антонія Печерського, святих Іллі та Онуфрія, а також чудотворної ікони Іллінської Богоматері свідчать про те, що перед нами саме Троїцький собор – головний храм чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (Іл. 7). В цій гравюрі майже повністю повторено зображення Троїцького собору на сторінках "Октоїху" 1682 р. та "Тріоді квітної" 1685 р. Різниця полягає лише в незначних відмінностях у формах бань, фронтонів та обелісків.

У 1717 р. в Чернігові виходить першим виданням "Новий заповіт" у чверть аркуша. Титульний аркуш книги оздоблений рамкою, виконаною в техніці гравюри на дереві. Під заголовком постав великий храм – Троїцький собор у Чернігові (Іл. 8). Про це свідчать фігури святих Іллі та Антонія Печерського обабіч споруди. Це зображення чернігівського храму близьке до подібного на титульному аркуші

"Трьохакафістного молитвослова" 1697 р., відрізняючись ретельнішим опрацюванням архітектурних деталей. Пізніше дошка з цією рамкою була використана для оздоблення титульного аркуша видання "Правила к божественному причащенню", здійсненого у чернігівській друкарні 1745 р.

У 1720 р. в Чернігові другим виданням у чверть аркуша вийшло "Правило к божественному причащенню". Титульний аркуш із заголовком оздоблений рамкою, виконаною в техніці гравюри на дереві Никодимом Зубрицьким [15]. Фігури святих Онуфрія та Іллі свідчать на користь того, що в центрі нижньої частини титульного аркуша зображений чернігівський Троїцький собор (Іл. 9). Він звернений до глядача своїм західним фасадом – нерозчленованим, з гладенькими площинами. Зображення храму багато в чому ідентичне попереднім, але більш спрощене. В нижньому ярусі обабіч від входу – по дві ніші (як і в існуючій споруді), а верхній ярус показаний умовно.

Усі розглянуті зображення Троїцького собору в Чернігові можна поділити на три групи. Першу представляють гравюри з "Октоїху" 1682 р., "Тріоді квітної" 1685 р. та "Феатрона" 1708 р. Вони, мабуть, найближчі до "Абрису" храму, який створив архітектор Й.-Б.Зауер. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення будівлі на мальованому плані Чернігова 1706 р. та на титульному аркуші "Правила к божественному причащенню" 1720 р. Третю групу складають гравюри з "Трьохакафістного молитвослова" 1697 р. та "Нового заповіту" 1717 р. Можна сказати, що вони виконані багато в чому позірно, з натури. Тому вони мають найбільшу історичну й мистецьку цінність завдяки відтворенню важливих деталей. До них примикає зображення на іконі 1696 р. Осібним є зображення храму на мідьориті 1706 р. І.Мигури, яке можна лише певною мірою назвати зображенням Троїцького собору.

Усі зображення Троїцького собору відображають справжні масштабні співвідношення його західного фасаду. Архітектурні членування і деталі декору відтворені досить точно. Троїцький собор зазвичай зображувався з п'ятьма банями – дві невеликі бані розташовані поряд з центральною та ще дві такі ж увінчують західні вежі. Однієї пари невеликих східних бань просто не видно спостерігаючи з не дуже великого монастирського двору. В цілому розглянуті зображення Троїцького собору в Чернігові є важливими документами з історії архітектури Чернігова та України.

1. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С.49.
2. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.:Искусство, 1965. – С.115.
- 2-е видання. М.:Искусство, 1980. – С.120.
3. Памятник архитектуры XVII в. бывший Троицкий собор в Чернигове. Проект реставрации. – Киев.1973. – Т.1.– Арк.29-30.
4. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.:Искусство, 1980. – С.119.
5. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих во второй половине XVII – начале XVIII века//Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып.29.– С.105 – 108.
6. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. – К.: Дніпро, 1990.– Іл. 316, 389, 513.
7. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина/ Сост. А.А.Гусева, И.М.Полонская. – М., 1990. – Вып.2. – Ч.2. – С.167.
8. Говденко М. Дві споруди Йоганна Баптиста // З історії української реставрації. – К., 1996. – С.246.
- Говденко М. Праці архітектора Йоганна Баптиста в Гетьманщині // Пам'ятки України. – 1997. – №1. – С.70.
9. Адруг А. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. – 1984. – №3. – С.32.
- Адруг А. Архітектор Йоганн-Баптист Зауер і Україна // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.89 – 90.
10. Адруг А. Маловідома пам'ятка українського живопису XVII ст. // Мистецтвознавство

України: Зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. I. – С.352-356. Адрюк А. Ікона чернігівської Іллінської Богоматері 1696 р. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С.46 – 49.

11. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С.241 – 244.

Чернігівщина: Енцкл. довідник. – К.: УРЕ, 1992. – С.31 – 32.

12. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С.16.

13. Степовик Д.В. Українська графіка XVI – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1982. – С.294 – 295.

14. Вечерський В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури. – К.: Техніка, 2003. – С.194.

15. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Государственная ордена Ленина библиотека СССР им. В.И.Ленина: Труды. – М., 1959. – Т. III. – С.300.

Статья посвящена изображениям Троицкого собора в Чернигове в произведениях искусства второй половины XVII – начала XVIII столетий. Они являются важными документами по истории украинской архитектуры.

The article is about images Trinity cathedral in Chernigiv in pieces of Art in the second half of XVII – the beginning of XVIII centuries. They are important documents for history of Ukrainian architecture.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ХРАМ МАЗЕПИНОЇ ДОБИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У квітні 2009 р. автор цього повідомлення здійснив автомобільну експедицію Чернігівщиною і Сумщиною з метою пошуку та фіксації об'єктів архітектурної спадщини, з'ясування стану їх збереженості. 24 квітня, в останній день експедиції, повертаючись з Батурина до Києва, вирішив перевірити досить непевну інформацію, отриману від журналістів: йшлося про те, що в селі неподалік від Ніжина ніби-то збереглася дерев'яна церква 1709 року.

Досвідченій людині у таке важко повірити, бо на Лівобережжі загалом збереглося дуже мало дерев'яних церков, старіших XIX ст. Пам'яток першої половини XVIII століття, не кажучи вже про століття XVII, – обмаль, тим паче, що серед них немає жодної, точно датованої.

Автор є фаховим істориком архітектури, тож церкву Мазепиної доби, навіть перебудовану, легко може відрізнити від пам'ятки пізнішого часу. На мій превеликий подив і радість, у селі Сваричівка Круничпільської сільради Ічнянського району Чернігівської області прекрасно збережена дерев'яна церква Успіння Богородиці своїми архітектурними формами не лишала жодного сумніву в тому, що це – пам'ятка початку XVIII століття.

Дуже дивно, що досі ця церква не фігурувала в жодних списках чи переліках пам'яток, навіть щойно виявлених, тож державою як пам'ятка не охоронялася.

Перша думка по приїзді до Києва – негайно зробити все можливе, щоб Сваричівська церква, якій виповнюється рівно 300 років, була внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури й містобудування спершу місцевого значення (це – компетенція Мінкультури), а далі – національного значення (для цього потрібна спеціальна постанова уряду). Тож ми підготували облікову документацію на цей об'єкт, пройшли тривалу бюрократичну процедуру розгляду питання на різних рівнях і, нарешті, 10 листопада 2009 року Науково-методична рада з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури і туризму України затвердила протокол експертної комісії з висновком про те, що церква Успіння Богородиці 1709 року у селі Сваричівка заноситься до Державного реєстру як пам'ятка архітектури й містобудування місцевого значення. Крім того, рекомендується підготувати постанову Кабінету Міністрів України про надання їй статусу пам'ятки національного значення.

Під час підготовки цієї документації з'ясувалося, що про Сваричівську церкву як про цінну пам'ятку було відомо ще у 1980-х роках Андрію Карнабиду, Григорію Логвину та Олександрю Романченку. Саме архітектор-реставратор О. Романченко, родом з Чернігівщини, котрий зараз працює начальником відділу Державної служби з питань національної культурної спадщини, допоміг нам розшукати статтю доктора мистецтвознавства Г. Логвина про Успенську церкву в Сваричівці, яку той у середині 80-х років XX ст. написав для Зводу пам'яток історії та культури. Нижче ми вперше публікуємо статтю корифея українського мистецтвознавства на підтвердження висновку про унікальну цінність цієї пам'ятки Мазепиної доби.

Але перед тим – одне застереження: статтю Г. Логвин писав ще за радянських

© Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, заступник директора Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України.

часів, тому його твердження про те, що церква "споруджена на відзнаку переможного завершення Полтавської битви", слід сприймати з належним розумінням у контексті того підцензурного часу, коли без подібних спотворень та ідеологічних штампів не могло бути опублікованим жодне пам'яткознавче дослідження.

Сваричівка. Успенська церква, 1709 р. (архіт.). У центрі села на невеликому майданчику в оточенні одноповерхової сільської забудови. Споруджена на відзнаку переможного завершення Полтавської битви. Належить до чернігівської школи народної архітектури доби українського бароко. У XIX ст. зазнала змін: з півдня, півночі і заходу прибудовано притвори з чотириколонними дерев'яними портиками і трикутними фронтонами, до бабинця – двох'ярусну дзвіницю типу "четверик на четверику" (верхній ярус 1932 р. розібрано). Церква стала у плані хрещатою. Дерев'яна, первісно у плані тридільна – з гранчастим п'ятистінним вітварем, восьмигранним середнім зрубом і прямокутним бабинцем. З боків вітваря – невеликі приміщення жертовника і диякоаника. Характерна особливість – витягнуті у висоту зруби основних об'ємів і, особливо, верху неправильної восьмикутної у плані форми. Бічні приміщення перекриті плоскою стелею по балках, середній зруб – однозаломним верхом. У інтер'єрі, як і в екстер'єрі, бічні приміщення підпорядковані висотно розкритому простору центрального верху. Невисоке приміщення бабинця відкривається у середнє фігурною аркою-вирізом. Розвиток форм центрального зрубу у висоту підкреслено ритмом різьблених застяжок-ригелів заломів. Зберігся північний різьблений одвірок-портал. Первісний іконостас 1709 р. розібрано під час установаження в XIX ст. нового чотириярусного в стилі пізнього класицизму. Від первісного залишилися два фрагменти живопису в медальйонах. У церкві зберігаються також фрагменти іконостасу розібраної церкви с. Вишнівки.

Церква – одна з найстаріших пам'яток дерев'яної монументальної архітектури Чернігівщини.

Григорій Логвин.

*Церква Успіння Богородиці у с. Сваричівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Фото В. Вечерського, 24 квітня 2009 р.*

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)

В'ячеслав Станіславський

ЛІКАРІ ІВАНА МАЗЕПИ

Стаття розповідає про лікарів, котрі опікувалися здоров'ям українського гетьмана Івана Мазепи. До наукового обігу вводить новий фактичний матеріал про лікаря – грека Івана Комніна.

При підготовці до друку другого тому листів Івана Мазепи, до котрого увійшли документи за 1691-1700 рр., ми віднайшли нову інформацію, що стосується одного із лікарів, котрий працював при гетьмані. Доносячи її до читачів, разом підсумуємо і те, що було відомо раніше про тих осіб, котрі лікували українського володаря від початку гетьманування і до 1700 р. Усі ці дані дозволяють скласти також певне уявлення про заходи щодо покращення стану здоров'я І. Мазепи, дають змогу говорити принаймні про те, що цьому питанню приділялася значна увага.

Насамперед нагадаємо, що ще при І. Самойловичі до Батурина приїжджали лікарі із Російської держави. І ця традиція продовжувалася при І. Мазепі. Так, відомо, що у вересні 1687 р. І. Мазепа відпустив до Москви лікаря Андрія Бекера, якого прислали за царським указом до Війська Запорозького при І. Самойловичі. Привезені з А. Бекером ліки залишалися в Батурині¹. А в 1688 р. у гетьмана двічі був лікар Роман Ніколаєв, присланий із Москви. У січні та жовтні цього року він відїжджав до російської столиці. Першого разу Р. Ніколаєв пробув при гетьмані кілька тижнів. Відпускаючи лікаря, український володар клопотався перед князем Василем Голіциним про черговий його приїзд. А в жовтні гетьман просив Василя та Олексія Голіциних, щоб цю людину прислали знову на час проведення походу в наступному році². У лютому 1691 р. турботу про здоров'я гетьмана проявив шотландець на російській службі Патрік Гордон. У листі до І. Мазепи з Москви він зазначав, що, дізнавшись про хронічну хворобу гетьмана, звертався до доктора Карбонарі за порадою щодо ліків і дієти для нього³.

Особливий інтерес викликає перебування при гетьмані ще однієї високоосвіченої та компетентної у своїй справі особи – грека Івана Комніна, який приїжджав до І. Мазепи в 1690 р. І. Комнін народився і жив у Царгороді, тут же вивчав філософію та богослов'я. Звідти в 1686 р. він виїхав до Венеції, де опановував лікарську справу. Відомо, що І. Комнін володів шістьма мовами. Із собою лікар привіз до Батурина різні книги й ліки. Його професійна обізнаність та мудрість справили враження на І. Мазепу, і гетьман рекомендував його царям та відправив до Москви⁴. У російській столиці І. Комнін став лікарем Аптекарського приказу. Йому було призначене значне жалування – 300 рублів на рік. А в 1691 р. І. Комнін був посланий із ліками до І. Мазепи для догляду за його здоров'ям, а також здоров'ям генеральної старшини й полковників⁵.

12 травня 1691 р.* І. Мазепа дякував царям від свого імені, а також від імені генеральної старшини і полковників за прислання до нього замість Р. Ніколаєва І. Комніна з ліками. Гетьман схвально відгукувався про професійні та особисті

© Станіславський В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

якості останнього і переслав його чолобитну, а також зазначав, що “корм” лікарю буде даватися в Батурині⁶. Наступне звернення до Івана та Петра Олексійовичів у лікарських справах датується 8 січня 1692 р. Ще раз дякуючи за прислання І. Комніна, І. Мазепа прохав надіслати ліки за списком на 50 руб. із царської аптеки, які були потрібні лікарю для роботи⁷. 13 квітня 1692 р. гетьман клопотався перед російськими монархами щодо матеріального забезпечення грека. Він повідомляв, що І. Комнін не отримував обіцяної царської платні. І. Мазепа і старшина хотіли вмовити лікаря залишатися з ними й надалі, для чого просили царського указу. І. Комніну обіцяли щорічну платню з українського скарбу, а щомісяця на його харчування виділялося 5 руб.⁸

Наступного 1693 р. гетьман писав боярину Леву Нарішкіну у справі поїздки грека до турецької столиці. І. Мазепа зазначав, що отримав царський указ і оголосив І. Комніну. Ішлося про те, що перед виїздом до Царгорода лікар мусив заїхати до Москви, де мав отримати розпорядження щодо жалування та своєї поїздки. Цей указ дуже засмутив І. Комніна. До того ж до гетьмана приходив дядько І. Комніна – ігумен Ясського Святих апостолів Петра і Павла монастиря і просив, щоб І. Мазепа повторно писав до царів про відпущення лікаря у Царгород. І. Комнін хотів побачитися із матір'ю, а коли б ігумен поїхав без нього, то цим би вчинив матері “крайню печаль і смертну хворобу, від якої вона більше і жити не може”. Український правитель просив царського указу за чолобиттям лікаря⁹.

Матеріал щодо поїздки І. Комніна знаходимо і в листі гетьмана від 8 червня 1694 р. Тоді І. Мазепа звертався до царів із клопотанням, щоб через свого посланця отримати допомогу від московських лікарів. Крім цього, гетьман повідомляв, що за царським указом відпустив І. Комніна із Батурина у грецьку землю. Перед відправленням грека І. Мазепа вимагав, аби за нього хтось поручився, що він повернеться. Але лікар говорив, що в українських містах немає таких людей, які б могли за нього поручитися, а знайомі грецькі купці з Ніжина роз'їхалися. Далі І. Комнін зазначив, що при настійних вимогах хтось би й поручився, але надалі ніхто не став би прийжджати з-за кордону ні з лікарів, ні з аптекарів, довідавшись, що без поруки нікого назад не відпускають. Тому гетьман був вимушений відпустити І. Комніна без поруки, отримавши обіцянку про повернення, найпізніше – наступного року¹⁰.

Цікаво, що в 1700 р. І. Комнін був уже лікарем валаського господаря. Свідченням того, що І. Мазепа зберіг із ним добрі стосунки, є факт передачі лікарем у цей час до Батурина певної інформації. На думку гетьмана, висловлену 30 березня 1700 р. у листі до Ф. Головіна, ця інформація заслуговувала на довіру, бо І. Комнін був людиною розумною та богобоязливою¹¹. Здоров'я ж гетьмана з роками не поліпшувалося. Знаємо, що недобре почував себе український правитель і при відвідинах Москви в 1700 р., у зв'язку з чим затримався з від'їздом¹².

У посланні до Івана й Петра Олексійовичів від 31 серпня 1693 р. є згадка про військового циркульника Самойла Васильєва¹³, що засвідчує діяльність у Війську Запорозькому також лікарів-ремісників, котрі використовували у своїй роботі досвід народної медицини¹⁴.

*Курсивом позначено недруковані листи І. Мазепи.

1. Листи Івана Мазепи. 1687-1691 // Упор. та автор передмови В. Станіславський. - Київ, 2002. - Т. 1. - С. 85.

2. Лермонтова Е. Письма малороссийских гетманов Ивана Самойловича и Ивана Мазепы / / Русский архив. - Москва, 1913. - №9. - С. 385-386, 391; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. В. Станіславський. - Київ, 1996. - С. 14, 50; Листи Івана Мазепи. - С. 98-99, 240.

3. Листи Патріка Гордона (публікація, переклад з німецької Володимира Дятлова) // Сіверянський літопис. - Чернігів, 2001. - №6. - С. 92.

4. Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии. - Ч. 1: Греки, цыгане, грузины. // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. - Москва, 1905. - Т. 2. - С. 199.

5. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до

уничтожения гетманства. - Киев, 1993. - С. 560; Кавецкий Р. Е., Балицкий К. П. У истоков отечественной медицины. - Киев, 1954. - С. 95-96.

6. РДАДА. - Ф. 229, оп. 4, спр. 209, арк. 257-259.

7. Там само. - Ф. 229, оп. 4, спр. 215, ч. 1, арк. 6-7.

8. Там само. - Ф. 229, оп. 4, спр. 214, арк. 333-334.

9. Там само. - Ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 21, арк. 78-85.

10. З епістолярної спадщини... - С. 113-114.

11. РДАДА. - Ф. 124, оп. 1, 1700, спр. 6, арк. 10-14.

12. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. - Санкт-Петербург, 1858. - Т. 3. - С. 452; Письма и бумаги императора Петра Великого. - Санкт-Петербург, 1887. - Т. 1. - С. 341.

13. РДАДА. - Ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 60, арк. 6.

14. Руда С. П. Медицина // Історія української культури. - Київ, 2003. - Т. 3. - С. 729.

Статья рассказывает о врачах, которые заботились о здоровье украинского гетмана Ивана Мазепы. В научное обращение вводится новый фактический материал о враче – греке Иване Комнине.

The article tells about doctors which cared of health of the Ukrainian hetman Ivan Mazep a . In a scientific circulation new actual material is entered about a doctor – Greek of Ivan Komnine.

ОБРАЗ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У ПАНЕГІРИКУ З ТВОРУ "РУНО ОРОШЕННОЕ"

У статті аналізується панегіричний образ гетьмана Івана Мазепи з твору "Руно орошенное".

Гедеону иногда образ бысть побѣди
Руно, луна, денница, что и бысть послѣди.
Орошенное Руно се пророковаше,
Его же денница и луна орошаше.
Но что Руно и луна значит и денница?
Бысть то образ побѣды Марія дѣвица.
Гди Денница и Луна Руно и здѣ росит,
Знак побѣды Мазепѣ на враги приносит.

Історіографічна традиція твір "Руно орошенное" пов'язує з Дмитром Тупталом. Гадають, що під час перебування в Чернігові протягом 1675-1877 рр. як кафедральний проповідник він отримав завдання від архієпископа Лазаря Барановича "з пилним старанием" зібрати інформацію про чудеса від ікони Богородиці Іллінського монастиря. Це було зроблено, і у 1677 р. в Новгород-Сіверській друкарні була видана книга під назвою "Чуда Девы Марии", хоча й без зазначення автора¹. Авторство Дмитра Туптала встановлено за наступним виданням книги, надрукованої вже в Чернігові 1683 р. під назвою "Руно орошенное" і де містився вірш, з прописних літер якого складалося ім'я "ИЕРОМОНАХ ДИМИТРИЙ САВИЧ". Принагідно зауважимо, що в той же час подібне завдання виконував настоятель Чернігівського Єлецького монастиря Іоанікій Галятовського. Його твір "Скарбница потребная" вийшов у Новгороді-Сіверському 1676 р. Народжені одночасно, подібні за задумом і завданням, ці дві книги мали різні читацькі й видавничі долі.

"Скарбница потребная" після першого свого виходу вдруге з'явилася лише у 1985 р., тоді як "Чуда Девы Марии" за чверть століття після першого виходу витримали ще шість видань, але під іншою назвою – "Руно орошенное" (1683 р., 1689 р., 1691 р., 1696 р., 1697 р., 1702 р.). Відмінності кожного видання визначені дослідницею чернігівської друкарні Т. Каменевою. Вона ж встановила, що "Руно орошенное", ідентичне з виданням 1702 р., було надруковане ще раз у 50-х рр. XVIII ст.²

Причини популярності цієї книги залишаються не з'ясованими. Гадаємо, що справа не лише в читацькому попиті, а й в стратегіях її видавця, яким Дмитро Туптало, очевидно, не був. Як відомо, вдруге після першої появи в Чернігові на посаді кафедрального проповідника він з'явився тут у червні 1697 р. і був висвячений архієпископом Іоанном Максимовичем в архімандрити Єлецького монастиря, яким управляв до 1699 р., коли його той же владика перевів у Новгород-Сіверський настоятелем Спаського монастиря³. Але видання "Руна орошенного" 1697 р., на відміну від усіх інших, не містить точних вихідних даних, тобто не зазначено число і місяць виходу⁴. Додаткових фактів, на нашу думку, потребує і

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка.

твердження про його авторство. В свою чергу припускаємо, що "Руно орошенное" має принаймні подвійне авторство. Мова йде про Лаврентія Крщоновича, який близько 1685 р. став ігуменом Чернігівського Іллінського монастиря, а у 1697 р. був підвищений до звання архімандрита монастиря. Саме його "тщанием" книга видавалася у друкарні Іллінського монастиря.

Структура "Руна орошеного" досить складна, але подібна в усіх виданнях книги. Суттєві відмінності спостерігаються лише у виданні 1677 р. ("Чуда Девы Марии"), яке було надруковано староукраїнською книжною мовою. Усі наступні видання перероблені і надруковані церковно-слов'янською мовою з українськими вкрапленнями. Основна частина твору містить двадцять чотири "чуда", після кожного з яких подається "бесіда", "нравоучение" і "прилог". Завершують основну частину твору молитва і закінчення. Видання "Руна орошеного" 1696, 1697, 1702 років доповнені "чудами", які відбулися протягом 1692-1696 рр. Крім того, видання 1696 р. містило два варіанти посвяти: 1) гетьману Івану Мазепі з вдячністю за добудову Троїцького собору і подарунок монастирю коштовного кіоту для ікони Божої Матері; 2) царю Петру Олексійовичу. А у виданні "Руна орошеного" 1697 р. міститься розлогий панегірик гетьману Івану Мазепі. Мова додаткової частини твору, в тому числі й панегірика, наближена до староукраїнської літературної мови. При порівнянні її з виданнями "Молитвослова" (Чернігів, 1692) і "Полуустава" (Чернігів, 1703), здійснених Лаврентієм Крщоновичем і які також мають посвяти гетьману Івану Мазепі, досить помітна їхня спорідненість. Оскільки панегірик у "Руні орошеному" є найбільшим і найзмістовнішим у цьому ряду, проаналізуємо в ньому образ гетьмана Івана Мазепи⁵.

Панегірик побудований як ремінісценція біблійних образів і текстів. До яких же персонажів звертається Лаврентій Крщонович, аби підкреслити значущість гетьманського образу. Автор порівнює його спочатку з Іоанном Хрестителем: *"З сими Чудесами Пресвятыя Богородици показа нам путь до Велможности Вашей сам Христос в Евангеліи своем мовячи: шедши, рцѣте Іоановѣ, яко слѣпши прозирают, хромии ходят, глушии слышат, прокаженнии очищаются, мертвии востают и нищии благовѣствуют"*⁴. Це підтверджує думку дослідників про Іоанна Хрестителя як небесного патрона Івани Мазепи. Другим персонажем, з яким порівнюється образ гетмана, є ветхозавітній суддя Гедеон: *"И кому, еще приличѣе принестися имат Руно орошенное, яко Велможности Вашей, аки Гедеону мужественному и храброму оному вождю Израилскому"*⁵. Зауважимо, що у перших чотирьох виданнях "Руна орошеного" з Гедеоном порівнювався архієпископ Лазар Баранович, коли він був ще живий. Які ж "Гедеонові" чесноти Лаврентій Крщонович знаходить у гетьмана Івана Мазепи: *"Молотяше Гедеон врагом своим внутр отчины сущицим Мадиянитом пшеници, егда Ангел о побѣдѣ Благовѣсти ему. И Велможности Ваша домашних своих врагов Мадиянитов не мечем жестокости, но пшеницею любви и милости своея побѣждаеши, и хлѣбом от гори високого разсужденія своего сходящим аки Гедеон куци их разораеши. Внѣшних же врагов воюющих на нас и на вѣру нашу Православную побѣждающе, мудростию, вѣрою, и надеждою, такожде Гедеону уподобился еси"*⁶. Звертає на себе увагу розділення автором панегірика ворогів на внутрішніх ("домашних") і на зовнішніх ("внѣшних"), перших гетьман перемагає любов'ю й милістю, а других – мудрістю, вірою та надією. В чому простежуються, на думку Лаврентія Крщоновича, ці великі якості гетьмана? В тому, що він *"со малою горстію людей, бо Малоросійским Воинством для вѣрной служби его Царскому Пресвѣтлому Величеству, для защищенія православныя вѣри, для сохраненія Церкви Божіих и отчины своея, в трудѣх военных нещадно сокрушаеши, и мужественно врагов побѣждающе, гради их низлагаеши и предѣлы отческия распространяеши"*, і при цьому маючи *"немощную плоть свою"*⁷. Останні слова, гадаємо, не є перифразом. У даному випадку автор панегірика підкреслював слабкий фізичний стан гетьмана Мазепи на той час.

Автор панегірика знаходить паралелі з біблійними образками та сюжетами й іншими, вочевидь біографічними, штрихами до портрета Івана Мазепи. А саме,

Лаврентій Крщонович наважився підкреслити, на нашу думку, бездітність гетьмана. Піднімаючи його навіть вище за Гедеона, панегірист запитує, *"что бо успѣ Гедеон, аще остави седм десят сынов, наслѣдія своего, не един бо добр и благонаравен обрѣтется, но всѣ сами собою погубишася, и отцу своему Гедеону доброй славы и памяти не оставиша"*. І далі автор сипле біблійними прикладами з недостойними синами: *"Адам два токмо сына имѣ, но и здѣ един окаянный сын отцу своему приразися Каин. Йсаак единопутробних и единою рожденных двоих же имѣяше сынов, но и здѣ жестоковыйный и противонавный отцу сын обрѣтется Исав. Ияко//ву же ледво един токмо между двенадесяти сынов любимый сын обрѣтется Иосиф; всѣ бо братоубийци и строптивни в глубокой старости отцу своему велію скорб братоубийством нанесоша. И Давида Царя не свой ли сын окаянный отца своего гоняше Авесолом"*. За цими негативними образами автор панегірика вигукнув: *"Велможность же Ваша, коль всем Блаженнѣйший еси"*, бо *"яко много имаша чада, щодобливостю Велможности Твоей порожденныя, сынове твои яко лѣто расли масличниция окрест трапезей Божіих коштом Велможности Вашой виставленных: Архїерее Божїи, Преподобнѣйшии Архїандритове, Всечеснии Игуменове и безчисленнии священници до второго Пришествїя Господня имѣют представить, и безкровную жертву за Велможность Вашу приносити"*. Панегірична експресія завершується, природно, підкресленням найбільшої чесноти християнина-можновладця, що опікується Церквою: *"Се тако Благословится человек, бояйся Господа"*⁸.

Отже, можна зробити висновки, що тема бездітності гетьмана циркулювала у суспільстві, і Лаврентій Крщонович озвучив її на сторінках популярної серед читачів книги, проте у наступних панегіриках на честь Мазепи цього пасажу ми вже не зустрічаємо. Щодо періодичності видань "Руна орошеного", то вона, вочевидь, збігається з найважливішими моментами в житті настоятеля Троїцько-Іллінського монастиря, який після смерті Лазаря Барановича претендував на чернігівську архієрейську кафедру. Втім безрезультатно.

1. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. – Вып. 2, ч. 2. Львовские, Новгород-Северские, Черниговские, Уневские издания 2-й половины XVII в. / Сост. А. Гусева, И. Полонская. – М., 1990. – С. 17.

2. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. III. – С. 259 – 280.

3. Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709). – СПб., 1891. – С. 257, 263. Причины переведення Дмитра Туптала з Київського Кирилівського монастиря до Чернігова були не відомі І.Шляпкіну (адже за його спостереженнями, у Дмитра Туптала і чернігівського архієпископа Івана Максимовича були погані стосунки). Здається, вони залишаються не з'ясованими й дотепер.

4. Наскільки нам відомо, Дмитро Туптало ніде у своїх творах не посилається на "Руно орошенное", хоча ця книга зберігалася в його особистій бібліотечі (Лабынцев Ю., Щавинская Л. Библиотека Святителя Димитрия. – М., 2009. – С. 29).

5. Далі ми посилаємось на видання: Туптало Дмитро. "Руно орошенное" / Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 30 – 50; № 2-3. – С. 206 – 227; № 4. – С. 151 – 173.

4. Туптало Дмитро. "Руно орошенное" // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 171.

5. Там само.

6. Там само. – С. 171 – 172.

7. Там само. – С. 172.

8. Там само.

В статье анализируется панегирический образ гетмана Ивана Мазепы, помещенный в произведении "Руно орошенное".

The article is devoted to the analysis of hetman's Ivan Mazepa panegyrical character from "Runo Oroshonnoe".

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У МАТЕРІАЛАХ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЛІДСТВА ПРО МАЄТНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ (1729 – 1731 рр.)

У статті подається характеристика універсалів гетьмана Івана Мазепи (1687 – 1709 рр.), копії яких потрапили до комплексу матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (1729 – 1731 рр.).

Ключові слова: гетьман Іван Мазепа, універсали, Генеральне слідство про маєтності, Чернігівський полк.

За сучасних умов співіснування різних методологічних підходів у вивченні історії для професійних дослідників залишається актуальним питання пошуку, запровадження до наукового обігу, вивчення та використання джерел. Відроджується інтерес до проблематики, розробка якої заборонялася, неофіційно ігнорувалася, у кращому випадку спотворювалася імперськими та радянськими ідеологами. До таких "опальних" тем донедавна належала доба гетьмана Івана Мазепи.

Довгий час вважалося, що архів гетьмана загинув у пожежі під час захоплення Батурина військами Олександра Меншикова¹. Відтоді історикам "піщинка до піщинки" доводилось відшукувати у зібраннях нащадків козацьких старшинських родів, місцевих, столичних та закордонних архівах, публікувати документи, які належали до Мазепинської доби². Російська дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева відшукала "Батуринський архів" серед документів польової канцелярії Олександра Меншикова й видала матеріали у комплексі з документами мазепинської тематики, виявленими в архівних зібраннях Санкт-Петербурга³. Нещодавно було здійснено кілька спроб систематизувати й видати джерельні матеріали, накопичені вітчизняними мазепознавцями. Зокрема, до видань універсалів гетьмана Івана Мазепи, впорядкованих Іваном Бутичем, В'ячеславом Ринсевичем та Сергієм Павленком, увійшла переважна більшість виданих гетьманом універсалів, вміщених серед матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку⁴.

Генеральне слідство про маєтності проводилось у 10 військово-адміністративних одиницях Лівобережної козацької держави, на які поширювалась влада гетьмана Данила Апостола, зокрема, й у Чернігівському полку. Головною причиною його проведення було загострення кризи в аграрних відносинах, що виявилася у різкому скороченні кількості вільних, рангових та ратушних земельних володінь за умов пропорційного зростання приватних та монастирських маєтностей. Заходи регламентувалися так званими "Решительними пунктами", отриманими гетьманом Данилою Апостолом у 1727 р. від імператора Петра II. Тривало Генеральне слідство з літа 1729 до початку 1731 рр. За основу для перевірки законності володінь правили матеріали ревізії, здійсненої росіянами – офіцерами Глухівського гарнізону в 1726 р. Збирали свідчення старожилів та власників маєтностей й перевіряли відомості про земельні володіння у Чернігівському полку представники полкової й сотенної старшин та канцеляристи. Діяльність збирачів інформації координувала комісія у складі генеральної старшини та полковників. Її засідання періодично відбувалися у

© Волерт Ярослав Леонідович – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

глухівській резиденції гетьмана. Повнота й достовірність зібраних у 1729 р. свідчень не задовольнила Генеральну комісію. На початку 1730 р. гетьман зобов'язав власників подати до полкових канцелярій оригінали й копії юридичних актів, які мали підтвердити законність прав на володіння й використання праці посполитих мешканців. Процес збирання відомостей та копій документів ускладнювався тим, що багато хто з власників мав володіння на території кількох сотень, ба, навіть полків. Після перевірки у полковій канцелярії на відповідність оригіналам копії засвідчувалися підписом власника або особи, яку власник уповноважив доправити документи⁵. Деякі копії виготовлялися безпосередньо у Чернігівській полковій канцелярії⁶. Принагідно зазначимо, що не всі власники надали у розпорядження Генеральної та Полкової комісії потрібні документи. Насамперед це стосується монастирів, яким належали маєтності на території Чернігівського полку. Зокрема, у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку годі шукати юридичних актів, які б узаконювали права Чернігівського Борисоглібського, Києво-Печерського, Макошинського Миколаївського та деяких інших монастирів. Представники міського самоуправління, окрім урядовців Чернігівського магістрату, також не спромоглися цього зробити. Оригінали юридичних актів повертали власникам, а на копіях позначали приналежність й назви поселень, на які підтверджувалися права. Потім члени Чернігівської полкової комісії розподілили виготовлені копії за сотнями, де знаходилися маєтності. На той час Чернігівський полк складався з 16 сотень, але утворилося 14 збірників документів. Через невелику кількість у один збірник були об'єднані копії актів на володіння у Березинській та Столенській сотнях, разом подавалися документи Сосницької та Понорницької сотень, а юридичні акти на маєтності у Волинської сотні опинилися між документами інших сотень^{7*}. У кожному збірнику копій аркуші мали свою наскрізну нумерацію.

Серед документів на маєтності Чернігівської сотні було вміщено копію універсалу гетьмана Івана Мазепи, подану вибельським сотником Миколою Тризничем⁸. Між документами Вибельської сотні містилися 4 мазепинські універсали, один з яких надав значковий товариш Степан Шуба, а копії 3 універсалів належали Чернігівському Єлеському Успенському монастирю⁹. Серед документів Слабинської сотні вміщено універсал гетьмана Івана Мазепи, наданий бунчуковим товаришем Михайлом Домонтовичем¹⁰. У збірнику документів на маєтності Ройської сотні ми нарахували 19 копій мазепинських універсалів. Зокрема, 2 універсали на підтвердження майнових прав подали сини Іоанкія Мокрієвича Іван та Михайло; 2 універсали належали ройському сотнику Якову Бакуринському; 2 копії мазепинських універсалів від імені вдови Марії Якубович (Тризнички) подав до Чернігівської полкової канцелярії племінник Василь Добронизський, 1 універсал був вміщений серед документів, поданих чернігівським полковим хорунжим Марком Чечелем; 1 універсал Івана Мазепи було вміщено у документах удови та сина значкового товариша Івана Радича, 1 універсал належав Степану Радичу; 1 копія мазепинського універсалу була подана п'ятьма братами Кринкевичами; 1 універсал мав у своєму розпорядженні зять Павла Ворошила Яків Чирва; 2 копії універсалів були подані серед документів Івана Дем'яновича Мокрієвича; 1 універсал пред'явив онук Оліфера Радченка – значковий товариш Василь Саршановський; 2 універсали були подані значковим товаришем Єлисеєм Раценком; 1 копія юридичного акта містилася у документах, які подав значковий товариш Федір Посудевський; 1 мазепинський універсал належав синам Самійла Мокрієвича Івану та Пантелеймону. Копію 1 універсалу разом з іншими документами на володіння Чернігівського магістрату надав у розпорядження Чернігівської полкової комісії бурмістр й наказний вїйт Карпо Маркович П¹¹. У збірнику юридичних актів, які підтверджували права на маєтності Білоуської сотні, ми виявили 11 універсалів, виданих гетьманом Іваном Мазепою. Зокрема, 3 копії універсалів були подані до Чернігівської полкової канцелярії від імені вдови Пелагеї Болдаковської-Томари; 2 універсали належали чернігівському городовому отаману Івану Силичу; копії 4 універсалів надав син колишнього генерального обозного Василя Дуніна-Борковського Андрій; 1 універсал на-

лежав Чернігівському П'ятницькому дівочому монастирю; 1 універсал містився між документами, які надав чернігівський полковий суддя Василь Каневський¹². Комплекс документів Любецької сотні містив 5 універсалів гетьмана Івана Мазепи, копії яких надали значкові товариші Федір Посудевський, Іван Самійлович Мокрієвич та любецький сотник Іван Савич¹³. Між юридичними актами на маєтності Седнівської сотні вміщено 6 мазепинських універсалів. Зокрема, 2 документи належали вдові й синам генерального осавула Степана Бутовича; копії 2 універсалів були подані від імені вдів та дітей Степана, Івана й Петра Войцеховичів; 1 універсал належав значковому товаришу Івану Домонтовичу; 1 універсал додали до інших документів удова Софія Булавка-Княгиницька з синами¹⁴. У збірнику документів Городницької сотні були вміщені копії 2 універсалів гетьмана Івана Мазепи, які подали бунчуковий товариш Семен Лизогуб з дружиною Гриною Скоропадською та удова й син городницького сотника Андрія Стаховича¹⁵. У складі збірника юридичних актів Менської сотні містилися 2 універсали Івана Мазепи, надані генеральним осавулом Федором Лисенком та столенським сотником Іваном Бобирем¹⁶. Збірник документів Синявської сотні включає універсал Івана Мазепи, який належав удві Софії Булавці-Княгиницькій та одному з її синів¹⁷. Між копіями документів на маєтності Киселівської сотні є 2 універсали Івана Мазепи, надані удовою значкового товариша Василя Антоновича та чернігівським полковим хорунжим Іваном Товстолісом¹⁸. У збірнику юридичних актів Сосницької й Понорницької сотень було вміщено універсал Івана Мазепи, який належав бунчуковим товаришам Івану та Григорію Савичам¹⁹.

Після впорядкування документів короткі відомості про їхній зміст й посилання на номери аркушів, на яких вони містилися, додали до витягу з ревізії 1726 р. та відомостей, зібраних членами полкової комісії. На початку січня 1731 р. матеріали Генерального слідства про маєтності були піддані апробації у Глухові. На їх основі було складено витяг (так званий "Екстракт"), де всі володіння за типами власності були розподілені на 6 категорій – "статей". Потім до матеріалів Генерального слідства, завірених підписами генеральної та полкової старшини, додали впорядковані за сотнями копії юридичних актів. Рукописні книги Генерального слідства про маєтності доправили для затвердження у Колегії іноземних справ до Москви, а виготовлені з них копії залишилися у Генеральній військовій канцелярії. Найбільш вдалим до цього часу залишається видання матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, здійснене у 1908 р. істориком Миколою Василенком²⁰. Користуючись цим виданням, ми виокремили універсали гетьмана Івана Мазепи з масиву інших документів й розташували за часом їхнього створення.

Загалом ми нарахували 51 мазепинський універсал й 2 партикулярні (службові) листи. 8 універсалів були видані у 1687 р. Найдавніший зі створених гетьманом універсалів, які представлені у згаданому джерельному комплексі, датований 26 липня, інші видані 24, 25, 28 серпня, 17 та 20 вересня, 5 жовтня й 21 грудня того ж таки року²¹ *; 1 універсал був виданий 11 вересня 1688 р.²²; 5 універсалів датовані 29 січня, 7 липня, 12 й 31 жовтня та 9 листопада 1689 р.²³; 3 універсали видані 8 січня, 10 травня та 20 листопада 1690 р.²⁴. До 1691 р. належать партикулярний лист гетьмана до чернігівського полковника від 7 лютого та універсали, видані 30 квітня й 14 жовтня²⁵. 1 універсал був виданий 12 січня 1693 р.²⁶; 1 універсал датовано 3 травня 1694 р.²⁷; 3 універсали видані 6 травня, 10 та 27 червня 1698 р.²⁸. 8 універсалів у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку датовані 1699 р., з них 3 універсали – 28 квітня, 1 універсал – 29 квітня, інші – 1 й 9 червня, 25 жовтня та 21 грудня 1699 р.²⁹; 3 універсали видані у 1700 р. (зокрема, 2 документи – 19 квітня й 1 універсал – 14 травня)³⁰; 2 універсали датовані 11 березня й 3 липня 1701 р.³¹; 1 універсал був виданий 23 квітня 1702 р.³²; 3 універсали, датовані 18 січня, 27 червня та 21 липня 1703 р.³³; 5 універсалів були видані 20 та 25 лютого, 23 й 24 березня, 27 вересня 1704 р., а 1 партикулярний лист гетьмана – 2 грудня того ж таки року³⁴; 3 універсали датуються 26 квітня, 8 й 15 травня 1705 р.³⁵; 1 універсал був виданий 16 листопада 1706 р.³⁶; 3 універсали датовані 27 травня, 1 й 8 жовтня 1707 р.³⁷.

Переважна більшість згаданих нами універсалів гетьмана Івана Мазепи була видана у Батурині, лише 9 з них були складені поза гетьманською столицею. Зокрема, універсал від 26 липня 1687 р. був виданий у таборі під Коломаком ³⁸; універсал від 29 січня 1689 р. – у Чернігові ³⁹; універсал від 10 червня 1698 р. – в обозі під Чаплинкою ⁴⁰; універсал від 27 червня 1698 р. – в обозі під Самарою ⁴¹; універсал від 9 червня 1699 р. – у Ямполі ⁴²; універсал від 3 липня 1701 р. – у таборі під Гомелем ⁴³; універсал від 27 вересня 1704 р. – в обозі під Любарем ⁴⁴, а універсали від 1 та 8 жовтня 1707 р. – у Києві ⁴⁵.

Щодо загальної кількості універсалів Івана Мазепи, які відклялися у згаданому джерельному комплексі, припускаємо, що туди потрапили не всі наявні у власників юридичні акти (принаймні про це свідчать видання, здійснені Іваном Бутичем, В'ячеславом Ринсевичем та Сергієм Павленком). Як ми зазначали вище, певна кількість власників не спромоглася документально підтвердити права на володіння. По-перше, чимало документів загинуло від природних катаклізмів, зокрема, пожеж та несприятливих умов зберігання ⁴⁶. Значна кількість юридичних актів була втрачена під час бойових дій, які точилися на теренах України під час російсько-шведської війни. По-друге, після переходу Івана Мазепи на бік Карла XII царат усіяло намагався зобразити опального гетьмана "изменником" ⁴⁷, відповідно, власники маєтностей, розташованих на підросійській території, не хотіли зайвий раз компрометувати себе та свої родини (перш за все це стосується осіб, пов'язаних з найближчим оточенням гетьмана й підданих за це репресіям або обдарованих царською милістю представників козацької старшини). По-третє, за умов імперської експансії царські жалувані грамоти в очах власників набували більшої юридичної сили, ніж гетьманські універсали. Саме тому витяги з 10 універсалів гетьмана Івана Мазепи ми знаходимо у кількох жалуваних грамотах царів Іоана й Петра Олексійовичів та Петра I⁴⁸.

Під час опрацювання матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку ми виявили 147 універсалів, наданих іншими гетьманами. Зокрема, 8 універсалів Богдана Хмельницького, 7 універсалів Івана Виговського, 3 універсали Юрія Хмельницького, 6 універсалів Івана Брюховецького, 2 універсали Петра Дорошенка, 17 універсалів Дем'яна Многогрішного, 10 універсалів Івана Самойловича, 76 універсалів Івана Скоропадського й 18 документів, виданих Данилом Апостолом. Тобто за кількістю представлених у цьому джерельному комплексі гетьманських універсалів Іван Мазепа посідав друге місце після Івана Скоропадського. Це можна пояснити тривалістю перебування Івана Мазепи на гетьманському уряді й відносно невеликим проміжком часу, який минув від кінця його правління до початку проведення Генерального слідства про маєтності. Як ми зазначали вище, цей захід перш за все був спрямований на врегулювання аграрних відносин у Гетьманщині, тому, в універсалах та інших юридичних актах, які відклялися у матеріалах Генерального слідства, здебільшого йшлося про надання й підтвердження ("конфірмацію") прав власників на володіння маєтками та угіддями, використання праці посполитих мешканців. За нашими підрахунками, у 6 універсалах Іван Мазепа йшлося про надання у повну приватну власність 10 маєтностей. В той же час у 9 універсалах йдеться про надання 10 маєтностей у тимчасове володіння. Про такі надання свідчило формулювання "ку вспартю господарства, до ласки нашей, гетманской и войсковой". У той же час 32 універсали підтверджували ("конфірмували") права власників на володіння, набуті шляхом купівлі, успадковані від родичів або закріплені у повну приватну власність царськими жалуваними грамотами. За нашим підрахунками, власники отримали від гетьмана конфірмацію більш ніж на 80 володінь. У 12 універсалах, виданих приватним особам, гетьман подовжив власникам користування 16 маєтками та прибутками з млинів. У кількох універсалах йдеться про протекцію гетьмана над удовами й сиротами представників козацької старшини ⁴⁹. Майже всі універсали гетьмана, вміщені у матеріалах Генерального слідства про маєтності, видані приватним особам, лише 1 документ підтверджував права на маєтності й угіддя, які призначалися на утримання урядовців Чернігівського магістра-

ту⁵⁰. Про опіку гетьмана духовними справами свідчать 3 універсали, надані Чернігівському Єлецькому монастирю⁵¹, та 1 універсал, виданий Чернігівському П'ятницькому дівочому монастирю⁵². Досить часто в одному документі зазначалося як про надання володінь, так і про підтвердження прав власників за раніше отриманими документами. Деякі універсали містять розпорядження про підпорядкування людей, які оселилися на землях певної особи⁵³.

Цікавими є відомості про заселення краю, зокрема, у 4 документах гетьман надає дозвіл власникам заснувати слобідки, населивши землі "людьми непевними и не сегобочними, сколко можеться поселити, осажовати", "осадить людми тогочними заграничними" або "людми заграничними, а не тутешними малоросійськими, оседлости свои меючими" для використання їхньої праці при гатіння греблі або як робочої сили у новоствореному господарстві⁵⁴. В усіх документах гетьман застерігав посполитих, які мешкали у маєтностях, безвідмовно виконувати повинності на користь власників, водночас зазначалося, що права власників маєтностей не розповсюджувалися на володіння козаків, які мешкали в межах цих населених пунктів.

Нарешті, крім відомостей соціально-економічного характеру, універсали гетьмана Івана Мазепи, вміщені у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, містять важливу інформацію про генеалогію козацьких старшинських родин, зокрема, Дуніних-Борковських, Мокрієвичів, Войцеховичів, Булавок, Бутовичів та інших.

1. Павленко С. Спалений архів Мазепи ... видано! // Сіверянський літопис. – 2002. – С. 121.
2. Станіславський В. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – К, 1996; З документації гетьмана І. Мазепи. (Підготовка до друку, передмова та коментарі Ю. Миценка) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 99 – 106; № 4. – С. 143 – 150; та ін.
3. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. 1. 1687 – 1705 гг. / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. – СПб., 2007.
4. Універсали Івана Мазепи / Упоряд. І. Бутич. – Т. 1. – К.; Льв., 2002. – С. 87 – 88, 92, 112 – 113, 161 – 162, 174, 180 – 181, 196, 208 – 209, 222 – 223, 233, 310, 322 – 323, 325 – 326, 339 – 340, 345 – 346, 408, 464; Універсали Івана Мазепи / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – Т. 2. – К. – Льв., 2006. – С. 55, 111, 167 – 168, 244, 337 – 338, 365 – 366, 377 – 378; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007. – С. 14 – 22, 26 – 27, 29 – 30, 37 – 39, 49 – 50, 61 – 65, 68 – 70, 72, 77 – 78, 83, 87, 90, 95 – 98, 101 – 102, 104 – 105, 108 – 110, 113 – 114.
5. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1908. – С. 290, 313, 332, 407, 42, 4482, 624, 628, 643, 647.
6. Там само. – С. 337, 466, 628.
7. Там само. – С. 575 – 584, 633 – 664. *Назви сотень подаються нами за матеріалами Генерального слідства про маєтності.
8. Там само. – Док. № 4. – С. 209 – 210.
9. Там само. – Док. № 22. – С. 249 – 250; Док. № 34 – 36. – С. 257 – 260.
10. Там само. – Док. № 44. – С. 270.
11. Там само. – Док. № 49 – 50. – С. 275 – 278; Док. № 54 – 55. – С. 283 – 284; Док. № 58 – 59. – С. 286 – 288; Док. № 65. – С. 293 – 294; Док. № 69 – С. 301 – 302; Док. № 71. – С. 304 – 305; Док. № 74. – С. 308; Док. № 78. – С. 311 – 312; Док. № 87 – 88. – С. 324 – 326; Док. № 95. – С. 331 – 332; Док. № 99 – 100. – С. 334 – 336; Док. № 105. – С. 339 – 340; Док. № 120. – С. 365 – 366).
12. Там само. – Док. № 130 – 131. – С. 395 – 397; Док. № 133 – 135. – С. 399 – 403; Док. № 147 – 150. – С. 429 – 438; Док. № 155. – С. 450 – 451; Док. № 163. – С. 462.
13. Там само. – Док. № 174. – С. 476 – 477; Док. № 178. – С. 481; Док. № 184. – С. 491; Док. № 187 – 188. – С. 496 – 497.
14. Там само. – Док. № 197 – 199. – С. 510 – 513; Док. № 210 – 211. – С. 529 – 530; Док. № 220. – С. 544 – 545; Док. № 233. – С. 547 – 578.
15. Там само. – Док. № 236. – С. 565 – 566; Док. № 237. – С. 566 – 567.
16. Там само. – Док. № 253. – С. 588 – 589; Док. № 259. – С. 607 – 608.
17. Там само. Док. № 280. – С. 618 – 619.
18. Там само. – Док. № 283. – С. 624 – 625; Док. № 290. – С. 631 – 632.
19. Там само. – Док. № 296. – С. 644 – 645.
20. Докладніше про Генеральне слідство маєтностей у Чернігівському полку й подальшу долю матеріалів див.: Волерг Я. Проведення Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр. у Чернігівському полку // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 37 – 42; Його ж. М. Василенко – дослідник і видавець матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 148 – 151.
21. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... –

- Док. № 296. – С. 644 – 645.; Док. № 210. – С. 529; Док. № 69. – С. 301 – 302; Док. № 87. – С. 324 – 325; Док. № 120. – С. 365 – 366; Док. № 44. – С. 270; Док. № 147. – С. 429 – 431; Док. № 34. – С. 257. * Усі дати у тексті подаються за старим стилем.
22. Там само. – Док. № 78. – С. 311 – 312.
23. Там само. – Док. № 223. – С. 547 – 548; Док. № 283. – С. 624 – 625; Док. № 95. – С. 331 – 332; Док. № 49. – С. 275 – 276; Док. № 163. – С. 462.
24. Там само. – Док. № 71. – С. 304 – 305; Док. № 184. – С. 490 – 491; Док. № 133. – С. 399 – 400.
25. Там само. – Док. № 155. – С. 450 – 451; Док. № 148. – С. 431 – 432; Док. № 269. – С. 607 – 608.
26. Там само. – Док. № 178. – С. 481.
27. Там само. – Док. № 22. – С. 249 – 250.
28. Там само. – Док. № 187. – С. 496; – Док. № 99. – С. 334 – 335; Док. № 54. – С. 283.
29. Там само. – Док. № 65. – С. 293 – 294; Док. № 174. – С. 476 – 477; Док. № 236. – С. 565 – 566; Док. № 4. – С. 209 – 210; Док. № 35. – С. 257 – 259; Док. № 280. – С. 618 – 619; Док. № 253. – С. 588 – 589; Док. № 74. – С. 308.
30. Там само. – Док. № 130. – С. 395 – 396; Док. № 197. – С. 510 – 511; Док. № 50. – С. 277 – 278.
31. Там само. – Док. № 100. – С. 335 – 336; Док. № 134. – С. 400 – 401.
32. Там само. – Док. № 198. – С. 511 – 513.
33. Там само. – Док. № 55. – С. 283 – 284; Док. № 58. – С. 286 – 288; Док. № 290. – С. 631 – 633.
34. Там само. – Док. № 188. – С. 496 – 497; Док. № 149. – С. 432 – 433; Док. № 88. – С. 325 – 326; Док. № 114. – С. 348 – 349; Док. № 59. – С. 288; Док. № 131. – С. 396 – 397.
35. Там само. – Док. № 237. – С. 566 – 567; Док. № 211. – С. 529 – 530; Док. № 220. – С. 544 – 545.
36. Там само. – Док. № 150. – С. 433 – 438. – Т. 2. – Док. № 318. – С. 365 – 366.
37. Там само. – Док. № 36. – С. 259 – 260; Док. № 105. – С. 339 – 340; Док. № 135. – С. 401 – 403.
38. Там само. – Док. № 296. – С. 644 – 645.
39. Там само. – Док. № 223. – С. 547 – 548.
40. Там само. – Док. № 99. – С. 334 – 335.
41. Там само. – Док. № 54. – С. 283.
42. Там само. – Док. № 280. – С. 618 – 619.
43. Там само. – Док. № 134. – С. 400 – 401.
44. Там само. – Док. № 59. – С. 288.
45. Там само. – Док. № 105. – С. 339 – 340; Док. № 135. – С. 401 – 403.
46. Там само. – С. 522 – 523.
47. Там само. – С. 3, 29, 53, 58, 99, 100, 111, 114, 116, 117, 122, 124, 139, 149.
48. Там само. – С. 212 – 215, 230 – 239, 260 – 269, 444 – 447, 482 – 486, 562 – 565, 621 – 624.
49. Там само. – Док. № 50. – С. 277 – 278; Док. № 78. – С. 311 – 312; Док. № 133. – С. 399 – 400; Док. № 147. – С. 150. – С. 429 – 438.
50. Там само. – Док. № 120. – С. 365 – 366.
51. Там само. – Док. № 34 – 36. – С. 257 – 260.
52. Там само. – Док. № 163. – С. 462..
53. Там само. – Док. № 54. – С. 283; Док. № 59. – С. 288; Док. № 65. – С. 293 – 294; Док. № 71. – С. 304 – 305; Док. № 99. – С. 334 – 335; Док. № 131. – С. 396 – 397
54. Там само. – Док. № 36. – С. 259 – 260; Док. № 184. – С. 490 – 491; Док. № 198. – С. 511 – 513; Док. № 237. – С. 566 – 567.

В статье охарактеризованы универсалы гетмана Ивана Мазепы (1687 – 1709 гг.), копии которых оказались в составе материалов Генерального следствия об именах Черниговского полка (1729 – 1731 гг.).

Ключевые слова: гетман Иван Мазепа, универсалы, Генеральное следствие об именах, Черниговский полк.

The article dwells on the copies of manifestos of Hetman Ivan Mazepa (1687 – 1709 гг.) as the constituent part the materials of General Survey of Landholdings in Chernigiv regiment (1729 – 1731).

Key words: hetman Ivan Mazepa, manifestos, General Survey of Landholdings, Chernigiv regiment.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Петро Армашенко

(Переклад з латинської і коментарі Ольги Циганок
за редакцією Валерія Шевчука)

Стор. 1

ТЕАТР ВІЧНОЇ СЛАВИ

найзнаменитішому і найславнішому Пану
Ц[АНУ] ІОАННУ МАЗЕПІ,
Вождеві військ
СВЯТОЇ ЦАРСЬКОЇ МИЛОСТІ
Запорозьких найвідважнішому.

То з героїчних вчинків, то зі знаменитих приваб герба предків, то з сенаторських чеснот правцею послужливої Мінерви (1) споруджений, а також для подячного вшанування, дуже відданим його імені та шані

ПЕТРОМ АРМАШЕНКОМ
З'ЯВЛЕНИЙ
і ПРИСВЯЧЕНИЙ.

Року, коли Небесний герой триумфально зіграв на театральній сцені.

У чернігівській друкарні Святої Тройці, 1699.

(1) *Мінерви...* – Мінерва – римська богиня – покровителька наук, мистецтв, ремесел, а також війни (ототожнювалася з гр. Афіною).

Стор. 2

I.

На Геліконі радійте, богині (1), ведіть хороводи,
А на Оргигії хай сам Аполлон (2) виграє.
Поки тривожить поля чи серця кам'яні уражає
Кітва Мазепа (3), є він – тірський за вдачею вождь(4).

II.

Так, як проміння – то сонця провісник, герби величаві
Вірна ознака, що ти – роду високого віть.
Зоряний герб від Теміди (5) у тебе, і хто ж бо не згоден,
Кров'ю божественний ти – смертні у тебе батьки?

III.

Воже, найкращий із русів, не бійся громів ти тракійських (6),
Хрест твій в лавровім вінку варварські стріли змага.
І Салмоня (7) татарського вразиш, бо ти – нездоланний,
Здвоена блискавка тож, що від Юпітера, б'є.

IV.

Там не буває безпліддя, де щиро плекають чесноту,
Щедрий зростає врожай і на залізі бува.
Поки шаблюка твоя у чесноті зросилася, в тебе
Пальмову гілку несуть, як в олімпійців колись(8).

V.

Місяць із золота, що із хрестом поєднався у сяйві

Може забуть про крутий, навіть затемнений шлях.

На родові місяць і хрест

Хто вже за крок від труни, чи збився з прямої дороги?
Місяць врятує життя, стане в пригоді тобі.
Тож із союзником злине, як олімпійська слава,
Силу життєву верне, що наче світло тече.

VI.

Фебо (9), богине моя золота, ти від подиху Марса(10) *На зірку предків*
Почервоніла, довкіл варварська кров потекла.
Вожде, багатий ужинок тріумфів збери, хай зрошає
Предків роса завсігди, як при Аврорі (11) бува.

(1) *На Геліконі... богині...* – За легендою, на горі Гелікон перебували музи.

(2) *На Оритигії ...Аполлон...* – Оритигія – давня назва Делосу, де, за легендою, народився Аполлон, бог віщування і проводир муз.

(3) *Кітва Мазепи...* – На гербі Мазепи поряд із зіркою та місяцем була кітвиця – розщеплений хрест у формі якора.

(4) *Тірський...вождь...* – Тірський – карфагенський, тірський вожде – Ганнібал, полководець карфагенян (Карфагенянин).

(5) *Теміда* – антична богиня справедливості і правового порядку.

(6) *Тракійських* – Тракія – країна на північний схід від Греції, доходила до Чорного моря.

(7) *Салмоней* – античний цар, поражений Юпітером за спробу зрівнятися з ним у метанні блискавок.

(8) *Пальмова гілка... як в олімпійців...* – Переможців, у тому числі на Олімпійських іграх, нагороджували вінком із пальмових гілок

(9) *Феба* – богиня Місяця, сестра Аполлона – Феба (Діана).

(10) *Марс* – бог війни.

(11) *Аврора* – вранішня зоря.

Стор. 3

До дуже славного і шляхетного Пана П[ана] ІОАННА МАЗЕПИ, вождя військ СВЯТОЇ ЦАРСЬКОЇ МИЛОСТІ запорозьких, пана з усіх панів найласкавішого

ПАНЕГРИЧНА ПЕРЕДМОВА.

Не бракує російському світу ані меча, достатньо напоєного оттоманською кров'ю, що співає у Тракії фарсальську (1) похоронну пісню, ані прихильної Мінерви, яка виконує послужливий пеан (2), ані належних тобі похвал і оплесків, О НАЙХОРОБРІШИЙ ІЗ ВОЖДІВ! Бо дух, запалений тріпудіями (3), розносить і тим, і іншим славу Вождеву набагато більше, ніж сім гирл золотоносного Нілу, і витисши кров із горлянок варварів, освячує його ім'я, можливо, більш ласкавішим кольором, ніж темне чорнило, щоб із славою увічнити у фастах (4). Таким чином, і в мирний час, і на війні переможні лаври не перестають пускати паростки такої великої хоробрості, бо куди б, великодушний Гекторе (5), ти не ступав, на слідах твоїх переможних ніг піднімаються троянди, бо і за межами Вітчизни, у варварів, і на Батьківщині ти знаходиш Палладу [і її] прихильників. Звичайно, під час залізної гри Помпея в Фарсальській Олімпії (6), наче під пісню Орфея або Амфіона (7), танцюють, злітаючи з ший в урвище, ворожі голови, що є на сторінці Лукана (8),

(1) *Фарсальську...* – Фарсал – місто, де Цезар переміг свого політичного противника, римського полководця Помпея.

(2) *Пеан* – урочиста пісня.

(3) *Тріпудіями...* – Тріпудія – старовинний військовий культовий танець на честь Марса, який щорічно в Римі виконували салії, його жерці.

(4) *...У фастах* – Фасты – календарі, в яких записувалися події та міфи, зв'язані з історією Риму.

(5) *Гекторе...* – Гектор – головний герой Трої.

(6) *В ... Олімпії...* – Місцевість, де раз в чотири роки влаштовувались Олімпійські ігри, самі Олімпійські ігри.

(7) *Орфея або Амфіона...* – Орфей, Амфіон – міфічні співці і музиканти.

(8) *Лукан* – автор поеми „Про фарсальську війну”(Pharsalia).

Стор. 4

неначе на широкому полі, зброя під проводом пера, проходячи через відомі її

смерті, піднімається в оплесках йому і переростає у лаврові паростки. Таке саме щастя прийде також і до твоєї героїчної діяльності; звичайно, поки ти, зламавши шиї гетів (1), змагаєшся у Кримському Фарсалі, в цей час таланти мудрих споруджують тріумфальну сцену переможній зброї і, поширюючи похвальне слово твоїй славі від одного полюсу до іншого, запрошують у веселий хоровод; у цьому Помпей відрізняється від тебе, бо йому тріумфальну пальмову вітку принесла кров громадян, а тобі варварська кров за кривду Вітчизни. До того ж, на противагу до нього, твоїй Марсовій мужності посприяють у тріумфах і перемогах як Беллона (2), так і Мінерва, будучи відомими як союзна сторона, у випадку якщо засинає Гомер (3) з кинджалом під подушкою, і будучи запалені сильніше, ніж Юлій статуєю Македонця (4), щоб зробити відомою славу вождя, вони присвятили [твоїм] вчинкам і подвигам пам'ятник, який увічніть [тебе] на багато тисяч [років]. Таким чином, як залізним стилем (5) Крокуючого в бій (6), так і живим обожненням Паллади (7) ти притягуєш світ до свого дивовижного театру, який слід шанувати, навіть піднімаєш із мертвих в урочисті виголошення похвали Плінієвого Траяна (8), Гомерового Ахілла (9), викликаєш із геллеспонтівських (10) вирів Нептуна (11), щоб він розповів прийдешнім поколінням, скільки крові гетів Бористен (12) послав у свою безодню, і на рясно зрошених нею скитських полях розростаються для тебе пальмові паростки. І цей такий славний театр, після того як вразив закриті повіки неосвіченої Мінерви,

(1) *Гети* – фракійське плем'я на берегах Дунаю.

(2) *Беллона* – сестра Марса, богиня війни у римлян.

(3) *Гомер...* – найдавніший із відомих грецьких поетів, ймовірний автор „Іліади” та „Одіссеї”.

(4) *Юлій ... статуєю Македонця...* – За переказами, римський полководець Гай Юлій Цезар захоплювався Олександром Македонським і любив подовгу стояти перед його статуєю.

(5) *Стилем...* – В античності стилем називалася паличка для письма.

(6) *Крокуючого в бій...* – Крокуючий в бій – епітет Марса.

(7) *Паллади...* Паллада – грецький епітет Мінерви (Атени).

(8) *Плінієвого Траяна...* – Римський письменник Пліній – автор панегірика імператору Траяну.

(9) *Ахілла...* – Ахілл – один із головних героїв „Іліади”.

(10) *Геллеспонтівських ...* – Геллеспонт – тепер Дарданелли (Босфор).

(11) *Нептуна...* – Нептун (у греків Посейдон) – бог морів і всіх водоймищ.

(12) *Бористену...* – Бористен – антична назва Дніпра.

Стор. 5

таким чином побудив дух і запалив більше, ніж Фаетон(1) світ, уклавши старанним пером панегіричні відбитки не для того, щоб збільшилася велич героїчної чесноти, яка славна власними прикрасами, а щоб та, поки російський світ танцює військові танки під щасливим управлінням жезла, переїшла також на подобу Тацита (2), або щоб несправедливо замкнула належні оплески в схованку мовчанки, або, зрештою, відмовилася від належної данини. Тому ти, **НАЙХОРОБРИШИЙ ІЗ ГЕРОЇВ**, пощадиш це дуже необдумане починання, бо я волю вже краще виявитися зухвалим, ніж показати себе голосом невдячного духу. І не накладає обмеження на задум неосвіченість Мінерви, адже краще як неосвічені духи будуть зображати самого Юпітера (3) священною уявою божественності, ніж вченою рукою Поліктета (4), і не нехтують вишні тим, щоб бути вшанованими невченою і голою молитвою, якщо хтось внесе в храми непорочний і чистий дух. Звичайно, скромна ця данина, але не є якоюсь вадою приносити також скромні дари божествам, або приносити в жертву святим вітварям жертвоне борошно із сіллю, якщо в когось немає багатих жертв усіяного дорогоцінним камінням Пактолу (5), або сабейського (6) тиміаму, який слід додати.

Той, хто в спроможі, подячно пожертвує щедро й багато,

Бо благочестя його краю свого досягло.

Жменька проте тиміаму, що Діт бідний витяг із скриньки,

Люба не менше богам, ніж багатіші дари.

Тому оратор з глибокою пошаною з-поміж відомих йому чеснот злітає до Крокуючого в бій, який аплодує блискучим світилам герба предків, як прихильник,

(1) *Фаетон...* – син бога Сонця, який трохи не спалив землю.

(2) *Тацита...* – Тацит – римський історик.

(3) *Юпітера...* – Юпітер (Громовержець) – цар неба, богів і людей, римський верховний бог.

(4) *Полікета...* – Полікет – античний скульптор і письменник.

(5) *Пактолу...* – Пактол – золотоносна річка.

(6) *Сабейського...* – сабейський – аравійський.

(7) *Дім* – римське ім'я.

(8) Цитата із: Публій Овідій Назон „Листи із Понту” (Ovid. Ex Ponto), IV, 8, 37 – 40.

Стор. 6

не як дослідник, маючи намір виставити на загальний огляд захист не інший, а шанованої покірності. Таким чином, ти допустиш, великодушний переможцю, до таких величних покоїв на землі новий панегірик, тому що таланту величного вождя властиво завжди заслуговувати на великі похвали і не відштовхувати навіть невідповідні такій великій скромності оплески і просту данину.

Стор. 7

Цього просить

НАЙСЛАВНІШОЇ І НАЙВЕЛИКОДУШНІШОЇ
ВЕЛИЧНОСТІ ВАШОЇ, найласкавішого пана

Найпокірніший із слуг

Петро Армашенко.

Ода подячна,

НАЙВИЗНАЧНІШОМУ ПОЛКОВОДЦЮ
Присвячена.

Вражена давнина до небес підняла

Руку Геракла на смерть, тій Медузі (1), яка

Всіх обергала у камінь, ось він

Зорями сяє й вогнями, звитяжець.

Як чеснота ясна хоче пізнати, хто

О Геракле-Мазепо, в шані славних значніш,

Перед тобою відступлять давні

З віку, між інших – Персей (2) крилатий.

Ти потвори здолав, що куди гірші, ніж

Згубна Медуза, ніж Гідра (3), що лик міня,

Ти смертоносних чудовиськ лютих,

Напади повідбивав великі.

Добрий вітчизни вождь, що тріумфи несе

Люту пиху здолав, пам'ять про це гучить,

Стримав нахіддя відважно й славно

І безумство лихе, жорстоке.

Нездоланий Ахілле, бог з тобою завжди,

Милість Юпітера допомогла тобі

Він подав гіганта Босфору,

Щоб пододала твоя правиця.

Стежиш за ходом часу пильно оцього ти,

Важко віку збагнуть, що так багато вінців –

За заслуги, хіба що з неба
Їх принесло перо Пегаса (4).

Хай же прийдешні віки подвиги ратні твої
В знак подяки за те, що їх стільки звершив
Сповнені подиву й пошани
В пам'ятних хроніках, у анналах

Збережуть, піднесуть вище небесних сфер,
Шум говіркий річок, гордих, що кров несуть
Скитів, про твої діяння
Вишнім богам розповідь докладно.

Потім твоє ім'я сповниться славою
Нею Феб (5) золоту ведмедицю(6) здолав,
Тіло втомлене Океану (7)
Знов оживе, од хвиль відпочивши.

Нею пальмовий гай в Ідумеї (8) зросте,
Лаври густим гіллям в Іді (9) загомонять,
Ніжно, приємно, й слава вождівська
Швидше за блискавку полине.

(1) *Медузи...* – Медуза – страшна Горгона, якій Персей відтяв голову.

(2) *Персей* – міфологічний герой.

(3) *Гідра* – страшна водяна змія.

(4) *Пегаса...* – Пегас – крилатий кінь Муз.

(5) *Феб...* – Тут в значенні сонце.

(6) *Золоту ведмедицю...* – Золота ведмедиця тут в значенні ніч.

(7) *Океану...* – За віруваннями давніх, Океан – море, що обтікає всю землю.

(8) *Ідумеї...* – Ідумея (Едом) – область на півдні Палестини.

(9) *В Іді...* – Іда – гора біля Трої у Малій Азії.

Стор. 8

Отже, Росіє, прикрась войовника вождя
Голову лаврами й пальмами та тріумфуй!
Споруди височезні колоси (1)
Переможцю, і мужнє ймення

Аж на Олімп (2) підніми. Ми ж під веселою
Зіркою йдем уперед, і за заслуги значні
Славимо, і несмілива пісня
У небеса з похвалою лине.

Отже, тепер можна пройти із покірною пошаною фінікійців (3) у дуже знаменитий театр безсмертної слави, зміцнений неobelісками чи пірамідами, а більше ніж 600 колонами, святими чеснотами, знатністю і войовничістю вождів, сталлю героїв. О дуже знаменитий ВОЖДЕ запорозького війська, пане, найласкавіший пане, я стільки тут при першому ж погляді, примруживши повіки, помічаю осіб, якими слід захоплюватися із-за тисяч тріумфів, оточених незчисленними загонами увінчаних лавром чеснот, скільки століття, що пройшло, бачило твоїх предків у важких військових плащах на Олімпі публічної слави, сяючих постійним приростом заслуг; стільки сцен, скільки бачив світ прикладів великого таланту Вождя, якими не слід нехтувати, та ж бо далеко і широко розкидав ворожі трупи, які підраховували терези історії минулого точніше ніж камінчик Архімеда (4); жодного епілогу для слави, як і жодного краю для чеснот для того, хто зупинив смертоносною карою безконтрольну таврійську лють (5),

яка поширилася, не буде. Ти, наче Фебовий світильник (6), який яскраво світить у зеніті опівдні, привернув до себе дивовижну увагу, гостру пристрасть як очей, так і душ того та іншого полюса, яку ти вгамовуєш краще ніж блиск фрігійського (7) золота, незліченні гроші Пелопа (8), спокусливе дорогецінне каміння. Тому жодна повіка навіть нічного міста Кекропа (9) не гноїться настільки, що не хотіла б направити на тебе свій погляд, хоч навіть із не без променя захисту. Адже цією величністю героїчної вистави, яку слід шанувати, ти не раз вселяв такі великі тривогу і страх в тремтячі очі оттоманського місяця, яких можна порівняти з кіммерійською (10) темрявою, що фатальним чином, наче вогонь блукаючої зірки, відразу пропадає. Однак хоча чутки про нього і не можуть передати цей Марсовий дар, він робить так, що рідні очі бачать, що таким сильним ударом потрійної кари, наче палаючої блискавки, він припиняє і гасить приборкані видіння зухвалого Салмоня, і таким чином він приносить велику славу своїй Батьківщині, і стільки раз роздає багато милостей, скільки знову відчуває настання Золотого віку. Затремтіла від настільки згубної для неї вистави, яка возвеличує Росію, Азіатська Горгона (11), і наче на щиті хороброго Персея заkostenіла, стала тверда, як скеля, і меч вождя, добре зрочений на перемогах, із неї викресав тріумфальні вогні. Цей театр вічної слави аж до того захопив і варвара, і Батьківщину просто магнетичною хоробрістю,

(1) Колоси... – величезні статуї.

(2) На Олімп... – гора (у поезії – небо), де, за переказами, мешкали боги.

(3) Фінікійці... – Фінікійці – карфагеняни, які зазнали поразки від римлян.

(4) Архімеда... – Архімед – античний математик і фізик.

(5) Таврійську лютю... – Таври – скіфське плем'я в Криму. Тут, очевидно, татари.

(6) Фебовий світильник... – Тут: сонце.

(7) Фрігійського... – Фригія – країна в Малій Азії, де розташовувалася Троя. Фригійцями називали і римлян як нащадків Енея.

(8) Пелопа... – Пелоп – грецький цар, від імені якого походить назва Пелопонесу.

(9) Міста Кекропа... – місто Кекропа – Афіни.

(10) Кіммерійська... – дуже густа, непроглядна.

(11) Горгона... – чудовисько в образі жінки, погляд якої перетворював у камінь.

Стор. 9

що і той, падаючи вниз, і ця, яка звичайно дивиться на щасливі сцени, ніколи не перестають дивитися із пошаною, але кінець і одного, і іншого буде неоднаковий: в варварських зіницях розростеться кипарис (1), а в рідних – переможні лаври.

Бо чи скликає жителів із найдальших частин непрохідної Тули (2), чи ті племена, на які при сході та заході першим падає світло сонця, щоб подивилися його Театр святих вождівських чеснот, при цьому буде так багато величі світла, що він затьмарить тремтливий блиск алмазів і карбункулів, наче Кінтія (3) блиск менших зірок, настільки він видовищний визначними сценами, що ані вистави Августа, Клавдія чи Андріана (4) не так захоплювали квіритів (5) своєю цікавістю, вони спрямовували захоплені погляд очей в пусті амфітеатри чи на приховане у цих виставах, і вони мали намір бути поданими нащадкам не інакше, як з пихою гидкої чутки і великої зухвалості: де закінчує жахливу сцену Крокуючий в бій, борючись у морській битві за троянський Пергам (6), знову спустошуючи люттю тисяч Евменід (7), вогнями Етни (8), стрілами Вулкана (9), загибеллю тисяч і людей, і звірів. Цей крах нехай геть забереться від твого Театру вічної слави, і нехай їх не порахує стоока проникливість цензора Зоїла (10), адже тут гнуть не звірів, а тисячі бездумних ший чудовиськ, щоб звідси для тебе, переможця, піднялися тріумфальні арки, звучать під час щасливих битв військові труби тих, що крокують у бій, і щоб піднялися через Абіле і Гадес Гераклові стовпи (11) твоему славному імені, де б постійно відлунювалися твої перемоги і похвали: оттоманські міста потрясаються і таранами, і спартанським духом воїнів, так що цей героїчний натиск зробив їх підданими непереможного СЦИПІОНА (12) МОСХІВ, остраху турків. Тому чи ослабне при такому славному виді та вигадана велич, щоб більше світ не вирішував,

сміятися над виставою чи плакати? Даремно направляти небесний Зодіак, просувати вперед рух Сонця, посилати дощ, метати блискавки, розділяти вічні кругові рухи пульсуючих зірок. Даремно із замаскованим видом тужиться смертне зусилля, не відповідають накази, приписані Юпітеру, чужій зарозумілості. Тому яка велика сила слави, яка завдяки Театру стане вічною! Яка гармонія! Звідси булава, більша ніж [та], якою нащадок Африкана, знищив фатальним ударом семиголове чудовисько: Звідси люті смерті, внесені у Тракію, звідси мечі, залиті гетьською кров'ю, прапори, покриті панциром військові плащі, виткані золотом хламиди, прикрашені пальмами прекрасні тоги, пояси, військові вінці, військова здобич, трофеї, відрубані ключиці варварів, по яких щасливо пройшовся меч вождя: звідси Феба, яка вічно світить своїм ясним блиском, звідси хрест, непогіршний символ перемог і тріумфів, з подвійною головою, який несе загибель подібним тиранам, звідси Аврора, передвісниця світанку, тисячі відзнак вождів і героїв, Марсові зрештою подвиги, з'єднані із святими чеснотами на оттоманський острах тріумфують над варварством. Тому стількома вогнями і стільки раз не світив мемфійський Фарос (13), ані стількома вогнями не освітлювали шлях під час тріумфу Сципіону або Помпею (14) Рим, Ганнібалу Картаген, скільки цей славний Театр, наче якась оселя Феба, блищить не ясним золотом чи золотою бронзою, яка наслідує вогні, а сяє блиском чесноти і Марса,

(1) *Кипарис...* – кипарис в античності був символом печалі, деревом скорботи.

(2) *Тули...* – Тула – напівміфічна країна на півночі Європи.

(3) *Кінтія...* – Діана, богиня місяця, тут – місяць.

(4) *Августа, Клавдія чи Андріана ...* – Август, Клавдій та Андріан – римські імператори.

(5) *Квіритів...* – квірити – римляни.

(6) *Пергам...* – Тут: кремль.

(7) *Евменід...* – Евменіди – богині помсти.

(8) *Етні...* – Етна – вулкан на Сицилії.

(9) *Вулкана...* – Вулкан – римський бог вогню та ковальства.

(10) *Зоїла...* – Зоїл – легендарний критик Гомера.

(11) *Через Абіле і Гадес Гераклові стовпи...* – Абіле і Гадес (Кальпа) – начебто поставлені Гераклом скелі (стовпи) на європейській та африканській частинах Гібралтару, який вважався краєм землі.

(12) *Сципіона...* – Сципіон Африкан – римський полководець, прославився у війнах із Картагеном.

(13) *Мемфійський Фарос ...*– Мемфіс – давня столиця Єгипту, Фарос – острів біля Олександрії у Єгипті, на якому стояв величезний маяк.

(14) *Помпею...* – Помпей – римський полководець.

Стор. 10

а великий Океан різноманітної слави, переповнившись ним, чи не поглине цей потік дуже вдалого красномовства? Чиї зусилля у створенні зображень речей не охопить цей різноманітний блиск? Збільшуючи здивування, народжують мовчанку, а не слова? Чиї героїчні подвиги, найзнаменитіші царські палаци, які блищать золотом і алмазами, ця велич саява не затьмарить, як Геспер (1) менші вогні? Розшир пристрасні зіниці очей, давнино, що шукала героїчні прикраси і чесноти, і ти погодишся без жодного звичного сумніву лестоців, що всі найвищі прикраси відзнак правителів і тріумфаторів, які були в августовських палацах, знайшли своє місце у славному театрі священних чеснот вождя. О дивовижний твір, якого не можна порівняти з жодним, виготовленим правицею Фідія чи Праксителя! При ньому втрачають силу пусті творіння, вистави світу. Звідси

Нільський Мемфіс нехай змовкне, нехай не шанує Фаросу,

Триста народів не славлять відомих у цілому світі

Статуй отої Луцини (2), яка з сагайдаком гуляє.

Хай не гордяться і парфи (3), які Вавилон спорудили,

Витвори їхні з твоїм не зрівняються амфітеатром,

Слава говорить: творіння чесноти це більше за інші,

Адже де хрест наче зоряний колос доходить до неба,
Фосфор (4) там світить і Феба сіяє тепер золотава.
Звідси зображення маєм поважного предка і батька,
Зроблені з вічного кедра, і мрамур ужито пароський,
Стали у ряд ці вожді, на них одяг чудовий, відзнаки,
Їх не Праксителя (5) руки зробили в театрі високім
Слави, то доблесть воскресла Пеліда, Пелея(6) нащадка.
Дуже радіє Беллона, довкола-бо – гетів руїни,
Здобич несе у руках і щити, в Рубіконі (7) намоклі,
Варвар благає щадунку, він руки простяг, і цілує
Стопи хоробрі вождя войовничого: меч його змусив.
Ось чому лаври тріумфу танцюють у нього на скронях,
Близьких йому аплодує юрба – їй відомі трофеї.
Зрештою, там, де пошаною Велич постійно керує,
Чи ж це знецінять вистави порожні відтак стародавніх?

(1) *Геспер...* – західна (вечірня) зірка.

(2) *Луцина...* – богиня дітонародження, пізніше ототожнювалася з Юноною або Діаною.

(3) *Парфи...* – плем'я, що жило на південь від Каспійського моря.

(4) *Фосфор...* – „Світлоносець” – ранкова зірка.

(5) *Пракситель...* – грецький скульптор.

(6) *Пелід...* – син Пелея, тобто Ахілл.

(7) *Рубіконі...* – Рубікон – річка на кордоні, яку перейшов Цезар, вирішивши розпочати громадянську війну.

Стор. 11

Воістину велика виникає із такої прикраси пошана твоєму імені і також не менш міцна, ніж сотні фундаментів Теб (1) і самі ворота, на міцнішій опорі ніж ліжка на кораблі, вона навіки залишиться нерушною. Відступає тут викликана або тризубом Нептуна (2), або шалом Еола (3) змовницька лють вітрів, слабне сторука міць Егіона (4), втомлюється молоток Бронта і Стеропа (5), і той сильний розбій минулого, тому що слід зруйнувати народжене і пристосоване в театрах, накладе вуздечки шаленим дерзанням, і те, що не раз ослаблювало світ нещастями, втратить свою силу в цьому театрі чеснот. Все, що спирається на фундамент чесноти висміює, без сумніву, суворість долі та увічною на всі віки, і не оглядається на неспокійні обставини часу те, чому фундаментом [служить] чеснота, знамениті вчинки – основами, благочестя щодо батьківщини – укріпленням і захистом. Твоїм спадковим аргументом похвали, о великодушний герою, є те, що служить міцності твого імені, тож хіба прийдешні віки не згадають ці твої славні подвиги? Чи не розкажуть прийдешнім поколінням про чесноти твої, які держава на семи пагорбах не бачила у жодному з Катонів (6), і Ематія не бачила у Приборкувачі світу (7)? Знову вшанує стільки перенесених труднощів заради її захисту і порятунку батьківщина, яка протистоїть із ще більш безстрашним духом постійним диким наступам ворогів, які слід приборкати і стримати, і стільки разів героїчне ім'я вона прославить святковими аплодисментами, скільки щасливіший цей Арго (8), що не знає темної бурі варварів, під твоїм управлінням більш досвідченого Палінура (9) заспівав веселу пісню. І що, як не чеснота, є основою такої величі (якщо вона щось виносить на світло, то вже стійку йому передбачає безпеку, щоб могло простояти довше ніж мідь), спираючись на яку, хіба не дорівнюються проведені роки вічності? Хто ж бо буде чинити опір легковажному нападу лютих Аквилонів (10)? Ти стримуєш несправедливість долі театром твого високого таланту, і більше в ньому від святих чеснот і благочестя стосовно Батьківщини підніметься знаків постійної безпеки, як в Трої від Палладія, в Лациї від Анхіза (11). До того ж в цьому дуже добродородному театрі не бракує якоїсь сили античності і для окраси, і для перестороги, бо ти бачиш, що окрасою [служить] чеснота, а Марсові подвиги – опорою, і вони тобі, дуже славний ВОЖДЕ, забезпечать безсмертя навек. О театре, міцніший за тисячі пірамід і колосів, жодна лють тебе ніколи не зрушить! Бо він

Бо не боїться він ані сестер Евменід – їх без ліку,
Зим і одрисів (12), вогнів від Юпітера тих, що потрійні,
Хоч він і грізний, вітрів, що в Еола в темниці у схові (13).

(1) *Теб...* – Теби із стома воротами – столиця верхнього Єгипту.

(2) *Нептуна...* – Нептун (у греків Посейдон) – бог морів і всіх водоймищ.

(3) *Еола ...* – Еол – міфічний бог вітрів.

(4) *Егіона...* – Егій – приморське місто в Ахаї.

(5) *Бронта і Стеропа...* – Бронт і Стеро – циклопи в майстернях Вулкана.

(6) *Катонів...* – Катони – знаменитий римський рід, славилися добродієм.

(7) *Ематія ... у Приборкувачі світу...* – Ематія – стара назва Македонії. Йдеться, очевидно, про Олександра Македонського.

(8) *Арго...* – корабель аргонавтів.

(9) *Палітур...* – керманіч Енея, який, заснувши, впав у море.

(10) *Аквілонів...* – Аквілон (Борей) – бог північного вітру.

(11) *Трої від Палладія, в Лації від Анхіза ...* – Палладій – зображення Паллади, що впало у Трою з неба, було запорукою її цілості. Анхіз – батько Енея.

(12) *Одрисів...* – Одриси – одне із фракійських племен.

(13) *Вітрів, що в Еола в темниці...* – За античними віруваннями, бог вітрів Еол тримав їх у заперті.

Стор. 12

Й плину років. Поки буде стояти земля з полюсами,

Поки тече Бористен повноводний і зрошує ниви,

Буде стояти на двох він стовпах, як Олімп на Атланта (1)

Сильних руках: Марс, могутній вояк, і звитяга вождівська.

Але як довго важко працювали на цей преславний Пергам! Він об'єднав умілі зусилля талантів, здивував світ, всотав старанність Дедала (2), в дійсності є працею не одного, а багатьох тисяч. Бо не тільки правиця багатьох твоїх знаменитих корінних мешканців працювала стільки століть марсовим мечем і всяким напруженням чеснот, стільки встромивши ножів у ворожі груди, а також твої руки, до цього часу ніжні, хоча вже звиклі до такої праці (як, можливо, вже в ранньому дитинстві Гераклові вистачало роботи, що було викликано не так ненавистю Юнони (3), як любов'ю до чесноти) покладуть фундамент вічної слави у майбутньому; немовби якась зрілість властива твоєму дару, бо і в часи сенаторських відзнак була гідною, і в ранньому дитинстві правиця була вже зовсім дозрілою до ключа вождів. Бо в дійсності не знає щаслива від повільних зусиль Луціна, яким чином вона повідомляє, що в малому тілі захована гігантська сила, кому небо при народженні благоговійно вливає світло. Високі уми стають більш добродіями, отримавши частку божественного подиху, народжуються, важко вправляючись для чесноти, ростуть, потім важко працюючи на довговічність свого імені, доростають до урожаю дорослої слави, можливо, не зі звичайних колісок, для яких видавати великі зразки ніколи не було дозволено привілеєм природи, хіба що з часом. А визначні діти відразу ж показують приховану велич духу і героїчний талант, як алмаз виблискує із грубої і поки що необробленої глиби; левеня перед тим як вирости в лева, відразу точить свої кігті, і, граючись, неначе готується до битви, поки що передвіщаючи народжений для високого духу, розкидає по шії вологу гриву. Але чому я побільшую справу художніми прикладами? Ти найбільший для нас непереможний ГЕРОЙ, якого коли плодотворити Луціна виставила на публічне світло, зразу ж світ повірив у щастя, зголосив тебе великодушним Гектором і хоробрим Ахіллом, з поглядом і виглядом як у Алквіада (4), який виділявся тим, що був дуже славним і великим, [зголосив], що перед твоїм народженням були добрі провіщення, а ще кращим вийшов результат. Хай інші герої беруть прикмети із сприятливих порад гороскопів або із щасливого розміщення небесних світил, кожен може зрозуміти із ясного чола, пурпурових уст, із очей, з яких дихає справжній Марс, що ти народжений для найвищих почестей, для тріумфів і перемог. І не довго ховалася твоя чеснота, повідомляючи

справжніми знаками ще як із тісних пов'язок, що на світ з'явився величний нащадок, за звичаєм відбору найкращих, присвятивши керівниці мистецтв і війн Мінерві, без затримки,

(1) *Атланта Олімп...* – Атлант – титан, який, вірили, тримає на собі небо.

(2) *Дедала...* – Дедал – будівничий Лабіринту.

(3) *Юнона...* – (У греків Гера) – сестра і дружина Юпітера, мати олімпійських богів.

(4) *Алківіада...* – Алківіад – афінський полководець і політик.

Стор. 13

проникла божественним талантом до важких і глибоких таємниць знань, наче розрубавши гордієвий вузол. Занімів Лацій (1) від вишуканості твоєї мови і повірив, що ти народився під римським небом, і що тобі в уста влилась воскресла енергія Демостена (2). Інші побачили в тобі якийсь новий Пантеон (3), в ньому [ти] – кіленський арбітр (4), Тулієву (5) амброзію дуже солодкої ріки римського красномовства, і солодкий, і вчений потік, першого серед філософів, гострого у поширенні думок: Аполон та оракули справедливості і добра, як зрештою, кожний із богів, дивляться [на красномовство] як на справжнє мистецтво, як на суть мистецтва, а не на його образ. Дивна сила і здатність духу в спартанських грудях: ти поєднуєш в собі і Марса, і мистецтво, із цього, і з іншого благословення більше ніж щастя Юлія (6), завдяки одною успішною діяльністю, як Перікл, вражати блискавкою тракійську гігантомахію (7), іншим разом із африканським Алкідом (8) збивати із ніг чудовиська: помітна і в тому, і в іншому, майстерність важко трудилася ради увіковічнення імені, і в тому, і в іншому, діяльний ВОЖДЕ, ти благословенний вінками із плюща та лавра: адже завдяки його чесноті, добродійній, бо, здається, він один добродійний у світі (хіба багато, за Демокритом (9), так що не один лавровий вінок увінчав героїчну голову. Що коли ти запалив весь дух в Олімпії Паллади, в палестрі (10) героїв? І чи хтось сумнівався, що ти народжений героями? Тир (11), і сьогодні зручний, щоб вести війська; ти виділявся тоді між поділеними на сотні загонів тих, які мали срібні щити, наче Помпей серед переможців, серед величезних загонів не зрілістю, мабуть, як Македонець (12) серед заслужених когорт батька: мало того, тобі більше аплодували під час твого тріумфу, і не змусили провести під списом Марса не апетит персів, не пролиття громадянської крові, а величезна любов до громадянської мужності і ненависть до дикості османців. І також тут, між густими стрілами ще до пороку пістолів, під частий рев гармат, в час, коли летіли стріли перед тим, як, за бажанням войовничої Росії, ти піднявся у крісло вождя; до того ж театр вічної слави споруджений великою працею, і даремно не розтратилася жодна мить віку, з якої б не росла слава вождя і не збільшувалася велич імені.

Рукоплескав батьківський світ такому героїчному діяльному характерові і таким трудам, і бістон (13), який добре наситився своїми руїнами, жалівся, що твоя Марсова чеснота поширюється, і вірячи, що ти народився під зіркою Юпітера або Марса, аж схиливши голову, вшановує тебе наче божество. Отже, він навчився від тебе, о найпереможніший із вождів, що таке хоробрий і високий дух, якщо він сильніший завдяки чесноті, якомусь божественному і непереможному благу, і веде рід із зореносного Олімпу; якщо щось серед людей робиться таке, що перевищує сили смертних, за судженням божества, він вважається гідним неба і віриться, що це навряд чи владисте людині, якщо щось у людині сяє незвичайне. Чи така сила людська? Повітря здригається від гromу під час спалахів металних машин, між відомими всім смертям ятаганам, між тисяч потрійних Гекат (14) османців, де жаркіша битва і запалав шалений розбій розгнузданого меча,

(1) *Лацій...* – область, центром якої був Рим.

(2) *Демостена...* – Демостен – знаменитий римський оратор.

(3) *Пантеон...* – Храм Юпітера в Римі.

(4) *Кіленський арбітр...* – Меркурій.

(5) *Тулієву...* – Тулій – Цицерон.

- (6) *Юлія...* – Юлій – римський рід, найбільш відомий Гай Юлій Цезар.
 (7) *Гігантомахія...* – Гігантомахія – битва богів із гігантами.
 (8) *Алкідом...* – Алкід – Геракл (Геркулес), який був внуком царя Алкея.
 (9) *Демокритом...* – Демокрит – грецький філософ-матеріаліст.
 (10) *Палестрі...* – Палестра – тут: школа.
 (11) *Тир...* – давня столиця Фінікії, зруйнована Навуходоносором.
 (12) *Македонець...* – Олександр Македонський.
 (13) *Бістон ...* – фракієць.
 (14) *Гекат...* – Богиня Геката представлялася у трьох образах: Селена на небі, Діана на землі

і Прозерпіна в підземному царстві.

Стор. 14

змішавши божественне з людським, де в жодного не залишилося обличчя, в жодного крові, в жодного розуму, тільки сором віпліти від ятагана, що червонив кров'ю: в таких небезпеках [треба] відсікти мечем шиї ворогів, нагнати несподіваний жах на ворожі лави, що бушують, хоч свої бойові знаки похилились, повернути перемогу, і так тріумфувати, зламавши сили ворогів. Звичайно, це вчинок божественний, в ньому знаходяться так багато дарів чеснот: рухливість, міць, неприборканий дух, розсудлива, ясна і зріла думка на Марсовому полі.

Дари героїчних чеснот, настільки видатні й нечувані і навряд чи комусь обіцяні милістю вишніх і зір, навіки приєднані до твого дуже знаменитого дому міцним зв'язком, і рід, який слід прославити по цілому світі, тебе прирівнюють до неба, найнепереможніший із вождів, справжній нащадок войовничого Марса, тріумфатор над боягузливим сходом, страх османського імені, загибель гетів, міцніший за метал мур своєї батьківщини, міцний якір російського корабля, яким міцно закріплений і через бурхливу лють геллеспонтійського Аквілону, ставши непорушно в безпеці завжди він приборкує бурі. Кажу, що чеснота, яка підносить душі земних владарів до небес, поставила зображення Кунона (1) і Евагора (2) поряд із статуєю Юпітера і повідомила вічності, що твої предки походять з божественної крові, і вона стільки статуй спорудила їм своєю правцею, скільки дивовижних подвигів на заздрість героям побачила з незмінним виглядом обличчя. Бо хіба ж це не божественне? Через приборканий загрози варварів, через простягнені страхи смерті, через криваві жахи шаленої люті щасливо добирається переможним кроком до трофеїв і перемог в самому вихорі божевільної Беллони, у лютому зіткненні стріл, навести несподіваний страх на ворожі бойові лави, [чи це не] тріумфувати? Успадкованим від твоїх предків аргументом похвали, безстрашний дух яких вигодуваний війнами і зброєю, якому відомі всі небезпеки, рівний величчю Духа і чеснотами самим Богам, між смертоносних вогнів і тисяч лютих смертей, стримуючи хоробрим мечем наступ ворогів, досяг порадами і силами того, що в думках приписано приборкувачу монстрів заздрісної Юнони. Але я не хочу тут, у тісному похвальному слові повідомляти дуже знатні імена, а також охопити тісними сторінками добродійні вчинки, які перевищують людські сили, або виставити в публічному театрі, прославляючи похвальним словом: бо не позбавлено небезпеки ворухити святий прах божественних простим поклонінням і хотіти відвести пустою піснею раніше призначені на Небо душі на землю. Нашадки скажуть, що жодний вік не обійде мовчанкою таких героїв, марсові серця піднесуть їхні вчинки і сили аж до зореносного неба, вони будуть славитися завжди святковим вшануванням. Я кажу, що пропущу в набожному мовчанні знамениті подвиги і марсовий запал предків, завдяки якому вони не один раз обпалювали легковажні крила Ікара (3): вистачить нам дивуватися в тобі тим, що античність побачила в інших, тому що ти додаси так багато блиску роду, що я вже буду вважати, що він виникає не з їхньої слави, а із твоєї. Інший виходить у публічний театр, взявши окрасу своєї похвали з претексти (4),

(1) *Кунона...* – Кунон – очевидно, польський поет початку XVII ст.

(2) *Евагора...* – Евагор – ім'я двох міфологічних персонажів.

(3) *Ікара...* – Ікар, за легендою, піднявся в небо на штучних крилах, але впав у море.

(4) *Претексти...* Претекста – тога з червоною смугою, одяг римлян. Згодом – трагедія із сюжетом із римського життя.

Стор. 15

де фрїгіїці приховували нарів, або виводячи із крові вождів, або із

задимлених зображень батьків, або в такому блиску дуже примітних темних осіб. Отже, помиляються ті, які весь блиск сяйва родичів по батьку розміщують в єдиному ряді предків, щасливіші від прибулого світла більше, ніж від свого, подібно до блукаючих зірок, які показують чужу славу, а свою приносять у жертву вакхічним тіням. Клянуся Поллуксом (1), добродійний дух знатності ненавидить ту чернь і жене геть, що наче храми Мемфісу, ззовні дуже прекрасні, а у середині в них жовч, або в них міститься тільки непряма дорога, створена для викликання сліз, коли виставить напоказ зовнішній блиск попередників. А ти, найславніший ВОЖДЕ, ти шукаєш в собі самому високі якості для збільшення слави, і переказуєш подвиги предків для похвали, а не для заслуги. Вони відберуть у тебе сон Темістокла, трофеї Мільтіадів, які є стимулом слави, а не аргументом для похвали, запалюючи до більших тріумфів, бо не так приклади предків, як любов до Батьківщини і вроджена чеснота одягли на тебе покритий панциром військовий плащ полководця. Хваляться інші, як високі дерева, які, здається, успадкували від предків тільки трофеї, а не чесноту: хоч їм судилася знатна кров і величний дар, вони хвалять своїх предків, відомих чеснотою, а самі виродилися. Але у тебе, найславніший ВОЖДЮ, життєва сила незіпсованої крові тече рівномірно по всіх жилах, і дійсно, не менше до тебе спустилася слава предків, як добродійна велич усіх чеснот. Я поєднав твоє визначне народження із знатністю так, як ці дві колони, знатність із чеснотою, чеснота із знатністю, поставлені у цьому Театрі, навіки залишаться непорушні. Звідси в тебе проникає щастя героїв, як данина платників, і дух, який усе більше прагне до перемог і тріумфів, вигодуваний не золотими яблуками Гесперид (3), а закусками Беллони, вихований не серед домашніх пенатів, а в постійних військових таборах, проникаючи своєю вродженою величчю, наче потрійною блискавкою, в тіла, твердіші за Марпеський (4) мармур, і стоячи у бойовому порядку, де інші попеременно борються із смертю, наповнивши поля густими трупами бістонів, зібрав красивий урожай тріумфів. Отже, нехай з повагою оцінюють такі дари чеснот, гострий розум героїв, і по цьому пізнають, як з пальця – гіганта, з кігтя – лева, з блиску – алмаз, з тіні – Колоса Родоського (5), що ти дійсно вийшов із божественної крові.

Після того, як Марс трохи пом'якшав, танцюючи із чеснотами, але став більш загартований, оточений тисячами військових фаланг, знищивши смертельним ударом сотні блискавок гетського Сальмоня, він вступив у Театр вічної слави, споруджений немовби твоєю правицею. Падають йому в обійми густими оберемками лаври і пальмові гілки, яких милостиво приніс подув Феба Сходу і Заходу, виймаються самі аж від найглибших коренів, щоб прикрасити переможні руки; сам народ титанів, забувши давню дикийість і жорстокість, заспокоєний неочікуванним блиском, здавна шанує, схиливши голови над прірвою. Затремтіла Азія, близька до загибелі, коли вдруге перемогли триста великих Фабіїв і Сципіонів (6) у ньому одному,

(1) Поллуксом... – Поллукс – античний міфологічний герой, вправний вершник.

(2) Темістокла... Мільтіадів... – Темістокл, Мільтіади – афінські політики і полководці.

(3) Гесперид... – Геспериди охороняли з допомогою дракона золоті яблука.

(4) Марпеський... – Марпес – гора, де видобували найкращий мармур.

(5) Колоса Родоського... – Колос Родоський – гігантська статуя бога сонця Геліоса.

(6) Фабіїв і Сципіонів ... – Фабії, Сципіони – римські полководці.

Стор. 16

караючи картагенян, тому що не раз ставали супроти щита із місяцем, сильними ударами мечів та палиць сховали кіммерійську темряву. А як я скажу більш явно про ту справу, ти, о найбільший з ВОЖДІВ, я змушений відзначити, народжений щасливим Марсом, стільки разів був увінчаний лавровими і пальмовими гілками, скільки разів натиралися ноги під час такого великого переможного ходу, коли ти сходив із загонами воїнів на кримську землю. Де лунало його брязкання, наче блискавки, які летіли з неба для остраху, шії варварів, які раніше відзначилися

своєю легковажністю, не раз ішли у танці наче салії в найглибшій темниці Діта (1), і не інакше треба було їм дістатися до твого тріумфу, ніж [зійшовши] в могили у постійному танку, яким вони призначалися хоромам підземної Юнони. Не бракувало і оттоманського місяця при твоєму вшануванні, який чи не проти своєї волі аплодував такій великій хоробрості, ввіткнувши списи, він спорудив тобі тріумфальну арку, подібно до дочки Тавманта (2), яка повним горлом зачерпувала криваву хвилю своїх, він посилав скалистій землі гетів не інші дощі, ніж ті, з яких виростав кипарис. Вкривалася потом при такому героїчному вождеві Фракія, неначе біля щасливої македонської статуї Орфея, охоплена великим жахом, застигла і стала каменем. Адже вона вивела величезну кількість гарпій, що не могли зрівнятися мужністю із своїм суперником ВОЖДЕМ, і, подумати тільки, з таким оснащенням йшла до свого величезного нещастя, не знаючи, що ти ведеш війни не кількістю, а мужністю, ти не рахуєш ніякої іншої кількості, тільки вбитих ворогів. Звичайно, наче сам Бог, збиваючи твоєю палицею загни безумства, навчив, яку силу має мужність русів під твоїм управлінням, і вона збагнула, що мужі змагаються не числом, а мужністю. Але чому я перераховую давнє? Перо, візьми у свідки поразок Самару (3) і Бористен, де варвар стільки дав матеріалу для проливання своєї крові, скільки не було ані під Термопілами (4), ані спричинила густа різня під Атенами. Бо твій меч, висміюючи безглузду численність ворогів, вважаючи шал війни своєю грою, так танцював по шиях ворогів, наче серп над колосками при зборі урожаю, щоб купи [були] більше густими, і не вистачило ані прірв у землі, ані ущелин Нептуна. Скількима безсмертними почестями вшановував тебе тоді театр! Який великий урожай і які жнива слави! Поки ти поміж дихаючих вогнем блискавок металевих машин, смертоносним блиском мечів, серед шалу ворогів, викликаного з тенарських місць (5), за звичаєм великодушного Юлія, майже не пам'ятаючи, що ВОЖДЬ, воював наче воїн, де з хоробрим серцем входячи смертоносним мечем у найглибші нутрощі варварів, безстрашно йдучи назустріч небезпекам, ти посіяв навколо себе смерть і похорони, а пожав лаврову славу та пальмове похвальне слово твоєму у майбутньому вічному доброму імені. У цьому духом ти рівний самому Воїну (6), бо:

(1) *Діта...* – Діт – Плутон, бог підземного царства.

(2) *Дочки Тавманта...* – дочка Тавманта – Іріда, вісниця богів.

(3) *Самару...* – Самара – ліва притока Волги.

(4) *Термопілами...* – Термопіли – ущелина, де спартанський цар Леонід і його триста воїнів стали на бій з величезним військом персів.

(5) *Тенарських місць...* – На місі Тенар розташовувався храм Нептуна і вхід у підземне царство.

(6) *Воїна...* – Тут: Марса.

Стор. 17

Саме наскільки той місяць є більший за інші світила

Менші, й наскільки затемнює Геспер всі зорі небесні,

Так твою мужність, о вожде, ні з ким з вояків не зрівняти.

світ був вражений у тобі новим чудом: одночасно очолювати військо, одночасно посилати правицю на щось важке і неприступне, з однаковою майстерністю втикати в груди оттоманців меч і палицю, наслідувати Улісса (1) розумом, а Діомеда (2) хороброю рукою. Холодні серця евтихів (3) там розгарячилися від сильного шалу Російського Леоніда, і він засоромився, що не всі згоріли від Марсових вогнів, що їх, кажуть, Фаєтон дав усім душам, [взявши] у сонця. Ти у Тракії так запалив воскові серця діяльними вогнями, що вони стрімко кинулися по допомогу Наяд (4), наче хвилі могли погасити даремною допомогою вогні, яких вони не мали сили стримати, немовби тому, що повернувся шал усього Везувія (5). Тоді я повірю, що ти другий Ганнібал, і то не в Авзонії (6), а біля воріт Нептуна, при згадці тільки імені якого варварам слід тремтіти від одного тільки звуку, а бездиханні тіла бістонів падають у прірву та ніколи не воскреснуть. Але

хто розповість про твої дуже щасливі битви, тріумфи, перемоги, якими ти перевищив усіх вождів? Хто скаже, яку велику поразку ворогів ти спричинив біля цих вод, наче Картагенянин біля Ауфиду і Турасімену (7)? Клянусь Гераклом,

Важко й сказати, чого там твій Марс не робив їм,
Смерті скількох ти віддав, скільки і як умертвив.
Ти – переможець, що натовпи збив, по них меч твій пройшовся,
Гетів чимало лягло, ти ж бо на них наступив (8).

І досі ріки червоніють не від вродженої сором'язливості, а наповнені кров'ю скитів, пляма їхньої ганьби ніколи не зникне; стількома водоспадами хвиль розіллється похвальне слово твоєму імені, скільки води горлянки варварів поглинули в жадібних круговертях. Вони втомляться постійно, під натиском води, плескати таким тріумфам, з яких все більше росте слава твого імені. Але не тільки ріки, горді від скитської крові, розіллють славу твого невмирущого імені як Інд більше ніж стома руслами, також кримські поля додадуть не останній аргумент до твоєї похвали.

(1) *Улісса...* – Улісс – Одисей, герой „Іліади” і „Одісеї”.

(2) *Діомеда...* – Діомед – грецький герой Троянської війни.

(3) *Евтихів...* – Можливо, йдеться про послідовників Евтиха із Константинополя, який заперечував подвійну суть Христа після вознесіння, а визнавав тільки його божественну природу.

(4) *Наяд...* – Наяди – морські німфи.

(5) *Везувія...* – Везувій – вулкан на Сицилії.

(6) *Авзонії...* – Авзонія – Італія.

(7) *Ауфиду... Турасімену...* – Ауфід – річка, Турасімен – очевидно, Трасімен – озеро в Італії.

(8) Цитата з: Публій Овідій Назон „Листи з Понту” (Ovid., Ex Ponto) IV, 7, 45 – 48.

Стор. 18

Вони не зможуть бути неродючими, [бо] добре зорані твоєю крицею, вони несподівано принесли Росії при твоєму винятковому героїчному ході щастя більше, ніж у Помпея, і шанування переможними трояндами і тріумфальними лаврами. Вони стільки породили тобі, переможцю, пальмових гілок, скількома краплями оттоманська кров зачервонила північну сивину. Також, без сумніву, безплідність щасливим перетворенням коли-небудь зміниться на родючість, коли виділиться добродісна волога і зросить поле, і затопить криваві потоки варварів. Не може ніщо бути безплідним, де виросло поклоніння Марсовій мужності, і проростають при сміливому наступі героїв краще ніж під ніжним подувом фавоніїв (1) плодоносні паростки навіть на кавказькій скелі, де тільки пробиваються троянди, пальми і лавр, [щоб стати] тріумфальними знаками Того, хто крокує в бій. Чи можна дивуватися з цього стосовно тебе, найславніший ВОЖДЮ, якому немовби кам'яні голови варварів не раз давали дуже щедрий урожай, і поля, відмовляючись від своєї безплідності, які немовби стали родючими від оттоманської крові, надали тобі, переможцю, в якості трофеїв славні трави. О найщасливіший ВОЖДЕ, якого слід вшановувати в усі століття! Таким чином, хай підніметься Російський Світ у нові тріумфи, сплете нові вінки переможцю, увінчає скроні нев'янучим лавром, все знову зазвучить святковими оплесками, де тільки з'явиться нагода для святкування тріумфу.

Хоч і великі вони, одначе не там пробуває

Хвальна вершина твоя, бо їм до кінця ще далеко.

Бо більшими є ті, які вразили і налякали Тракію, хоч слід було тремтіти раніше: ти зробив видовище, бо, приборкавши сили страшних циклопів, знищивши їхню дикість часто із-за кількості, прирівнявшись стількома тріумфами над Сходом до НАЙНЕПЕРЕМОЖНІШОГО ГЕКТОРА, від якого ми надіємося мати

Зброю етруску(2) гігантському, проти Фетіди (3) в екстазі,

Проти всіх фурій направлену, що їх Плавильник металів (4),
Дикий тракієць скував, а ще Понт (5), одрисьїські Харібди (6)
Вирвали з моря глибин, із хвиль його дуже шалених.
Птах (7), який Місяцю варварів роги ламав, що на землю
Блискавки гострі із неба метав, увесь Схід подавивши,
Радо ввійде в Візантійський Пергам, і у ньому
Перший запалить священний тим'ян, там жертовники звівши.

(1) *Фавоній (Зефір)* – теплий південний вітер.

(2) *Етруску...* – Етрусками (тірренцями) називали лідійців.

(3) *Фетіди...* – Фетіда – морська богиня, мати Ахілла.

(4) *Плавильник металів* – епітет Вулкана.

(5) *Понт* – тут: Чорне море.

(6) *Харібди...* – Харібда – за легендами, страшне водяне чудовисько (небезпечний для мореплавців вир).

(7) *Птах...Вишнього ...* – птахом Юпітера був орел.

Стор. 19

Кажу, що зламавши шию зухвалого Гіперборейського (1) тирана, нарешті Божою волею ти змусив також таврійські міста кинути прапори під переможні ноги **НАЙМОГУТНІШОГО ЦЕЗАРЯ** і відчинити наперекір ключам варварів ворота, які ніколи не відчинялися. Звичайно, не досить було переможеному сходу з надутою пихою стрімко повалитися перед Найяснішим Сонцем, без того, щоб піднявши свої царські успіхи і почесні вище інших царів, і [завдяки] твоїм особливим старанням, великодушний Ахілле, він став платити належну данину. Трохи перо [напише про те], як входив у Казикерменський Вавилон (2), який недавно гордився місячними рогами, а тепер ти будеш дивуватися його приниженню Російським мечем, поступкам владі і волі Двоголового Орла, і недавній героїчній мужності Вождя, одного віку із вічністю. Те місто, будучи вже багато століть сховане під гидким оттоманським ярмом, несучи в храмах нечестиву віру Магомета, силою мурів і глибиною ровів яке рівнялось з найбільш укріпленими в державі тевкрів (3), перешкоджало усьому світу, багато, багато хто намагався його здобути, але таранами ніхто не завоював, зрештою ще до твого приходу було уражене боязню не так твоїх розділених на сотні воїнів, як вродженого героїчного таланту: не так із-за ударів металевих машин, клинів, як із-за твоєї досвідченої старанності, не в змозі протистояти стільком поверненням в їхню сторону натягнутих стрілам, безодням ровів, свинцевим бурям, воно з благанням стало жертвою Російського Юпітера. Звичайно, для Марсової мужності немає нічого неприступного, чи то вона ламає укріплені крицевими підпорками ворота, руйнує могутній тріумфами Картаген, рівнює із землею Теби і пробивається на Кавказ, немає нічого настільки міцного, що має силу чинити їй опір. Своїм досвідом він навчив варварський світ, якому, непереможний герою, твоя Марсова мужність, ніколи не зламана жодною силою стерла роги, і подібно до тризубої блискавки увійшовши в серця гетів, міцніші за сам Кавказ, завоювала дуже сильне місто. Тому немає нікого з найбільших вождів, характеру якого б більше дивувалися, і якому б, як з'явили ці Марсові подвиги і дії, він не дорівнявся імператорською і військовою похвалою. Бо чи ти згадаєш Фабіїв, Сціпіонів, Метелів (4), чи порівняєш з Помпеєм, твої вчинки перехоплять пальму першості у їхніх подвигів, бо в одному випадку ти отримав більшу хвалу із-за нерівності місць, в яких воював, в інших із-за непереможної хоробрості, якою ти давив незліченні фаланги ворогів майже Геракловою правицею: у всіх випадках тобі була властива чи не стоюка майстерність і досвід керування. Отже, поразі цією мужністю, великодушний Войовниче, хай ідуть до блискучих осель Громовержця, цим славним шляхом борців, у майбутні вічні записи слави хай відійдуть імена героїв, блискучі не із-за брехливої міці, а готові іти стрімкою дорогою нещастя і труднощів, поки не захвочуть повну блиску голову серед світил: цими кривавими слідами доходить до

(1) *Гіперборейського тирана...* – Гіперборей – міфічний народ на північ від Італії.

(2) *Казикерменський Вавилон...* Казикермен – місто, де козаки перемогли турків. Вавилон – головне місто Вавилонсько-Халдейського царства.

(3) *Тевкрів ...* – Тевкри (теукри) – троянці, переносно – римляни.

(4) *Метелів...* – Метели – римські полководці.

Стор. 20

Чумацького шляху, що сяє найбільосніжнішим блиском між небесних вогнів, щасливої домівки героїв, звідки тобі засвітив такий великий блиск тріумфів.

Бо зазімають прийдешні віки, читаючи і слухаючи про найуспішніші битви, війни, перемоги, тріумфи, і будуть вірити, що такі дивовижні героїчні вчинки здійснені упродовж багатьох років, а не одного, і під керівництвом багатьох воєначальників, а ти їх провів один завдяки неймовірній мужності, героїчній величчю духу, імператорській розсудливості протягом невеличкого проміжку часу, в безперервних війнах за війнами, тріумфах за тріумфами. Ти будеш йти не під цим іменем, а як чудо, через уста прийдешніх віків, тому що в гущі військового табору, під постійний шум дротиків, наче між Сциллою (1) і Харибдою або наче зимородок, який співає серед розгніваного океанського шторму, під час сутички розгніваних Аквілонів (2); подібно до невтомного Атланта, ти ніколи не підкорився Марсовим вогням, приносячи ними варварству фатальний вогонь, ти відганяєш від рідних кордонів темні хмари Сходу. Запаляться душі героїв від твоїх добродійних вогнів, і, наслідуючи твої героїчні подвиги наче якийсь справжній зразок для перемог, їх краще спонукають до війн і тріумфів, ніж трофеї Мільгіада – Темістокла.

Але не тільки, великодушний Гекторе, із-за твого добродійного таланту, із-за постійних війн, які ти успішно провів, із перемог і тріумфів, які ти успішно здійснив, розгромивши варварів, піднявся високий театр вічної слави, а також

За перемогу в борні до трофеїв вінки додаються,
Славне ім'я і заслуги твої аж до неба підносять.

Діва Астрея (3) побачила це з неба, і одного разу маючи намір відділити знаменитих мужів від звичайних, винесла його перед Юпітером, зголошеного Хранителем вишніх, щоб торкаючись великого великим, вірніше небесних покоїв великими подвигами, надати йому небесні відзнаки. Це нагорода і не дешева плата за труди, і величезна старанність у житті ніякій винагороді не радіє більше, і нічим іншим не можна запалити ще більше бажання нових небезпек і тріумфів, ніж дорогим жаром вінків. І жодна держава не могла навіть або видумати, або вимислити (більш) відповідну до заслуг винагороду, ніж відзнаки, дорожчі за всі коштовності Пактолу й Ерідану (4). Правиця забобонної античності надягає лаврові і пальмові вінки на заслужене чоло атлетів у Олімпії, пропонує героям для більш гарячої боротьби заохочення Капітолію (5), [дає] громадянські, обложні, табірні (6) вінці, хоч може ці нагороди не можуть зрівнятися з безсмертною чеснотою,

(1) *Сциллою...* – Сцилла – скеля навпроти Харибди, тут: між двома небезпеками.

(2) *Аквілони* – північні вітри.

(3) *Астрея...* – богиня справедливості.

(4) *Пактолу і Ерідану ...* – Пактол і Ерідан – золотоносні ріки.

(5) *Капітолію...* – Капітолій – пагорб у Римі, де знаходився римський кремль, храми Юпітера, Анони і Мінерви.

(6) *Громадянські, осадні, табірні вінці...* – військові відзнаки. Громадянський вінок – вінок з дубового листа – був найвищою нагородою, давалася за порятунок життя співгромадянина на війні. Обложний вінок давався за звільнення від облоги. Табірний вінок – нагорода тому, хто першим вривався у ворожий табір.

Стор. 21

хоч, можливо, ослабнувши, втрачають вартість, однак належить, щоб нев'януча сила нагород залишилася непорушною на усі віки. Поки що тільки піднімаються

високо з гнізда царів та імператорів орли – королі крилатих, і ніколи не перестануть вити гніздо в такому високому листі; лев невсипуще охороняє батьківщину в царських палацах, лебідь постійно співає урочисту пісню біля пам'ятників, і тисячі інших прикрас знаменитих героїчних чеснот блищать навіки у земному Зодіаці. Стільки слави за вчинки і заслуги, стільки тріумфальних пальмових віток густими паростками будуть зеленіти не тільки роками, а й цілими п'ятиріччями і століттями у садах вінків героїв, все, що по-праву ввійшло у завойовану нагороду мужності, і не знає ані перемін, ані плину речей. І це мила нагорода за піт і труди, як достойна нагорода за якусь велику працю, не покривало в'ялої бездіяльності, як підтримка загального блага, а не особистого панування, в якій підраховане і зібране все зріле, щоб Теміда по справедливості навіки винагородила за заслуги; можливо, так відрізняються знамениті герої від звичайних мужів. Ніде краще не відкрилися закони вишніх і здійснена більш розумно винагорода Теміди за заслуги не тріумфувала за судом Париса (1), як в Ареопазі (2) твоїх чеснот і предків. Тут їм подобалося присуджувати свої і небесні відзнаки за високі чесноти, щоб жодного разу не порушити велику мудрість, або щоб не визнати злочинною спорідненість з ними, яка виявилась у славному суперництві. Звичайно, твій високий Дім відповідними відзнаками визнають достойним Олімпу, в якому все ще сіяє, незважаючи на зміни в розташуванні сонця і зірок, за рішеннями неба і батьківщини, визнається гідним трону Юпітера. В цій справі ми вже не вагаємось виводити велич твоїх добрих вчинків з природи зірок, оскільки він засяяв для своєї Батьківщини таким великим блиском, що відбив усі набіги кіммерійських хмар. Вистачає цьому небу і тих вогненних метеорів з неба, адже громи і блискавки виникають під час остаточної поразки кіммерійської гігантоманії, тут і комети, які несуть смерть варварству, дивиться і Ірида (3), дивуючи весь світ, маючи намір гарно намалювати прикрасу вічної вождівської слави не [тими] кольорами, які виникають із змішування світла і тіні, а справжніми, спричиненими чеснотою. Розумно приєднав собі в окрасу відзнаки небожителів твій дуже знаменитий дім, і вони не могли заперечити, бо тобі рівновелике – так за волею Богів і не менш справедливим судом батьківського Париса без жодної суперечки винагороджені заслуги. Це ціна і не дешева винагорода за героїчну мужність, щоб не виник якийсь тісний зв'язок із земними, відрізнений відзнаками неба. І звідси нова велич вінків сяє моїй усамітненій думці, яка саме приймає участь у його похвалі, дивитися

(1) *Париса...* – Парис був покликаний богинями розсудити, яка з них найкрасивіша.

(2) *Ареопазі...* – Ареопаг – верховний суд в Афінах на пагорбі Ареса.

(3) *Ірида* – богиня райдуги, вісниця богів.

Стор. 22

на ясне та яскраве небо невсипущими очима, однак не бачити вогні в інших зірок, що оточують, коли поширюється безмірне світло. Блиск менших зірок уникає небажані повіки, які охоплює більше світло, однак нехай дозволить направити до світла, наче незвичний погляд, звідки виникає спокій щастя. Які великі виникають для твоїх імені та Батьківщини і щастя, і пошана, найзнаменитіший ВОЖДЕ, які відкривається знаки тріумфів і перемог з прикраси високого Громовержця, Христа на гербі, недешевої нагороди за чесноти і труди. Античність вважала, що в садах Юпітера і народжується, і росте стійке та блаженне щастя, і це нам треба в Тобі шанувати незважаючи на забобони, в чиєму Домі дерево, присвячене самому Божеству приносить всі плоди щастя. Тому ми не задримо атенському ВОЖДЕВІ Тимотею (1), який мав невід і сітки, якими у сні він зник ловити щасливу долю міст і царств: ти рибалиш більш певним, тому що священним гачком, саме ним, без сумніву, ловиться щастя світу. Відкидає цей хрест одночасно і ім'я нещасливого дерева, і знак, з яким щастя зв'язане нерозривним вузлом століть, знаходячись на щиті Персея серед нещастя. Хто вже боїться загроз Евменід під такою щасливою зброєю? Хай злиться триголовий стигійський Воротар (2) і приєднає рівне собі шаленство страхів, хай виводить їх проти Батьківщини, усі ці уста дикості, що

відкривається, щасливо приборкає твій хрест, так що він знову впаде у безпам'ятство, як колись прихильний до Алкіда кадуцей Меркурія (3) приспав і тим переміг Цербера. Куди б ти не направив зброю, зміцнений цією відзнакою, ніколи її не зможуть покинути хоробрість і народжена в перемогах мужність, як і щастя. Боїться варвар, впадаючи при такому тріумфальному знаку у фатальне затемнення, і всупереч своєму бажанню він змушений благодати. Тому пам'ятниками перемоги ти не відрізняєшся від Костянтина (4), бо ти таким самим способом тріумфував із цим лабарумом (5), мабуть, рівним, приборкавши ним стільки раз і маючи намір зовсім приборкати ту дикість варварів, яка ще залишилася. Зрештою, впаде, прибитий цим хоробрим списом бундючно сп'янений високомірною пихою Візантійський тиран, жорстоко впившись християнською кров'ю і смертями, запалений жадобою панування, кажу, він вожак Гарпій (6), закривавлений грабежами і спустошенням світу, і цей вважає недостойним признати його рівним чи вищим, і на могильному стовпі його зарозумілості, приниженої твоєю зброєю, напише „Нічого далі”(7). І будуть вічними лаврові вінки твоєї слави, розквітне переможний хрест, і стане фатальним для фантастичних чудовиськ, як палиця Геракла, і ти не пізнаєш насмішки фортуни, а будеш безпечним, воюючи під знаком переможного БОГА. І світ буде вшановувати в твоєму хресті не незвичайну хоробрість, якою розбиваються міцніші за самі скелі груди варварів, світ заціпенів, здивувавшись безмірній величчю пристойності, від якої завжди перша почесть царям – коронами, вождам – тіарами.

(1) *Тимотею...* – Тимофій – афінський полководець.

(2) *Воротар* – Цербер, страшний пес, який охороняв вхід у підземне царство.

(3) *Алкіда ... кадуцей Меркурія...* – Алкід – Геракл. Жезл, обвитий двома зміями, був символом Меркурія, вісника богів і покровителя гімнастики, торгівлі та красномовства.

(4) *Костянтина...* – Костянтин – візантійський імператор.

(5) *Лабарумом...* – Лабарум – починаючи з Костянтина I, державний прапор імператорського Риму (із зображення Христа та ініціалів Ісуса Христа).

(6) *Гарпій...* – Гарпії – ненажерливі крилаті чудовиська.

(7) *Нічого далі... (Nec plus ultra)* – напис на Стовпах Геракла, який застерігав моряків плисти далі.

Стор. 23

Та діадема безголова, до якої не приєдналася така велична голова, вона з гідністю, не зважаючи на цю дуже незначну вагу, здавлює скроні імператорів, і виходить блиск, як між алмазами та рубінами, коли відбиває ясне сяйво самому Фебу. Тир посилює гідкий сором претексти, на грудях якої не був вибитий цей доблесний знак. Латиклавій (1) знаті не прикрашає статуї персів, виготовлені майстерним митцем, де місце звужене для цієї прикраси. Дуже велика частина світу стогне, ховаючи в темряві тіні без такого світила. А де цій священній прикрасі радіють царські діадеми і палаци знаті, вони ведуть за собою всю пишність блиску, і там вже немає нічого спільного із тінню. Відповідне властиве щастя, відповідна велич світл, пишність оздоблення твоєму, найвидатніший Вождь, дому, який прикрашають стількома хрестами споріднені з Олімпом, майже незліченні оздоби. Тому якщо хтось хоче, щоб їх порахував камінчик більш гострого розуму, значить, він прагне воскресити арифметичну допитливість Архімеда, адже звідси така велика винагорода і блиску і разом з тим краси буде дуже знаменитим плащем і тогою попередникам і тобі слава, наскільки в царському палаці сонця шанується всякий образ речей. В дійсності, не справа одного століття ослаблювати неміцний розум пошуками того, скільки тобі додав краси священний блиск хреста: хай прийдешні віки вивчать все це прекрасне, яким спорідненість із зірками навіки закріпить його переважаюче становище. О дивовижна щедрість Юпітера стосовно тебе, ніколи не бачена у знаті на Палатині (2)! О ти, найщасливіший з усіх, кому слід радіти з такої прикраси! О театр, чудово оздоблений золотом та алмазами!

Все, що ти робив, гідне Юпітера і небес, від того і іншого твоєї героїчній мужності плата і нагорода, від того і іншого ти удостоєний дарів відзнак, той і інший заручили

тебе із щастям. Звичайно і правитель богів, і Олімп із своїми зірками є свідками Марсового характеру. Той хрестом, цей місяцем і зіркою підтверджують твою славу першої величини, маючи намір передати грубим нащадкам, що слід постійно читати в похвальних промовах і прославляти. Але що [спільного] у хреста, що у світил неба зі зброєю? Хрест, як відомо, є окрасою і захистом у війні, і у зірки є якесь тяжіння до вогнених таборів Того, хто крокує в бій, вони тривожать західний небосхил сірійською жарою, із того, і з іншого [виникла] пожежа злочинному Укалегону (3). Торжествує душа, збуджена солодкими хороводами тріумфів, брязкаючого зброєю Марса, де перед військовою боротьбою звучить спів більш доброзвучної труби, і тим, і іншим аплодують перемозі, де небесна тріумфальна арка метанням блискавок проникає у зігнуті шиї османців, і немає місця для помилки від кінця тріумфів, де зірка попереду. Солодкий шал війни перед прапором найвищого Юпітера, і легка загибель чудовиськам,

(1) *Латиклавій* – широка червона смуга на одязі сенатора.

(2) *Палатині...* – Палатин – пагорб у Римі.

(3) *Укалегон* – троянець, дім якого згорів одним із перших при взятті Трої.

Стор. 24

де викарбувана місячна велич палиці Алкіда. Меч радіє від гніву помсти, коли з Астер, зіркою початку, закриє око Македонцеві. До того ж і твоїй зброї, великодушний ВОЖДЕ, росте щастя від високих відзнак, і там при щасливих знаках виникають перемоги, і ніколи у військовому таборі не було переможця не увінчаного лавром між зірками, за допомогою яких він народився діяти з пальмовими вітками. Ти, наче новий Фаєтон сієш у всесвіті більш щасливими вогнями, коли місяць і Кіносуру (1) допускаєш в найвищі покої, тобі випадають на долю найвищі титули, ти – то сонце, дуже яскраве від чеснот, то золота зірка на небесній тверді. Немає нічого спільного у твого місяця з небесним, коли постійно сяючи вогнями, які світ бере у Феба, він відбиває в собі дар сонця, будучи прикрашений однаковою оболонкою, і правильно вже

Місяць твій не як небесний, властивості в нього інакші,
Твій – наче сонце, а той сонця відбитком постав.

Що у ньому рівне небесному, що властиво за природою і одному, і другому, то все охороняється власною чеснотою, і вони дарують постійну міцність. Свідчать батьківські лари (2) про те, що їм твоя Кінтія, даючи щасливу течію, і зберегла милостивою чеснотою, і забезпечила вічний спокій. Ані зірки твої не мають нічого [спільного] з тими блукаючими небесними світилами, хіба що з тими, яких Творець речей ошчасливив вічними вогнями і яким дозволено користуватися званням [зірок] першої величини. І з того, і з іншого виникне вічна слава твоему імені, коли і те, і інше стане ієрогліфом (3) вічності, від того, і іншого, краще як від Аполлона Дельфійського (4) ми візьмемо знаки перемог, коли одне, і друге підтримує фатальні для варварського Сходу вогні, які не раз запаливши, він майже погасить потоком своєї крові. І цей щедрий дар прикрашає стеми, і то не низькі, бо діяти низько завжди негідно чесному, у ньому немає нічого не найвищого, немає нічого, що знаходиться нижче гідності. Я кажу, що він не іншого походження, як високого і небесного, героїчна мужність зрівняла його із самими богами, і знамениті вчинки, поширившись з Олімпу по цілому світі, зробили подібним до безмірного сонячного світла.

Після зброї і світил предків я розгляну вже усі твої божественні чесноти, і якщо Світло розжене ряд блискучих нових світил, то стільки додасть Тобі блиску, скільки відніме у моєї промови ясності.

(1) *Кіносуру...* – Кіносура – сузір'я Малої Ведмедиці.

(2) *Лари...* – Духи-охоронці.

(3) *Ієрогліфом...* – Ієрогліф – зображення без заголовка і епіграм, які в XVII – XVIII ст.

використовувалися в літературних творах. Авторський коментар у правій нижній частині сторінки. В античності були схильні вживати знак місяця як ієрогліф вічності. Тому на відзнаках Севера Александра Августа було вибито таке зображення: правиця піднімає у вись молодий місяць, додається підпис: Вічності. Піерія Герогліфіка, книга 44, листок 561. Очевидно, Армашенко користувався поширеним у XVI – XVII ст. в Європі виданням Піерія Валерна (Pierius Valernius) „Ієрогліфи або Коментарі до святого письма єгиптян і інших народів”. Север Олександр Август – римський імператор.

(4) Аполлона Дельфійського ... – У м. Дельфи був храм та оракул Аполлона.

Стор. 25

Не вистачило б і потоку із солодких уст Арпінця (1), щоб краще ніж дев'ять Муз, виражені в пірійському (2) камені, переказати дуже довгу шеругу чеснот, які містяться в твоїх грудях, які тебе оточують, і які супроводжують тебе рівними кроками, в той час як ти ідеш попереду. Набагато красивіше і пишніше подаються високі-високі відзнаки чеснот, зібрані в тобі одному, ніж на щиті Ахілла частини усього світу, міста, укріплення, зрештою, самого неба і руху зірок.

Поміж іншими, яких майже не можна порохувати великими зібраннями чеснот і справедливих вчинків, ось, на місці правителя і на троні пошанована Релігійність, основа і фундамент царств, непогрішний знак вічного майбутнього щастя, вибрала в твоїх високих покоях захист свого віваря. Ніколи більше не просили в молитвах перемоги, як під твоїми військовими знаками, які не подобалося встановлювати у вигляді пам'ятника перемоги, тому що так наказувала ревність великого Юпітера. Вижени вогниками як Нума (3) з Риму гаряче полум'я забобонних вірувань, ти знайдеш тут вогні Божественної віри, запалений світильник якої ніколи не горів краще, як тоді, коли ти послав злочинному Сходу фатальний пожар. Зрештою, повертається те щастя Православ'я, яке було пригнічене тягарем османців, в той час як душі пеласгів (4) стогнали. Росія має ЮАННА, тобто того, хто найбільш горливо ширить Божественну славу: на батьківщині і за її межами вона кипить в таких героїчних грудях, запалена там залізними, тут золотими вогнями, вона виконує військовий танок поміж тріумфальними вогнями. Можна сказати й про ВОЖДівську любов до Церкви і поширення освіти, її запалило в Тобі сонце Релігійності полуденними вогнями любові, то ж здається, що ти без всякого честолюбства змагаєшся не зі своїми попередниками, а з самими Богами. Бо церкви, з яких одні похитнулися і розкрилися із-за жорстокості несправедливого часу, інші із-за розколу і під власною вагою, ще інші знищені ворожим вогнем, дивом нечуваної щедрості ти відновлюєш у новому дивовижному вигляді, і зі звичайних матеріалів ти робиш їх пишнішими, ніж храм Аполлона в Дельфах і зберігаєш навіки. Ти будуєш їх такими, що вони зрівнюються із пароським мармуром (5) і творіннями Корінту (6), їхня краса сяє чистим золотом і сріблом, змагаючись з палацом зоряного Феба. Цими запоруками вічної слави ти здобудеш собі милість Вишніх, цими засобами, які слід побачити (ми бачимо, що вони із шаною споруджені і присвячені крім того що на славу небесних, також Царю Царів і Цариці Неба), тому що ти силу приніс з неба, ти здобуваєш подяку: тут, кажу, Божою милістю зростає на батьківщині щастя Віри і успішно поширюється завдяки зброї за межі батьківщини, яку ти стільки раз приносив, скільки раз вона наказувала. І цією чеснотою, завдяки якій, щасливо завершивши війни ти проводиш гета під тріумфальною аркою і споруджуєш пам'ятник перемоги своєму імені там, де прославляєшся, і хто не ствердить, що ти вже дуже близько до Вишніх? Чи вона, будучи чи не єдиною

(1) Арпінця... – Арпінець – Цицерон, маєток якого розташовувався в Арпіні.

(2) Пірійському... Пірса – місто на о. Лесбос.

(3) Нума... – Нума Помпілій – римський цар, відзначався набожністю.

(4) Пеласгів... – Пелаги населяли Грецію та деякі навколишні землі перед греками, в поезії ототожнювалися із греками. Тут, очевидно, в значенні „місцеві жителі”.

(5) Пароським мармуром... – Найкращий в античності мармур видобували на о. Парос.

(6) Корінту... – Корінт – багате грецьке приморське місто.

Стор. 26

висотою, підняла земних панів аж до вершин Громовержця: від неї тобі наче з безмірного Океану такі потекли потоки щастя, які розливаються в душах Небожителів.

Після Релігійності зрештою також Розсудливість, яка сіяє більше, ніж усі багрянці і пурпури, правиця БОГА міцно з першого погляду на світло закарбувалася у твоїй душі, великодушний ВОЖДЕ. Клянусь Гераклом, Релігійність в поєднанні з Розсудливістю невтомно несуть земний Світ, спираючись на них наче на найміцніші кітви Арго Республіки зможе ніколи не носитися по хвилях, висміює лютя Еола, не боїться жодних аварій корабля, коли при постійній безвітряній погоді ніжними фавоніями, пасатними вітрами просувається до добродатних островів (1). Але хто не погоджується, що Тобі властиве справжнє благочестя? Що вже й казати про розсудливість, нічого кращого за яку не випадає на людську долю або може бути більш корисним? Я повірю, що вона швидше народжена з Твоєї голови, ніж із забобонної голови Юпітера, тому що розглядаючись докід, ти береш до уваги приклади всіх часів і сучасні: минулих – щоб згадати, майбутніх – щоб передбачити, сучасними ти щасливо управляєш, а майбутніми ти вчиш, як слід управляти в державі, коли розум у тривозі. Слабнуть недобродородні душі інших правителів, і багато приведуть свою імперію в вельми критичне становище, поки, наповнені величезною пихою сили, не допустять в свої глибини розсудливості: відбиваючи однією лише силою наступ ворогів, очевидно, не знають, що мудрість краща за силу, а розсудливий чоловік за хороброго.

...Вірили: мірятись треба не силою тільки,
Розум не раз більш вагомий, аніж правиця рішуча (2).

Правиця вождів навчила багатотисячні юрби воїнів Ксеркса (3), [які вирушили] проти Греції, як ці такі незліченні загоны без розсудливості Вождя розсудливий дух Леоніда розбив біля Термопіл невеликим загоном, навчений оракулом Аполлона, що одне правильне рішення перемагає великий загін воїнів. В дійсності, повідомляє, не так важливо, яке велике ти ведеш військо, а наскільки розсудливі військові вожді. Більше мають значення сприятливість моменту і майстерність, ніж сила, яка не має розуму.

Мудрий, розважливий муж – це краще, ніж в битві хоробрий.

Цей найкращий дар чесноти Розсудливості та інші дари в тобі побачив Російський світ, більше твоїм розсудливим управлінням, найславніше Сяйво (4), ніж сотнями воїнів відбиваючи і приборкуючи майже постійні набіги ворогів, і кожному ти даєш ясний

(1) *Благодатних островів...* – За уявленнями Гомера, „благодатні острови” розташовувалися десь на крайньому Заході.

(2) Цитата із: Гай Валерій Флакк „Аргонавтика”, книга 4.

(3) *Ксеркса...* – Ксеркс – перський цар.

(4) LUX (“сяйво”) замість DUX („вождь”).

Стор. 27

доказ, скільки щастя залишається від цієї чесноти. Тому ти стоїш попереду не менш Атлантом Батьківщини, ніж стоючим Аргусом (1), то щоб підтримати силою і міццю духу, то неймовірною передбачливістю, відкривши очі, щоб зберегти великий дух, ти направляєш (погляд) в кожную сторону. Зрештою, ці сили дали тобі і природа, і чеснота розсудливості, щоб ти сам з’явив їх стількома і такими великими обов’язками, що ми б повірили, що це нікому не під силу, якби ти сам не подав нам себе самого як найпевніший доказ. Коли ти даєш поради, в тебе можна

повірити, як в оракула, і настільки узгоджуються твої поради з висновками, наче ти виконуєш обов'язки Конса (2) і Катона, тому що завжди займаєшся суспільними справами: і з твоїх сенаторських уст зринають поради кращі, ніж із Дельфійського триніжка Аполлона. Колись правителі переконували, що корисне часто досягається величезною працею, а тобі дуже часто [воно дається] легко, і ти завжди із терезів Розсудливості нахиляєш вождівську згоду в ту сторону, де правильні рішення про майбутнє Батьківщини. Ти сам є суддею з найкращими рішеннями в сумнівних і важких (справах), і не відкидаєш також інших, а найбільше тих, в яких є для Батьківщини цілющий засіб.

Що й казати про інші твої чесноти, які управляються жезлом Розсудливості і зв'язані з нею нерозривним ланцюгом. Тут видно Справедливість, помірковану М'якість, якою ти виділяєшся, правителю, дуже подібний до самих Небесних, і царської оселі Юпітера ти не тільки досягаєш, але ледве не перевищуєш, коли, публічно оголосивши про усю Манлієву (3) твердість, розсердившись, у гніві ти не метаєш з висоти люти блискавки або скеровуєш стріли, як того вимагає сама Немезида (4), а змінивши гнів на милість, серця тих, які побуджують тебе до ненависті, ти пронизуєш стрілою Божественності і приємно [в них] проникаєш. І ніколи в твоєму пораненому серці не залишається жодного знаку від ран або горить вогонь помсти, хіба що коли ти караєш за кривди величезними милостями. Вважаючи, що вже надто пізно прощати, якщо час не відповідний, то милості роздаються швидко, в залежності від моменту. До того ж, в тобі немає жодної Справедливості, якій би не допомагали Скромність і М'якість, хіба що тоді (вона) строга, коли ганьбиться трон Юпітера, або зухвало здійснений злочин прикликає до помсти рідну Феміду. Але М'якість йде не самотнім кроком, а має нерозлучного супутника, а саме Поміркованість, з'єднану з нею дружнім союзом, найбільшу окрасу правителів, надмічну опору успіхів і почестей, зрештою, незгасну похвальну пісню найзнаменитіших героїв. Звідси приймає Претекста красивий рід справжньої похвали і не зміщується з ніяким гідким соромом, якщо прикладена до плечей правителів, чи із Августом вводить на Капітолії стримування пишності і хвалиться, що не більше від Тіра, як від цієї дуже знаменитої річки, походить її привабливість. Більше він проникає в записи вічності разом із Катonom, який, ненавидячи пиху статуї, через гарний Океан героїчної чесноти,

(1) *Аргусом...* – Аргус – стокий велетень-охоронець.

(2) *Конса...* – Конс – давньоримське божество землі і землеробства.

(3) *Манлієвою...* – Манлії – римський рід, відзначалися строгістю і непохитністю.

(4) *Немезида* – богиня помсти.

Стор. 28

коли з Августом через бурхливий, небезпечний стількома скелями, стільки [там] обелісків, Рубікон крові пробивається до гавані безсмертної слави. Краще тріумфує після стількох перемог Марій (1), який ступав поміж лавровими і пальмовими вінками, прийнявши велич поміркованості, ніж Помпей, чиї ноги не любили крокувати ні по чому іншому, тільки по трояндах. Рідко, звичайно, в світі засвідчена Поміркованість із Гідністю в одному правителі, хтозна, чи не зникла в Феніксі: і тут рідкість втрачає славу (2), коли та стає явною в твоїх тріумфах і перемогах, рівних із Августовими, навіть перші викликали оплески. І звідси ти вже отримав відповідно до своєї величини не малі плоди, тому що в такій безтурботності щастя направляючи блиск Поміркованості не низькою тінню, приваблюєш, а не неприємно вражаєш повіки тих, які дивляться: і чим більше вони вражені божественною виставою тріумфів і перемог, зв'язані з тобою, тим більше вони отримають свободи, яку слід провести через око, хоч ти вже своїм виглядом даєш душам задоволення. Як ти просякнутий звичаями доброго правителя, коли володієш цією чеснотою, і ніщо більше не може випасти на твою долю, коли цією ласкавістю і приємністю ти прив'язуєш душі всіх більше, ніж найміцнішими путами. Бо хто перед тобою покійно не схиляється, коли йому з

тобою легко і поговорити з твоєю долею. І нехай я краще скористаюся похвальними піснями Траяна (3): „Вільно тобі, коли ти виходиш до громади, допомогти, піти назустріч, супроводжувати тебе, йти попереду. Ти проходиш поміж нами, наче торкаєшся і удостоюєш кожного ласкавою мовою, якою говорить сама доброта світу. Хто не підходить, схиляється тобі на груди, і край розмові з кожним кладе сором, а не високомість (останньої у тебе немає)”. О нова і рідкісна між світил схильність до Поміркованості! Бо хто тобою не захоплюється, не дивиться з подивом, не підносить похвалами до неба? Можливо, хіба що ті, з якими ти не дружиш, які добувають собі ім'я, споруджуючи статуї і пам'ятники, а не чесною та похвалою добре виконаних справ. Бо не суперечить Хоробрості таке приниження духу і м'якості, хоч вони так зв'язані між собою, що без них вона не може існувати. Немає місця Хоробрості, де немає М'якості, Поміркованості та інших чеснот, бо тільки той чоловік хоробрий, який не дозволяє перемогти себе впливам і вільний від хвилювання духу. А що вже мені казати про інші видатні чесноти, що оточили тебе довгою шерегою! Радіє тут Доброта, зібравши велику свиту: коли жодна бідність не може бути так далеко, що б до неї не дотяглася твоя витончена правиця з невтомним прагненням добродійності. Ти вважаєш найвищою оцінкою свого багатства те, якщо не побачиш нікого нещасного, а всіх у достатку. Примітна ця Велич душі, якою ти переміг Сціпіонів, Мудрість, якою Цезарів, Релігійність, якою Помпілій, ласкавість, привітність, твердість, якою ти переміг усіх вождів. О театре, яким слід захоплюватися, чи ж ти настільки рідкісний у світі, як щасливий на батьківщині? Звідси я спорудив пам'ятник триваліший від міді,

(1) *Марій...* – Марії – рід римських полководців.

(2) *Рідкість втрачає славу...* – Очевидно, алюзія до латинського прислів'я „Дороге, що рідкісте” (*Carum quod rarum*)/

(3) *Траяна...* – Траян – римський імператор. Наводиться цитата із „Панегірика імператору Траяну” Плінія Молодшого (*C. Plinii Caecilii Secundi Panegyricus Trajano imperatori dictus*, 25)

Стор. 29

Вищий від пірамід царських, простоїть він.
Дощ його не роз'їсть, не сколихне взимі,
Впавши в лють, Аквілон; низка років стрімких –
Часу біг коловий – в прах не зітре його (1).

Отже,
Розвеселиться, очі глядачів,
В такому театрі вічної слави,
І ви побачите у ньому
Те, що гідне трону Юпітера.
Адже
Нічого тут немає не божественного, нічого не добродного,
Все далі небесних вершин.
Чи ви шукаєте Велич?
Він підходить до престолу найвищого божества.
Чи Блиск?
Він виглядає майже рівним з палацом Сонця.
Ці світильники
Тим яскравіші,
Чим більш ясніють власними оздобами.
Кінтія завжди росте, Аврора завжди на сході,
Тоді має намір завершити своє світіння,
Коли приборкає весь варварський схід.
Чи подивився уважно на Місяць духу?
Кому молодик, завжди в повноті світила.
Чудо у Світлоносці,

Ця зірка несумісна із ніччю, коли здобуває для Росії південну безхмарність.
Першої величини,
Бо нічого не знаходиться в такому герої не першого.
Зрештою, тепер переможена Кінфія оттоманська зіб'ється з курсу,
В той час як піднімається вище російська зірка,
Яка повернула наше щастя і закріпила навіки.
Чи такий вже великий страх царств перед тією кометою,
В переможній претексті вождя, коли червоніє Аврора,
Якщо міцний фундамент?
Тут немає нічого не міцного, нічого не надтвердого,
Ця майстерність виросла з Марсової чесноти,
З'являє-бо Того, хто крокує в бій ВОЖДЬ російський,
Острах гетів, подив Візантії,
Постійний ратник і частіше Переможець.

(1) Гораций „Оди”, III, 30, 1 –5. Переклад А.Содомори.

Стор. 30

Весь по ворожому ятагану, весь по шиях бістонів
Танцює в битвах військовий танець,

До могил наче до спалень

Відвів ворога.

Такий великий від його правиці страх у Тракії,

Шум такий великий через Меотійський (1) розгром!

Новий ГАННІБАЛ

Створив у Скітії Канни,

І те Геркулесове

„Нічого понад міру”,

Щоб гети не зайшли за свою Кальпу,

Хіба що (як) жертви Орку.

У тозі він найкращий Правитель, у військовому плащі – непереможний
ВОЖДЬ,

Окрилений герой і блискавка у війні,

У руці маючи одночасно жезл і бич,

Стільки раз несе смерть ворогам,

Скільки відправляє нею своїх до Марса.

Тих із варварів не дратує його меч,

Хто не червонить його своєю кров'ю,

Ніколи він не виступає в бойовий порядок без поту,

Ніколи не повертається без лавру.

Не менш хоробрий, ніж везучий,

Який воює з БОГОМ і за БОГА, за домашні вогнища.

От якби вождь такий славний у давні віки народився,

Тевкри б забули про Гектора мужнього, знаю напевно,

Про Ганнібала – пунійці, а Рим – про хоробрих Камілів.

Шістсот не цінував би Фабіїв (2),

Одного б йому вистачило найвідважнішого з ВОЖДІВ,

ІОАННА МАЗЕПИ

Якщо ти хочеш довідатися про його військовий досвід,

Найдосвідченіший.

Про старанність у битві –

Найнепереможніший.

Чи милостива до нього фортуна –

Найщасливіший.

Рукою Гектор, розсудливістю Конс, впливовістю Фабій
Вивищив віру.
Скільки було війн, стільки й доповідав про перемоги.
О ВОЖДЕ найуспішніший!
Такого славного не бачили жодні віки.

(1) *Меотійський...* – Азовський, поетично: таврійський чи скіфський.

(2) *Фабіїв...* – Фабії – рід римських полководців.

Стор. 31

О найщасливіша Росія,

Наділена таким ВОЖДЕМ.

Плеци, Батьківщино, ура! Пеаном вітай тріумфатора! Ура!

Всюди тут щедрий матеріал для привітання.

О театр вічної слави, який слід шанувати в усі віки!

І вже вражена такою величчю твоїх чеснот, напоєна таким безмірним Океаном величезних похвал, моя Паллада змушена згорнути вітрила промови. О коли б дійсно вистачило такого великого потоку цій мові, відповідно до твоєї найзнаменитішої високості, щоб багатим красномовством виголосити на твої похвали всі блискучі дари, перли гідних похвал, якими багате Еритрейське море (1). Однак оскільки та безмірність не може бути охоплена потічками слабкого красномовства, ані благородні твої подвиги – вузькими сторінками, так в цьому Театрі дозволяється охопити як в серцевині Гомера Іліаду твоїх вчинків і чеснот. Більшими котурнами (2) значніших письменників буде прославляти тебе, найзнаменитіший ВОЖДЕ, красномовство, будуть говорити далекі нащадки, про твої похвали не буде мовчати жодний вік, самі ворожі могили вознесуть тебе, самі тіні покійних варварів повідомлять, що ти безсмертний навіки. І звідси

Поки небесний свій шлях прокладають зірки преяскраві,

А океанські потоки весь світ омивають допоки,

Поки збирає пролітїї промені місяць уповні,

Поки ранковий Луцифер (3) віщує, що ранок надходить,

Імені почесь твоєму і слава не згасне ніколи.

На велику похвалу Бога в Тройці Найбільшого Найкращого і на честь Блаженної Діви Марії на пошану всіх святих (5).

(1) *Еритрейське море...* – Переносно: Індійський океан.

(2) *Котурнами...* – Переносно: трагічним (високим) стилем.

(3) *Луцифер* – ранкова зірка.

(4) L. Annaei Senecae Oedipus, 503 – 506.

(5) В оригіналі скорочення: Ad M. D. T. O. M. G. Bq; V. M. H. nec non SS. O. Venerationem.

Позшифровується, очевидно, як Ad Maiorem Dei Ter Optimi Maximi Gloriam Beataeque Virginis Mariae Honorem Nec non Sanctorum Omnium Venerationem. За допомоги у розшифровці цього та деяких інших фрагментів латинського тексту щира вдячність Джованні Седіній (Верона, Італія).

«ВИНОГРАД» СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО

(Публікація та коментарі Ігоря Ситого, Сергія Горобця)

Доба Івана Мазепи дала багато зразків високохудожнього красного письменства. Майже всі твори цього часу належать до раритетних видань, зважаючи на мізерні наклади. Широке коло істориків, літературознавців і просто шанувальників вітчизняної історії, літератури та культури позбавлені можливості ознайомитися з літературними пам'ятками доби українського бароко. Дана публікація присвячена твору під назвою «Виноград».

У 1697 р. Самійло Мокриєвич надрукував у Чернігові в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря невелику книгу під назвою «Виноград домовитом благим насажденный, в нем же наследник веков всех бысть убиенный... в новой весне ясне вельможному... Войск запорожских гетманови... Иоанну Мазепе, благому домовиту винограда малороссийскаго, милостивому своему добродееви, оферованный от наинижшого подножка Самоила Мокреевича». Книга мала 72 арк. Була прикрашена гербом Мазепи. Складалася вона з присвяти Мазепі, віршів з прощенням помилок, передмови, короткого викладу Книг Буття, Євангелія від Матвія, Страстей Христових, Молитви до всіх святих, «Соборника» 12 місяців, «Приложения на похвалу Божию к Уставу церковному»¹.

Через рік у друкарні Києво-Печерської лаври з'явилася книга С.Яворського «Виноград Христов... при вѣнчании супружества... панна Иоанна у Обѣдова Обѣдовского... столника и полковника нѣжинского проповѣдию церковною почтенный в церкви Свято-Троицкой Батуринской от иеромонаха Стефана Яворского игумена монастыря Свято-Николского Пустынного Киевского». Книга нараховує 23 аркуші і відома у двох варіантах. У першому на звороті фронтисписа вміщені цитати зі Святого письма, на звороті титулу – герб І. Мазепи та вірші, на двох нумерованих аркушах – присвята Мазепі. У другому варіанті тексти зі Святого письма вміщені на звороті титулу, на звороті фронтисписа – герб І. Обидовського з віршами, на двох нумерованих аркушах – присвята Обидовському². Решта тексту – тотожна.

Цікавий примірник книги другого варіанту зберігається в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Короленка. На його початкових аркушах вправним скорописом зроблений напис: «Stefanus Jaworsei Metropolit Riazanensis 1700. Ex bibliotheca Collegij Charkowiensis». Як бачимо, він колись належав Харківському колегіуму. На жаль, примірник неповний. Власне від проповіді збереглося лише два аркуші.

Повний примірник першого варіанту зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка.

За пропозицією та сприяння шеф-редактора журналу «Сіверянський літопис» Сергія Павленка були зняті копії обох варіантів та підготовлені до друку. При передачі тексту збережені всі мовні і стилістичні особливості оригіналу, титла розкриті у круглих дужках.

1. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В.И. Ленина. Выпуск II. Часть 2. Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. // Составители А.А. Гусева, И.М. Полонская. – М., 1990. – С. 33.

2. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В.И. Ленина. Выпуск II. Том 1. Киевские издания 2-й половины XVII в. // Составители А.А. Гусева, Т.Н. Каменева, И.М. Полонская. – М., 1981. – С. 34.

Стефан Яворський
ВИНОГРАД ХРИСТОВ
Київ, [1698]

Виноград Х(ристо)въ в нем же лѣторасль едина от трех сі есть брак честный един от трех чинов д(е)вствующихъ, вдовствующих и супружныхъ в ч(е)сть Б(о)гу въ Троици с(вя)той поклоняемому, обрѣтающихся.

При бл(а)г(осло)вительномъ вѣнчании супружества велможного его милости пана Іоанна з Обѣдова Обѣдовского Его Царского Пресвѣтлого Величества столника и полковника нѣжинского, проповѣдію ц(е)рковною почтенный в Ц(е)ркви С(вя)то-Троецкой Батуринской от іеромонаха Стефана Яворского, игумена монастыра С(вя)то-Николского Пустынного Кіевского, року от брака агнча слова Б(о)жія с плотію АХЧИ м(еся)ца іануарія в неделю, егда чтеся Б(о)жественное Ев(а)нг(е)ліе с(вя)того евангелиста Луки в главѣ III Уч(и)т(е)лю бл(а)гій, что сотвору да живот вѣчный наслѣдую¹.

Зри коль крѣпко в Россіи вѣра стоит с(вя)та,
ей же не одолѣють и адова врата,
кр(ес)т на кот(т)вѣ оутвержден, при двою свѣтилу,
сію вѣры с(вя)той изявляютъ силу;
всуе оустремляются злочестивыхъ рѣки,
кр(ес)тъ на котвѣ недвижим пребудетъ вовѣки;

¹ Однаковий в обох вариантах.

и сама ноць князя тмы ничтоже оупѣть,
заря свѣтилъ н(е)б(ес)ны(х) при кр(ес)тѣ яснѣть².

Виноградъ трема лѣтораслями дѣвствующихъ, вдовствующихъ и супружныхъ, благолѣпно процвѣтающий и тройственный плодъ, въ сто въ шестдесятъ тридцати Троици приносящий (Фронτισпис)³

Маф: ГІ.

Маф: ІІІ.

Пѣ пѣс: Г.

Іоан: В. Видѣхъ в снѣ виноградъ, и в виноградѣ три лѣторасли, сіи же прозябоша и лозіе принесоша зрѣлы и грозны винныя. Быт: М.

Падоша сѣмена на добрую землю, и даша плодъ овъ убо сто о во же шестдесятъ, ово тридцатъ.

Сѣмя на земли доброй творитъ, плодъ тройственный, сторичный шестдесятный и тридцатственный.

Жизнь добрая дѣвъ и вдов и честнаго брака в ч(е)сть Тро(и)ци творитъ добрыхъ дѣлъ плодства трояка.

Дѣвство, сто овецъ горѣ рекшему имѣти, Ангцу и Пастыру вслѣтъ чисто вѣстъ ходити.

²Герб І. Мазепи і вірші з лївівського примірника.

³Фронτισпис у лївівському екземплярі, вміщений після герба І. Мазепи, хоча повинен бути у кінці книги. Зворот фронтисписа однаковий в обох варіантах. В харківському примірнику фронтиспис стоїть перед титулом.

Вдовство одръ по супругу хранит воздержимо, аки шестдесят сильных стражми обстоимо.

Брак ч(е)стенъ заповѣдей десят по трикрати, умом, словом и дѣлом, тщится исполняти.

И(су)с в тридесят лѣт бракъ благословил в Канѣ, тож творит лѣтам близ тѣм браку в Иоаннѣ.

(Зворот фронтисписа)

Его Царского Пресвѣтлого величества, Войска Запорозского обоихъ сторонъ Днѣпра гетману ясне велможному его м(и)л(ос)ти пану Иоанну Стефановичу Мазепѣ, своему прем(и)л(ос)тивѣйшему пану, патронуви, заштителеви, и бл(а)годѣлеви превеличайшему, бл(а)гополучного здравія, безмятежнаго многолѣтствія, щасливого панованя, на враговъ видимыхъ и невидимыхъ победы а потом не оувядаемого вѣнца на н(е)б(е)си, при моих м(о)литвахъ недостойныхъ от всего оусердїя желаю.

Правда то есть, ясне велможный м(ос)ць пане гетмане, мнѣ премилостивѣйшій бл(а)годѣтелю. Же Х(ристо)с Сп(а)ситель н(а)шъ, не повелѣваетъ сокрывати талантовъ: овшемъ сокрывающихъ вѣчною темницею оустрашаетъ мовячи: Лукавый рабе и ленивый, подобаше тебѣ вдати сребро мое торжинкомъ

(1-й нумерований аркуш після титулу)

Мк: КЕ.

возьмѣте оубо от него талантъ и неключимаго раба, взверзѣте въ тму кромѣшнюю. Еднакже знаюся до того, же казаня мои, которые з послушанія с(вя)того на рожных мѣстцахъ лучилося мѣти, талантом заледво могутся назвати, а то для малой велми скудоумія моего цѣны, в нихъ обрѣтаемой. Претожъ не погрѣшилъ бымъ, закопавши той маловажный подлого розуму моего плодъ, в глубоком забвенїя, и вечной непамяти вертепѣ, яко вещь публичного зренїя недостойную. Для тоеижъ причины не дерзнулъ бым и сіе весѣльное казане мое, на которомъ Самого Велможность Вашу слышателя оудостойлемся мѣти, навидокъ и позорище мірови изявляти, когда бы мя не взбудило трикратное Велможности Вашей на тое дѣло повелѣнїе.

Не такъ теды мое казане, яко розказане Велможности Вашей задало працу типографскому художеству. Моей зась худости жестоко есть противу рожну прати, и въ знаменїе прерѣкаемое волѣ Велможности Вашей противнымъ быти, бо ежели цѣлый свѣтъ Мало-Россійскій, полномощнымъ Велможности Вашей повинуется веленїямъ

(Зворот 1-го нумерованного аркуша після титулу)

далеко барзѣй я, который от Велможности Вашей, добродѣя моего, яко капля нѣкая от неисчерпаемой пучины морской, бл(а)годетельными исходищами произыдохъ. Албовѣмъ возвратившися з наук, з полскихъ сторонъ, такowymi от Велможности Вашей добродѣя моего естем обогащен бл(а)годѣянїи, иж щоколкев естем, щоколкев могу, щоколкев мѣю, все то Велможности Вашей аки моему источнику, моему С(о)лнцу, моему Н(е)бу приписую. Наветь и сія самая о трехъ лѣторасляхъ здѣ изображонныхъ проповѣдь моя, твоего то есть сажденїя виноградъ, твоихъ бл(а)годѣянїи струями орошень, твоя отческїя къ мнѣ любве теплотою согрѣянь и возвращень.

А претожъ яко первои жатвы снопы, приносимы бяху на офѣру, по заповѣди Г(оспо)дней: так и я сію мою проповѣдь, первое типом изданную, о Виноградѣ Хр(ис)товомъ, трема лѣтораслями, процвитающемъ, власне в сіе осѣнное время, когда виноградное дѣлателей своихъ оувеселяетъ плодоносїе, приношу Велможности Вашей нѣбы на офѣру, з нижайшимъ моимъ чолопреклоненїемъ. Кто бовѣмъ

(2-й нумерований аркуш після титулу)

В закон: SI.

Лев: КГ.

насаждай виноградъ, от винограда не ясть?

Прїймижъ теды ласкаве, Ваше Велможное Бл(а)городїе, сей даръ от мене, Виноград Хр(ис)товъ трема лѣтораслями, д(е)вствующихъ, вдовствующихъ и супружныхъ, бл(а)голѣпно процвѣтающїй.

Вѣтъя здѣ маловѣщанного рыторского художества знайдешъ Велможность Ваша на похвалу, симъ тромъ отрасляемъ, межъ которыми на одной вогнѣздитися изволил гербовый птенецъ, превозлюбленнѣйшого твоего сестренца, Велможного Его М(и)л(ос)ти П(а)на Іоанна з Обѣдова Обѣдовского столника Его Ц(а)р(с)кого Пресвѣтлого Величества, полковника Нѣжинского, емуже на похвалу брачного дѣйствія, сія проповѣдъ есть сооружена, которую до рукъ Велможности Вашей честно подаючи, самого себе аки персть побѣдителными стопами попираемую, под панскіе Велможности Вашей ноги по(д)мѣтаю.

Велможному Вашему бл(а)городію, патронуви и добродѣви моему превеличайшему, всякихъ благъ временныхъ и вѣчныхъ, д(у)шевныхъ и телесныхъ, ест(ес)твенныхъ и вышшест(ес)твенныхъ, всеусердный желателъ, недостойный Б(о)гомолецъ и слуга нижайшій, іеромонахъ Стефанъ Яворскій игуме(н) м(о)н(ас)тыра С(вя)то-Ніколского Пустынного Кіевского.

(Зворот 2-го нумерованого аркуша після титулу)

Здѣ орелъ Обѣдовскихъ прекрасный в позорѣ, з дорогими каменми возлѣтаеть горѣ, для чого ж? Бо домъ оныхъ то з натуры маеть сокровища нещадно в небо пресылаеть⁴.

⁴Герб і присвята І. Обидовському з харківського примірника.

(Зворот титулу)

Его Царского Пресвѣтлого Величества столнику и полковнику Нѣжинскому велможному его м(и)л(о)сти пану

пану Іоанну Обѣдовскому, моему велице мосцѣвому пану и бл(а)г(о)дѣтелеви превеличайшому, всякого на земли бл(а)гополучія и на н(е)б(е)си вѣчного оублаженія, при недостойных м(о)л(и)твах моих всеусердно желаю.

Великую давныхъ часовъ мѣвали похвалу овшемъ и оутеху, нѣкоторые учителя з учеников своихъ.

Велможный м(о)сцѣ пане столнику и полковнику нѣжинский, прем(и)л(о)-стивѣйшій мой бл(а)годѣтелю. Незабвенна еще до сихъ часъ память оного преславного філософовъ чиновачалника Аристотеля, так з высокого его оумомъ ч(е)-л(о)в(е)ч(е)скимъ едва постижимого благоразумія, яко тежъ и от тол же былъ учителемъ оного пресловутого ученика

(1-й нумерований аркуш після титулу)

Маф: ІІ.

Пѣ пѣс: Г.

Іоан: В. всего свѣта самодержцы Александра Великаго, цара Македонского. Живет еще и в смертном пепелѣ мудрец римскій Сенека, которого любо на высокомъ вѣкопомной хвалы степени поставила его высокая премудрост, еднакъ не меншю и оттоль маеть похвалу же былъ оучителем римского монархи Нерона. Что ж имам рещи на похвалу оного оучителей оучителя Арсенія Великаго? Память праведного съ похвалами, а ему довлѣет свѣдѣтельство Г(о)с(по)дне, который нас научает, якъ маем людей цѣнити и познавати: от плодъ ихъ познаете ихъ.

Глянможъ оумнымъ оком на плод д(у)ховный Арсенія Великаго. Два оныи скипетроносніи его оученики Гонорій и Аркадій, еденъ на Востоцѣ, другий на Западѣ монархи, що то сут, ежели не плод д(у)ховный, толикого отца достойный, з которого плоду сїи ест от оучеников, латво величество учителя познати, от плодъ ихъ познаете ихъ.

Не дерзают ровняться тѣн до Солнца, капля до моря, пѣсок до Олимпу: Еднакъ же когда бы мнѣ годилося ровняти малая со великим, зрозумѣл бы кождый, як великую, и я маю оутѣху о тол же Божіемъ смотреніем оудосто

(Зворот 1-го нумерованого аркуша після титулу)

илемся негдысь в нашихъ Афїнахъ Кіевскихъ на реторицѣ и на філософіи въ оучителномъ имѣти призрѣніи вашу панскую м(и)л(о)ст едино оучилищъ нашихъ окрашеніе и похвалу. З чого оутешаючися незмѣрне, дерзаю оную веселую и праздественную песнь восклицати: СОТВОРИ МНѢ ВЕЛИЧІЕ СИЛНЫЙ.

Нехай там Аристотелѣ своими Александрями, Сенеки своими захищаються Неронами, мнѣ болша далеко похвала, болша далеко утѣха, когда не Хр(и)стоне-навистного кровопроліщцу Нерона, не вселенского разбойника Александра [яко его нѣкоторіи называють], але вашу панскую м(и)л(о)ст, въ которомъ всѣ хр(и)-стіанскіе добродѣтели любимое себѣ избрали сѣдалище в учителномъ поелико мощно прилежаніи мѣт сподобихся; то то моя похвала и величіе, то оутѣха, от плодъ ихъ познаете ихъ.

Толикое теды от вашей панской м(и)л(о)сти маючи оубл(а)женіе и достоинство, и взаемъ къ вашей панской м(и)л(о)сти толикую маючи любов и оусердіе неслушную рѣчь судилемъ быти, абы сія проповѣд моя, которую мѣлем на ч(е)сть и похвалу, торжественного вашей панской м(и)л(о)сти брачного дѣйствія, мѣла западати в мракъ вѣчного забвенія звлаща гды оную воля старшихъ

(2-й нумерований аркуш після титулу)

на видокъ свѣту, типографскимъ позорищемъ изяснити повелѣла. Любо теды сіе слово мое не высокопарнымъ гербового орла Вашего перомъ ест писано: еднакъ же когда в себѣ мает и прославляетъ цѣну гербовыхъ вашей панской м(и)л(о)сти, хрезолѣтовъ, так розумѣю, же можетъ що колвекъ заважити на мѣрилѣ бачного розсудку звлаща оу тыхъ, которые не такъ даръ, якъ оусердіе дарующаго разсуждаютъ и оцѣняютъ. Мнѣ теды болш не зостае, толко по подобію Пророка ц(а)рствующаго

просити вашу панскую м(и)л(о)ст ДА УСЛАДИТСЯ БЕСѢДА МОЯ, що латво может быти, когда любовное и неотрѣкающее вашей панской м(и)л(о)сти благоволеніе, аки древо Мерру оуслаждающее приступит, о которое покорне просячи себе самого з поволностью оуслуг моих при недостойных иноческих м(о)л(и)твах не отемлемо панской м(и)л(о)сти и любвѣ, всецѣло вручаю.

Вашего панского благородія
моего велице м(о)сци пана и добродѣя великого,
всяких помыслных оутех земных и небесных, всеусердный желател недостойный б(о)гомалец и слуга нижайший.

Иеромонах Стефанъ Яворскій игумень монастыря Святого Ніколского Пустынного Кіевского.

(Зворот 2-го нумерованого аркуша після титулу)

Уч(и)телю бл(а)гій что сотворю, да живот вѣчный наслѣдствую.

Слова суть от Ев(анге)лія н(ы)нѣшней н(е)д(е)лѣ оу Луки в главѣ ІІ.

Ежели может быти що потребнѣйшого на семъ свѣтѣ ч(е)ловѣку през весь вѣкъ в пут(е)шествіи застаючому, яко вѣдати путь вѣдущій в живот вѣчный, слышательіе православніи. Слухаймо толко якъ прилѣжно д(у)ша бл(а)гоч(е)стивая просит Бога о по(з)наніе таковаго пути: Скажи ми Г(оспо)ди путь в онже пойду. Стопы моя направи Г(оспо)ди по словеси твоему. Виждь Г(оспо)ди аще путь беззаконія въ мнѣ, и настави мя на путь вечный. На такую дорогу исправленія просит и н(ы)нѣшний Кн(я)зь Ев(анге)лскій, вопрошающій И(суса): Оуч(и)телю бл(а)гій что сотвору, да живот вѣчный наслѣдствую? На сей вопросъ якій даль отвѣтъ Х(ристо)с Сп(а)ситель нашъ,

(Арк. 1)

Быт: М. слышалисмо в н(ы)нѣшнемъ Ев(анге)ліи. А я тойже ответъ Хр(ис)товъ, пространнѣйшимъ словомъ, Б(о)жіею помощію, желаю н(ы)нѣ изяснити, и тое любвѣ Вашей показати, же три суть дороги до н(е)ба на зрѣніе тройственнаго лица Б(о)жія. Будеть то Г(оспо)ду Б(о)гу на ч(е)сть, а намъ дай Б(о)же на ползу духовную.

Уч(и)т(е)лю бл(а)гій, что сотворю, да живот вѣчный наслѣдствую.

Вѣрный слуга царя фараона, будучи негдысь за нѣкое прегрѣшеніе, всаж(д)ен в темницу, дивный повѣдалъ сонъ союзникови своему Іосифови С(вя)т(о)му: видѣхъ (рече) въ снѣ виноградъ, и въ виноградѣ три лѣторасли, сіиже прозябоша, и лозіе принесоша зрелы, и грозии винныя. Правда то есть, же сномъ вѣрити неподобаеть, бо того заказуетъ намъ Ц(е)рковь Б(о)жественная; еднакъ же сонное видѣніе ежели бываетъ от Б(о)га, достоинъ оному дати вѣру, якія сонія многіе перед тымъ мѣвали: Іаковъ ветхозаконный Патріарха сонъ видѣлъ, и се лѣствица

(Арк.1 зв.)

оутвержденна, н(е)ба досязающая. Іосифъ с(ы)нъ Іакова сонъ видѣл, в оной чудесной жа(т)вѣ, и о дванадцати свѣздахъ съ С(о)лнцемъ и Луною ему поклоняющихся. Нужъ оные чудесные през сонъ видѣнія Нав(у)ходоносора царя Вавилонскаго, с(вя)того пр(о)р(о)ка Даніила. Нужъ в новой бл(а)годати сны от Б(о)га явленные Іосифу Обручнику Пр(е)ч(ис)тыя Д(е)вы Б(о)гом(а)т(е)ре, и прочіимъ угодникомъ Б(о)жіимъ: а такимъ сномъ, понеже суть от Б(о)га, подобаеть вѣровати. Такимъ былъ и сей сонъ служѣ царя фараона явленный, о немже рече: Видѣхъ въ снѣ виноградъ, и въ виноградѣ три лѣторасли, сіи же прозябоша, и лозіе принесоша зрелы, и грозны винныя. Щасливый сонъ и пожитечный, бо презъ него Іосифъ, тое выпроковалъ оному служѣ въ темницѣ застаючому, же мѣлъ воскорѣ от оузъ свободным быти, и до першої ласки царской прійти, якожъ такся и стало.

Еднакъже аллегорическим разумѣніем, еще иначе той сонъ толкуютъ учителя с(вя)тыи ц(е)рковныи, Афанасій и Елифаній, в такій способъ: виноградъ той въ снѣ видѣнный, знаменуеть Ц(е)рковь с(вя)тую, которую аки пре-

(Арк. 2)

Апок: Ді. красный виноградъ насадиль делатель н(е)б(е)сный, и оплотом за-

повѣдей своихъ Б(о)же(с)твенныхъ оградилъ непреклонно. Три лѣторасли въ виноградѣ през сонъ видѣнные знаменуютъ троякій чинъ в Ц(е)рквѣ с(вя)той до н(е)ба ведущій, чинъ дѣвствующихъ, чинъ вдовствующихъ(х), чинъ супружныхъ о якъ бл(а)голюбно въ очахъ н(е)ба и земли сѣе тричисленные процитаютъ лѣторасли, троякій Тр(ои)ци с(вя)той плодъ приносяще, въ сто въ шестдесятъ, въ тридесять, по свѣдѣтельству самой истинны Хр(и)ста Сп(а)сителя нашего!

Первая лѣторасль дѣвствующихъ, коль добра, коль красна, идѣже дѣвство, аки дражайшій талантъ, в земли тѣла своего, дѣвствующій сохраняютъ, лѣторасл плодом своимъ оуже не землю, але н(е)бо наполняющая, якоже г(лаго)летъ бл(а)жен(н)ый Августинъ: Супружество землю, дѣвство же небо наполняетъ. Глянмо толко оумнымъ оком в н(е)бо, взявши правдозрачную въ апокалипсѣ перспективу, обачимо тамъ агнца Б(о)жія на Горѣ Сіонстѣй стоящаго, а з нимъ якийсь избранный народъ, сто сорокъ и четыре тысяща людей, имущихъ имя Б(о)жіе (Арк. 2 зв.)

на челѣхъ своихъ написано. Вопросѣмъ же тайнозрителя Іоанна с(вя)того, что сїи суть? Ажъ отвѣтъ оуслышимъ: Сїи суть дѣвственницы, сїи послѣдуютъ агнцу а може аще пойдет, сїи суть первенцы Б(о)гу и Агнцу, без порока суть пред Пр(ес)толомъ Б(о)жимъ. О прекрасная н(е)боосязующая дѣвствующихъ лѣторасли, самыхъ а(н)гг(е)ловъ выотою своею превосходящая! Ч(е)ловѣкъ албовѣмъ дѣвство хранящій, превосходитъ а(н)гг(е)ла ты(м) многочисленнымъ дѣвства сокровищемъ, бо а(н)гг(е)лъ ч(ис)тоту маеть от натуры, от ест(ес)тва, а ч(е)л(о)вѣкъ ч(ис)тоту мѣваеть не от ест(ес)тва, але от особливоу бл(а)г(ос)ти Б(о)жей: а за тымъ ч(е)л(о)вѣкъ ч(ис)тый толико превышаетъ а(н)гг(е)ла, колико превышаетъ бл(а)г(ос)ть Б(о)жія ест(ес)тво оудаленіемъ безмѣрным. И от сего то дражайшого таланта стяжаніи, совѣтуеть Х(ристо)с Сп(а)ситель н(а)шъ, н(ы)нѣшнему кн(я)зю Ев(анге)лскому: Вся едика имаша продаждъ и раздай нищимъ, и пришедь послѣдуй ми. То ест послѣдуй ми, в ч(ис)тотѣ, в убожествѣ, в послушаніи. И паки г(лаго)лет: Суть скопцы иже ископиша себе ц(а)р(с)твія ради Б(о)жія. Тоуж дражайшее ч(ис)тоты сокровище стяжавати совѣтуеть и сосѣдъ избранный Павелъ с(вя)тый: Добро [рече]

(Арк. 3)

Лук: II.

Маф: еІ.

А Кор 3.

ч(е)л(о)вѣку женѣ неприкасатися. Хошу да вси будутъ ч(е)л(о)вѣци якоже азъ. Вдаий браку свою дѣву добрѣ творить, а не вдаи, лучше творить. Неоженившійся, печетса како оугодити Б(о)гу. А ктожъ такихъ совѣтовъ бл(а)гопотрѣбныхъ слышати и исполняти невохощет? Днесъ аще гласъ его оуслышите, неожестите с(е)рдцѣ вашихъ. Кто невождѣет оуподобитися премудрому купцу ищущему сего неоцѣненнаго бисера? О неистоимое дѣвства сокровище, якъ великую маешь цѣну на праведномъ мѣрилѣ Б(о)жіемъ! Что албовѣмъ промываеть очи с(е)р(де)чный на зреніе Б(о)га? Ч(ис)тота: Бл(а)жени ч(ес)тїи сердцемъ, яко тыи Б(о)га оузрят. Что возносить ч(е)л(о)вѣка на Гору Н(е)б(е)сную? Ч(ис)тота? Кто взыйде на гору Г(оспо)дню, или кто станеть на мѣстѣ с(вя)тѣмъ его, не повинень рукама и чистъ с(е)р(д)цемъ. Что самого Б(о)га въ оутробу пр(е)ч(ис)тыя Д(е)вы Б(о)гом(а)г(е)ри спровадило? Ч(ис)тота: како будет се, понеже мужа не знаю. Что Іоан(н)ови с(вя)тому наперснику, дражайшіе перси Сп(а)сителя н(а)шего, сладчайшимъ возглавїемъ оучинило? Ч(ис)тота. Что тогожъ Іоанна с(вя)того, с(и)номъ преч(ис)той Д(е)вы, а братомъ г(оспо)днымъ быти оудостоило? Ч(ис)тота: жено се с(ы)нъ твой. И что более глаголати имамъ? Послухаймо д(у)ха с(вя)того, якую даеть д(е)вствующимъ похвалу

(Арк. 3 зв.)

в Соломоновой прем(уд)рости: бл(а)женна ест неплоды неоскверненная, яже непозна ложа на грѣхъ, имать плодъ в посѣщеніи д(у)шъ с(вя)тыхъ. И паки: лучши безчадство съ бл(а)гочестїемъ, безсм(е)ртїе бо есть въ памяти его, яко и пред

Б(о)гомъ познается и пре(д) ч(е)л(о)вѣки. Зрѣтежь слышателіе православнии, яку маеть высоту сіе не гниющее древо, ч(е)л(о)вѣчими и а(н)гг(е)лскими очима неудобъ зримую. Смотрѣте яко маеть сія ч(ис)лоты лѣторасль бл(а)голѣіе, кровію агнчею орошенное, с(о)лнцем бл(а)годати Б(о)жія согрѣянное, Югомъ д(у)хомъ с(вя)тымъ возвращенное, очи и с(е)рдце Ц(е)ркви воюющей и торжествующей веселящее.

Другая лѣторасль в виноградѣ Хр(ис)товомъ в Ц(е)ркви с(вя)той ест станъ вдовствующихъ, который аще в своемъ званіи пребываетъ безпорочно, немал самому ровняется д(е) вству, поневажъ также якъ и д(е)вство, не землю але н(е)бо д(у)ховнымъ плодомъ добродѣтелей оувеселяетъ и наполняетъ. О томъ бл(а)женствѣ Павелъ с(вя)тый Ап(осто)ль г(лаго)леть: Жена, аще оумреть мужъ ея, свободна естъ, занежегоже хоцетъ посягнути, точію о Г(оспо)дѣ, бл(а)женнійша же естъ, аще пребудеть безъбрачна, по моему совѣту. Зрѣте вашего оубл(а)женія и достоинства, которымъ васъ возвели-

(Арк. 4) Прем:

А Кор:

Лук: Г. чили Павлови оуста Хр(ис)товы оуста, вы всѣ которіе храните вдовство безпорочно. Тоей другой лѣторасли были вѣтвями, оныя с(вя)тыи вдовицы, въ Ветхомъ завѣтѣ, Юдифъ побѣдоносная, и оная вдова в Сарефѣ Седонской, оу которой Илія с(вя)тый пребываль, муки и елея под часъ голоду оной примножалъ, с(ы)на мертвого оной воскресиль. Тоей лѣторасли вѣтвь и оная вдова, два пѣназѣ паче тысяць злата и сребра Хр(ис)ту Б(о)гу принесшая, и оная вдова плачущаяся, которой сына мертвого Х(ристо)съ воскр(е)силь. Тоейжъ лѣторасли вѣтвь и оная пр(и)нославимая вдова Анна Пр(о)р(о)чица дощи Фануилева, которой Ев(анге)лїе сію даеть похвалу: и та вдова яко лѣтъ седмдесятъ и четьри, яже неотходаше от Ц(е)ркви постомъ и м(о)литвами служащи день и ноцъ. То оуже двѣ лѣторасли въ виноградѣ Х(ристо)вомъ, д(е)вствующихъ и вдовствующихъ.

А чтожь гла(голи)ти имамъ о третей бл(а)гоплодовито(й) бл(а)гостѣннолиственной лѣторасли малженствующихъ? Лоза то естъ въ виноградѣ Хр(ис)товомъ бл(а)гопрорастительная, прекрасныя цвѣты, пресладкіе грозды, бл(а)гопріятныя плоды, дѣлателеви своему Хр(ис)ту Б(о)гу прино-

(Арк. 4 зв.)

сящая; для тогожь то и пѣніе брачное ц(е)рковное новосочетаннымъ малжонкомъ выпсѣваетъ: Г(оспо)ди Г(оспо)ди призри с н(е)б(е)се и виждь, и посѣти виноград сей, и соверши и его же насади десница твоя. И паки: жена твоя яко лоза плодовита, въ странахъ дому твоего, сынове твои яко лѣторасли масличныя окрестъ трапезы твоея, се тако бл(а)гословится ч(е)л(о)вѣкъ боя(щи)йся Г(оспо)да. Першіи двѣ лѣторасли дѣвствующихъ и вдовствующихъ, н(е)бо толко а не землю своимъ плодомъ наполняютъ: а сія третья лѣторасль супружествующихъ, и н(е)бо и землю наполняетъ. Наполняетъ землю, бо рекль всемогущій Б(о)гъ: растѣтеся и множитеся и наполняйте землю. Наполняетъ н(е)бо, бо латвѣй звѣзды на тверди н(е)б(ес)ной исчитати, нежели с(вя)тыхъ супружныхъ, въ не оувядаемой славѣ н(е)б(ес)ной ц(а)р(с)твующихъ.

Овшемъ и первымъ двѣма лѣтораслямъ процвитати несть мощно, аще не от бл(а)гопрорастительнаго кореня, сей третей лѣторасли, свое имѣють прозябеніе, ниже бо дѣвствующимъ, ниже вдовствующимъ мощно быти, аще не от супружествующихъ своего начала воспріймутъ и бытія.

(Арк. 5)

Псал: Оѳ.

Быт: А.

Лук: ДІ.

Апок: ДІ. Сховайжеся оуже з своею неполитикою оный женише Ев(анге)лскій, который на вечеру брака н(е)б(е)снаго званы будучи, даешъ вымовку, жену пояхъ, не могу прійти, имѣйте мя отреченна. Абожь то не можна купно съ женою

н(е)б(е)снаго насладжати брака? Овшемъ то съ женою на бракъ ити треба. Глянь толко въ виноградъ Хр(ис)товъ, на сію третюю лѣторасль малженствующихъ, якъ много прекрасного плоду на бракъ н(е)б(е)сный прорасила. З першої дѣвствующихъ лѣтораслѣ личеный плодъ, личеніе люде найдуются в н(е)бѣ, бо толко сто четиридесять и четири тысячей исчисляеть Апокалипсисъ. З другої также лѣторасли вдовствующихъ великого числа не чутно в писаніяхъ Б(о)ж(ест)венныхъ. Але з третей лѣторасли супружествующихъ, коль многое множество! Самъ толко вѣсть, исчитай множество звѣздъ, и всѣмъ имъ имена нарицай. Заградѣтесяжъ оуста гл(агол)ющихъ неправду. Всуе Б(о)гохульное от оустъ еретическихъ оустремляетеся вѣтры, на сіе тричисленные лѣтораслѣ, в ч(ес)ть Б(о)гу въ Тр(ои)цы с(вя)той славивому, бл(а)го(л)ѣпно процвитающіе, и тричисленный плодъ,

(Арк. 5 зв.)

въ сто, в шестдеса(т), в тридеса(т), дѣлателеви своему Хр(ис)ту Сп(а)сителиви нашему приносящіе.

Хотячи часу одного всем(и)л(ос)тивный Г(оспо)дь, Іонѣ пр(о)р(о)ку подчасъ оупалу с(о)лнечнаго осѣненіе сотворити, повелѣваетъ над главою его возникнути тыквѣ; радуется Иона, же такъ великую от оной тыквы маеть выгоду, але не надолго тоей радости, бо оную тыкву Б(о)ж(им)ъ попущеніемъ воскорѣ червь пояде и оуспе тыква. На тоежъ вижу и тутъ заносится. Возрастил Г(оспо)дь Б(о)гъ въ виноградѣ своемъ, в Ц(е)ркви с(вя)той сіе три лѣторасли, дѣвствующихъ, вдовствующихъ и супружествующихъ. Видит тое червь ядомъ адскимъ исполненный, треокаянный еретикъ Лютеръ, а видячи сіе б(о)гонасажденное трех лѣтораслей бл(а)голѣпіе, изошряет д(у)шепагубный свой зубъ, хотячи сіе тричисленные лѣторасли, яко тыкву Іонину погризти и искоренити. Глян тежъ якимъ способомъ ядъ аспидовъ неисцѣленъ, на сіе три отрасли отригаеть: г(лаго)леть, же станъ дѣвствующихъ, и станъ вдовствующихъ, цѣлкомъ в Ц(е)рквѣ Хр(ис)товой

(Арк. 6)

Іон: Г.

Апок: КА.

непотребные суть, вымыслы то (мовить) такъ вѣрующихъ, чи то можна дѣвство сохранить, чи можна в вдовствѣ безпорочно жити? А на стан малженствующихъ слуха(й)те якъ шкарадне блюзнить: смѣху (мовит) достойна вещь есть, же супружество называютъ сакраментомъ албо тайною; и залижъ можетъ быти тое сакраментомъ албо тайною, що рачей грѣхомъ треба называти? О исполненне всякія л(е)сти и всякіе слобы, черве адскій, прекрасную Ц(е)ркви с(вя)той рызу, от вышняго б(о)гословія истканную снѣдающій! Отрыгаешъ ядъ сміинъ на сіе три лѣторасли въ виноградѣ Х(ристо)вомъ процвитающіе, але всуе, даремно; оплотомъ тутъ твердымъ, то есть, седмособорнымъ с(вя)тыхъ отцъ опредѣленіемъ, б(о)гонасажденный нашъ виноградъ Ц(е)рковь с(вя)тая есть огражденъ, волкомъ хищнымъ, свѣремъ ядовитымъ неприступенъ. Трѣехъ сихъ лѣтораслей корень есть самъ Х(ристо)с, который г(лаго)леть о себѣ: Азъ есмь корень Д(а)в(и)довъ. Онъ есть корень дѣвствующихъ, бо есть ч(ис)тоты сѣятель, и источникъ неисчерпаемый, избравый себѣ Д(е)ву въ М(а)т(е)рѣ. Онъ есть корень вдовствующихъ

(Арк. 6 зв.)

бо Аннѣ Пр(о)р(о)чици вдовствующей, дщерѣ Фануилевои, бл(а)говолитъ при стрѣтающемъ Сімеонѣ Б(о)гопріи(м)цу, себе явити: и сироту и вдовицу пріемлет. Онъ есть корень бракоискусныхъ, бо самъ маеть возлюбленную невѣсту Ц(е)рковь с(вя)тую. Трудно теды тутъ сіе тричисленные лѣторасли искоренити. Первѣй Б(о)гъ сокрушитъ субы членовныя въ оустѣхъ твоихъ л(е)ве рыкающій, а нижели бысь мѣлъ своего намѣренія доказати. Блюзнишь мерзкій ересіархо, же супружество с(вя)тое не есть сакраментомъ, не есть тайною; а гдѣжъ подѣшъ оныя слова Павла с(вя)того, которыми такъ высоко возвеличилъ супружество, мовячи: та(й)на сія велія есть. Называешъ супружество грѣхомъ, ащожъ речешъ на сіе Павла с(вя)того слова: че(ст)на женитва въ всѣхъ, и ложе нескверно. Оу тебе то треклятый Лютере, супружество не есть сакраментомъ, где двоица аки скоты несмыслен-

ные, единым толком плотскимъ скотоподобнымъ бракоокрадованнымъ сочетаваю-
тсѣ смѣшеніемъ. Не такъ, не такъ оу насъ православныхъ. Читай Б(о)гомерзкій
блуднѣцъ книги Товїи с(вя)того, а обачишь

(Арк. 7)

Псал: РМЕ.

Ефес: Е.

Еврей: ПІ.

Тов: И.

Тов: И.

А Иоан: Д. якимъ намѣреніемъ оу насъ православныхъ обходятся браки: болѣй
плода ради возвращаемаго на ч(ес)ть Б(о)жію, нежели ради плотскаго сластолю-
бія. Слухай глухій аспиде, якъ молодой женихъ Товїа оувѣщаваеъ свою супругу:
Сара востани и помолися Г(оспо)ду Б(о)гу днесъ, и и завтра, и поза оутрїи, яко
сїи трїе ночи Б(о)гу присвоимся, снове во с(вя)тыхъ людей есмы, и несовоку-
пимся тако яко язїци незнающїи Б(о)га. А якаяжъ ихъ тамъ м(о)литва? Прикло-
ни оухо твое въ г(лаго)лы оустъ жениха Товїи м(о)лящагося: Г(оспо)ди Б(о)же
ты вѣси, яко не въ блуд прїемлю супругу мою, но любви ради плода вѣчнаго, да
бл(а)г(ослов)ится в немъ имя твое въ вѣки вѣком. Оу тебе то блуднѣцъ, супру-
жество не естъ сакраментом, где то такъ двоїца справуется, яко конь имескъ имже
нѣстъ разума: але оу православныхъ, бракъ ч(ес)тень, и ложе нескверно. Где не
такъ плотскимъ союзомъ двоїца соединяется, яко союзомъ д(у)ховнымъ, союзомъ
любве; а пребываяй в любви в Б(о)зѣ пребываетъ, и Б(о)гъ в немъ пребывает, по
реченїю Ап(осто)ла. Оу тебе то Хр(ис)то ненависный враже, супружество не естъ
сакраментомъ, где двоїца такъ справуется,

(Арк. 7 зв.)

яко кн(я)зь Сїхемскїй съ Диною, яко Самсон с Далидою, яко седмо мужїе с
Саррою. А оу православныхъ бракъ ч(ес)тень, и ложе нескверно. Где по ап(ос)тол-
ской заповѣди такъ двоїца соединяется любовїю, яко Х(ристо)с з Ц(е)рквїю со-
единенъ естъ. Яко гл(агол)ет Ап(ос)т(о)ль: Мужїе любѣте жены ваша, якоже и
Хр(ис)тосъ возлюби Ц(е)рковь. Оу тебе то правдоненависный клеветниче, суп-
ружество не естъ сакраментом, где о ляда причину латвий розводъ, волное разлу-
ченїе, книга распустная по жестосердїю вашему: а оу православныхъ тайна сїя велїя
есть, где то яже Б(о)гъ сочета, ч(е)л(о)в(е)къ да не разлучаетъ, оженившимся
завѣщеваю не азъ но Г(оспо)дь, женѣ от мужа неразлучатися, ащеже разлучится
да пребывает безбрачна, или да смирится с мужем своим, мовит ап(осто)л Па-
ве(л) с(вя)ты(й). Дармо тебѣ песїя отверзаеши челюсти, дармо мерзкія изошря-
еши субы на сїю лѣторасль, черве адскїй неосушающїй, не тыква то тут Юнина,
трудно тутъ искоренити: ТАИНА СІЯ ВЕЛІЯ ЕСТЬ.

Тутже оуже оуважаю слышательїе, вещь пилюго разсужденїя достойную, чому
то Павель с(вя)тыи ап(ос)толь жадного сакраменту не называетъ великимъ сак-
раментомъ, толко

(Арк. 8) Быт: ЛД.

Суд: СІ.

Тов: Г.

Ефес: Е.

А Кор: З.

Ефес: Е. супружество самое мовячи: Тайна сїя велїя естъ. Превеликой почес-
ти естъ сакраментъ евхаристїи с(вя)тои, где самъ Х(ристо)съ Сп(а)ситель нашъ
под заслоною хлѣба и вина зостаеъ оукрытый. Великои годности и сїя двоїца
сакраментов кр(е)щенїе и покаянїе, бо без нихъ нѣстъ мощно ч(е)л(о)вѣку сп(ас)-
тися. Досыть великїй сакраментъ и с(вя)щенство, бо маеъ ключи ц(ар)ствїя; и
с(вя)тыи ап(ос)толь Петръ называетъ его ц(ар)ское с(вя)щенїе, род с(вя)т. Не
малоگو достоинства миропомазанїе, и елеос(вя)щенїе, бо силою ѥ дѣйствїемъ
бл(а)г(о)д(а)ти Б(о)жія исцѣляютъ болѣзн(ь) д(у)шевную и тѣлесную; и першїй
рожденнаго, и другїй оумирающаго въоружаютъ на брань противу кознемъ дїа-

волскимъ. Всѣ еднакъ сакрамента замолчавши Павель с(вя)тый, самый сакраментъ супружества, такъ высокимъ возвеличили тытуломъ: Тайна сія велія есть. Для чого? Отколь тое тому сакраменту величество? Ро(з)ные того вынайдуются причины:

Велія тайна супружества есть, взглядом своего НАЧАЛА, бо mezi всѣми сакраментами найпервѣй Г(оспо)дь Б(о)гъ постановилъ супружество,

(Арк. 8 зв.)

заразъ с початку свѣта, яко рѣчь найпотребнѣйшую, нѣбы за фундаментъ иншимъ сакраментомъ, которой хвалебной давности не маот иншіе сакрамента. Велія тайна есть супружества и взглядом мѣстца, же негде индей есть постановлено, толко на такъ ч(ес)тномъ, прехвалномъ, и от самага Б(о)га избранномъ мѣстцу, в Раи, всякія оугѣхи обиталици: чого не маот иншіе сакрамента. Велія тайна есть супружества взглядомъ неповрежденной грѣхом натури ч(е)л(о)в(е)чои, бо всѣ иншіе сакрамента постановлены сут(ь) от Хр(ис)та Сп(а)сителя н(а)шего в той час, когда оуже ядомъ смѣиннымъ поврежденъ зосталъ народъ людскій: самый толко сакраментъ супружества, такій маеть привѣлей от Б(о)га, же над грѣхомъ первенствуетъ, прежде грѣха въ прародителехъ нашихъ знайдовался от Б(о)га поставленный. Велія тайна есть супружества взглядом тр(и)валости, бо иншіе всѣ сакрамента на людехъ переминають, иншіе характеръ толко по себѣ зоставують; наприклад: сакраментъ кр(е)щенія с(вя)того, потолок тр(и)вает

(Арк. 9)

Кор: 3. поколь его матерія и форма тр(и)вается; а матерія не иншая есть, толко вода омывающая отрока, форма не иншая есть, толко сіе слова: кр(е)щается Рабъ Б(о)жій им(яре)к: въ имя о(т)ца, и сина, и с(вя)того д(у)ха. Якъже тые двѣ рѣчи минули матерія и форма, то и сакраментъ кр(е)щенія с(вя)того минаеть, толко характеръ, якобы печать и слѣдъ по себѣ зоставуетъ; тоежь маеться розумѣти и о инших сакраментах. Не такъ сакраментъ супружества, бо той тр(и)вается межъ супругами даже до смерти; гдыж матерія и форма его, тр(и)вается до смерти; то есть малжонки соизволяющіи купно съ собою жити: жена привязана есть закономъ донельже живеть мужъ ея. Еже Б(о)гъ сочета, ч(е)л(о)вѣкъ да не разлучаетъ, глаголет писаніе Б(о)ж(ест)венное. Велія тайна есть супружества взглядомъ почести матеріальной, бо въ иншихъ сакраментахъ матерія есть албо вода яко в кр(е)щеніи, албо еле(й) яко в миропомазаніи, овшемъ самыя грѣхи суть матерією в сакраментѣ покаянія с(вя)того. А в сакраментѣ супружества, зрѣте коль великой почести матерія, сама двоица малжонковъ.

(Арк. 9 зв.)

А затымъ сакраментъ супружества, толико в матеріи перевышшаеть иншіе сакрамента, елико ч(е)л(ове)къ перевышшаеть иншіе вещи неод(у)шевленные.

Велія тайна есть супружества, взглядом потребности, бо иншіе сакрамента сут(ь) потребные одной особѣ, а супружество всему свѣту. Иншіе суть потребные толко взглядом н(е)ба; а супружество есть потребное и взглядомъ свѣта земнаго, и взглядомъ н(е)ба. Велія тайна есть супружества взглядом(м) первенства же всѣмъ первенствуетъ; бо аще бы ч(е)л(о)вѣкъ не родился в супружествѣ, небы воспріять кр(е)щеніе, миропомазаніе, и прочія тайны. Велія тайна есть супружества, взглядомъ двоици, бо всѣ иншіе сакрамента можетъ единъ ч(е)л(о)в(е)къ принять: самого супружества таковая есть почеть, же однимъ неудоволяется, двоици требуетъ: и що на н(е)бѣ двѣ свѣтиль, с(о)лнце и луна, къ оумноженію плодовъ земных, тое на землѣ муж и жена, къ оумноженію рода ч(е)л(ове)ч(ес)каго. Велія тайна есть супружества взглядом любовнаго между людми соединенія; которое ап(ос)толь

(Арк. 10)

Колас: Г.

Быт: В.

Іов: В.

Іоан: ЗІ.

Павель с(вя)тый нарицаеть союзомъ совершенства. Бо през жадень сакраментъ не соединяются такъ людѣ, яко през супружество. Жадень сакраментъ з двохъ людей не чинитъ единого, яко супружество: будете (рече) два во плот(ь) едину. Овшемъ якое есть соединеніе тѣла з д(у)шею, такое супруга съ супругою. И тое то разумеютъ отцы с(вя)тыи през оныи слова, которіе рекль всемогущій Б(о)гъ о пр(а)в(ед)номъ Іовѣ до д(у)шевного непріятеля: се предаю ти его, токмо д(у)шу его соблюди. През д(у)шу разумѣють жену Іова пр(а)в(ед)наго, которая сама едина невредима zostала, при пораженіи гноемъ лютымъ мужа своего. А за тымъ що тѣлу д(у)ша, то мужеві жена: и якое есть соединеніе тѣла з д(у)шею, такое мужа съ женою: который любовный межъ людьми союзъ, яко есть Б(о)гу милый и вдячный, латво тое видѣти можемъ и в Ев(анге)ліи с(вя)томъ, где Х(ристо)с Сп(а)ситель нашъ о любовное вѣрныхъ своихъ соединеніе, прилѣжно о(т)ца своего м(о)литъ: О(т)че с(вя)тый соблюди ихъ въ імя твое, ихъ же далъ еси мнѣ, да будутъ едино.

Велія на остатокъ тайна супружества есть
(Арк. 10 зв.)

взглядомъ притомности Х(ристо)вои, Б(о)городичной, ап(ос)толскои в Канѣ галліеиской. В иншихъ сакраментѣхъ бл(а)г(ода)ть Б(о)жія толко присутствуетъ, а не самъ Х(ристо)с по естеству ч(е)л(о)вѣческому. А сакраментъ супружества тогокого есть оубл(а)женія и достоинства, же самъ Х(ристо)с Сп(а)ситель н(а)шъ купно с Пр(е)ч(ис)тою своею м(а)терію Б(огороди)цею, и съ своими оуч(е)никами, притомностию своею оный сакраментъ почтилъ в Канѣ Галліеиской, и оный чудотвореніемъ своимъ оутвердилъ, оукрѣпилъ, и возвеличилъ. Речеть кто, же в сакраментѣ евхаристіи есть притомнымъ Х(ристо)с Сп(а)ситель н(а)шъ, а еднакъ той сакраментѣ евхаристіи, Павель с(вя)тый з тоеи причины не называетъ великимъ сакраментомъ. Отвѣтую: Правда то есть, же в сакраментѣ евхаристіи zostаетъ притомнымъ Х(ристо)с Сп(а)ситель н(а)шъ, але под заслонною хлѣба и вина оукрытый. А зась при брацѣ Канагаліеискомъ былъ притомнымъ очевисто и явно, а еще не самъ единъ, яко самъ есть в евхаристіи, але купно с Пр(е)ч(ис)тою м(а)терію своею, за брачными ходатайствующею, и съ оуч(е)никами своими. А такъ з тыхъ

(Арк. 11)

Маф: КВ. причинъ, хто жъ не признаеть з Павломъ с(вя)тымъ величество супружеству с(уть): та(й)на сія велія е(сть).

Еднакъже кромѣ тыхъ всѣхъ прычинъ, еще есть особлившая причина, для чого ап(ос)толь с(вя)тый сакраментъ супружества называетъ великимъ сакраментомъ, тайна сія велія ест(ь), а для чогожъ? Бо супружество людское православное маетъ великое подобенство з д(у)ховнымъ супружествомъ самого Х(рист)а Сп(аси)т(е)ля н(а)ш(о)го. А то якимъ способомъ обачмо. Треба во первыхъ вѣдати же четворакій бракъ д(у)ховный сотворилъ Ц(а)рь н(е)б(ес)ный, О(те)ць пре(д)вѣчный возлюбленному с(и)нови своему Х(рист)у Сп(а)сителиви н(а)шему, яко г(ла)голетъ Ев(анге)ліе: Ц(а)рь нѣкій сотвори бракъ с(и)ну своему.

Первый бракъ д(у)ховный Хр(ис)та Сп(а)сителя н(а)шего жениха н(е)б(ес)наго есть з возлюбленною невѣстою его натурою ч(е)л(о)вѣческою, который бракъ отправовался в прекрасномъ чертозѣ, преч(ис)той б(о)городичной оутробѣ, о чомъ Ц(е)рковь б(о)жественная гл(а)голетъ до Пр(есвя)тои Б(огороди)ци: Радуйся чертоже безсѣменнаго оуневѣщенія. А той бракъ Хр(ис)товъ з натурою людскою значитъ в бракахъ людей православныхъ, нераздѣльность малжо(н)ковъ.

(Арк. 11 зв.)

Албовѣ(м) едиnorodный с(и)нъ Б(о)жій такъ воспріялъ натуру ч(е)л(ове)ч(ес)кую, такъ стисле себѣ соединилъ, же в жадныхъ противностяхъ, в жадныхъ тяжкихъ стражданіяхъ з оною не разлучился. Д(у)ша з тѣломъ разлучилася на кр(ес)тѣ, а предвѣчное слово не разлучилося з натурою людскою, въ гробѣ было съ плотію соединенно, в адѣ съ д(у)шею соединенно, и теперъ в н(е)бѣ есть и будетъ на вѣки с плотію нашею соединенно. Чого Б(о)гословове научаютъ з Дамас-

кина с(вя)того, мовячи: Слово, еже единою воспрїят, николиже остави.

Внимай же себѣ супружество православное, в чомъ изобразуешь Хр(ис)та жениха н(е)б(ес)наго з натурою ч(е)л(о)в(е)ч(ес)кою соединеннаго. Тайна сія велїя есть. Потреба жебы в том сакраментѣ была нераздѣдность малжонковъ, в жадныхъ противностяхъ, в жаднихъ страданїяхъ, яже Б(о)гъ сочета, человекъ да не разлучаетъ.

Въ Хр(ис)тѣ сп(а)сительъ н(а)шемъ были две ест(ест)вѣ, Б(о)жкое и ч(е)л(о)в(е)ч(ес)кое, але не двѣ персоны, една персона, яко поеть Дамаскинъ с(вя)тый: Не въ двою лицу раздѣляемъ, но въ двоици естествѣ несмѣсно познаваемъ; такъ и в малженствѣ, хо(ч)

(Арк. 12)

Быт: В.

Дог:

Глас S.

Быт: В.

Іс Си: КЕ. то двое знайдуется малжонковъ, а еднакъ през нераздѣльное любовное соединенїе повинны быти плоть едина, яко глаголетъ писанїе: Оставить ч(е)л(о)в(е)къ отца и матеръ, и прилѣпится к женѣ своей, и будета оба въ плоть едину.

Въ Хр(ис)тѣ сп(а)сительъ н(а)шемъ, хочъ то были двѣ волѣ, Б(о)жїя и ч(е)л(о)в(е)ч(ес)кая, а еднакъ не было в немъ жадной сопротивности, жебы мѣла една воля другой противитися, одна одной вещи, друга другой хотѣти; але воля чело-вѣчская, въ всемъ яко тѣнь с(о)лнцу, послѣдовала волѣ Б(о)ж(ес)твенной въ Хр(ис)тѣ сп(а)сительѣ нашемъ. Такъ и в супружествѣ, хочъ то двѣ волѣ сут в двох малжонкахъ, а еднакъ повинны такъ согласовати, жебы одна другой не была противна. И тымъ то оукрашается Ц(е)рковь с(вя)тая оу Ісуса Сираха: трети оукрашихся и стахъ красна пред Г(оспо)дем и ч(е)л(о)в(е)ки: совокупленїемъ братїи, любовїю искреных, и мужа съ женою согласнымъ соединенїемъ. Овожъ маете подобенство тыхъ двохъ браковъ, Хр(ис)тового и людского; а за тымъ явно есть, же тайна сія велїя есть, г(лаго)люже з Павломъ с(вя)тымъ: въ Хр(ис)тѣ.

(Арк. 12 зв.)

Другїй бракъ д(у)ховный Хр(ис)та сп(а)сителя нашего есть з возлюбленною невѣстою его Ц(е)рковїю. И о томъ брацѣ мовить ап(осто)ль: Мужїе любѣте жены ваша, якоже и Х(ристо)с возлюбил Ц(е)рковь. А до Ц(е)ркви Коринфской пишеть: Обручихъ вы единому мужу деу чисту представить Хр(ис)ту. О якъ великое подобенство того брака Хр(ис)тового, съ бракомъ людскимъ православнымъ! Возлюбленная невѣста Хр(ис)това Ц(е)рковь с(вя)тая, откуда маеть свое начало? Маеть начало от боку Хр(ис)тового, от с(е)рдца Хр(ис)тового на кр(е)стѣ кровь и воду намъ излїявшаго, кровь въ искупленїе, воду въ обмование от грѣховъ в баню паки бытїя. А в супружествахъ людскихъ невѣста откуда также маеть начало ежели не от боку мужескаго, от ребра и от с(е)рдца Адамова, яко читаемъ в писанїяхъ Б(о)ж(ес)тв(е)н(н)ых. Возлюбленная невѣста Хр(ис)това Ц(е)рковь с(вя)тая от которого часу ведеть свое начало? От того часа когда Х(ристо)с оуснулъ на кр(е)стѣ. А в супружествахъ людскихъ невѣста также в тое время воспрїять начало, когда Адам оуснулъ в Раи. Потверждаетъ тое златыми словесы

(Арк. 13)

Ефес: Е.

Кор: АІ.

Быт: В.

Ефес: Е.

с(вя)тый Златоустый: Якожъ (рече) Адаму спящу отгятїемъ ребра создана бысть жена, такожде и Хр(ис)ту на кр(е)стѣ оуснувшу, излїянемъ от ребра крови создана бысть Ц(е)рковь. Зрѣтежъ якъ великое подобенство брака Хр(ис)тового и брака людскаго, а затымъ признайте, же тайна сія велїя ест, якоже г(лаго)летъ ап(осто)ль, въ Хр(ис)тѣ и Ц(е)ркви. Ащожъ той бракъ Хр(ис)тов з Ц(е)рковїю значить в бракахъ людскихъ православныхъ? Въ первыхъ значить любовь. Яко ал-

бовѣмъ невѣста Хр(ис)това Ц(е)рковь с(вя)тая, для того есть любима Хр(ис)ту, же есть создана от боку, от с(е)рдца его прелюбезнаго, которое есть любви источником и вомѣстилищем: такъ и в бракахъ людскихъ, тоежь дѣятися повинно. Не сотворилъ Г(оспо)дь Б(о)гъ жену от ноги, жебы не была мужеву слугою: не сотворилъ от главы, жебы не была мужеву главою. Але сотворилъ от ребра, от с(е)рдца, где любовь маеть свое сѣдалище, для чого? Жебы была мужеву любима, по реченію ап(ос)толскому: Мужіе любѣте жены ваша, якоже и Х(ристо)с возлюбилъ Ц(е)рковь.

Еще той бракъ Хр(ис)товъ з Ц(е)рковію значить в людскихъ бракахъ православныхъ бл(а)гоплодіе, такъ в добродѣтелехъ яко и в потомствѣ

(Арк. 13 зв.)

бо яко Ц(е)рковь предъ пришествіемъ Хр(ис)товымъ была неплодна въ іудеехъ и в языхъ: а скоро тылко Хр(ис)ту сп(а)сителиви н(а)шему соединилася вѣрою и любовію, на тотъ часъ, и плоды достойны покаянія, и чада Б(о)гу возлюбленная почала раждати, яко о томъ гласить пѣніе ц(е)рковное: Процила есть пустыня яко коринѣ Г(оспо)ди язычна неплодящая Ц(е)ркви пришествіемъ ти. И паки: Яко не плоды роди от языкъ Ц(е)ркви и многая в чадахъ изнеможе сонмище. Такъ и в бракахъ людскихъ повинно быти: хошуть малжонки бл(а)гоплодными быти, такъ в добрыя дѣла, яко и в потомство, нехайже такъ якъ Ц(е)рковь соединяются Хр(ис)ту вѣрою и любовію. О чомъ и самъ Х(ристо)съ сп(а)ситель нашъ г(лаго)летъ: Азь есмь лоза выже рождіе, якоже розга не можетъ плода творити от себѣ. Аще не будетъ на лозѣ, такъ и вы аще въ мнѣ не пребудете, а иже будетъ въ мнѣ и азь в немъ, той сотворитъ плодъ многъ. Зрѣтежь подобенство брака Хр(ис)тового съ Ц(е)рковію, и людскаго брака православнаго. О заправды тайна сія велія есть, азь же г(лаго)лю, (мовить ап(ос)толь,) въ Хр(ис)тѣ и Ц(е)ркви.

(Арк. 14)

Пѣсн: Г.

Глас: В.

Пѣсн: Г.

Глас: Д.

Іоан: ДІ.

Пѣс нѣс: Д.

Псал: РКЗ.

Третій бракъ д(у)ховный Хр(ис)та сп(а)сителя н(а)шего жениха н(е)б(ес)наго, есть з возлюбленною его невѣстою, д(у)шею бл(а)гочестивою. О которомъ брацѣ, о якъ частая, межъ тымъ с(вя)тымъ малженствомъ в пѣсняхъ пѣсней розмова! Сладколюбивые словеса! Вся красна еси ближняя моя, добрая моя, голубице моя, и порока нѣсть в тебѣ. Вертоградъ заключенный сестра моя невѣста. Прійди от Ливана невѣсто. Что оудобрѣста соща твоя сестро моя невѣсто. И прочая:

Ащож той бракъ Х(ристо)въ з д(у)шею православною в людскихъ бракахъ знаменуетъ? Знаменуетъ непорочное малжонковъ житія. Бо яко Х(ристо)с сп(а)ситель н(а)шъ, того ради затыгаеть супружество д(у)ховное, з д(у)шею православною, из нею през бл(а)г(ода)ть свою соединяется, же она д(у)ша непорочнымъ путемъ ходитъ: такъ и малженство людское православное, жебы было стислымъ любовнымъ соединеніемъ совокуплено, треба жебы непорочнымъ, невыкочнымъ, невѣроломнымъ путемъ ходило. И для тогожь то спѣваю на вѣнчаніи браковъ: Бл(а)жени вси боящіяся Г(оспо)да ходящія в путехъ его.

(Арк. 14зв.)

Четвертый и остатный бракъ д(у)ховный Хр(ис)та жениха н(е)б(ес)наго есть з возлюбленною невѣстою его Ц(е)рковію, уже не земною воюющею, але з Ц(е)рковію н(е)б(ес)ною тріумфующею, з ликами с(вя)тыхъ избранныхъ Б(о)жихъ. О которомъ брацѣ апокалиписъ торжествуетъ: Радуймся и веселимся, яко прійде бракъ агнчій, и жена его оуготовала есть себе, и дано бысть ей облещися въ виссомъ чистъ и свѣтелъ, виссонже оправданія с(вя)тыхъ суть. Тому браку присмотрѣлся Іоанн с(вя)тый: Видѣхъ (рече:) градъ с(вя)тый Іер(уса)лимъ, приготоуанъ, яко

невѣсту оукрашенну мужеву своему, того то брака н(е)б(ес)ного сладкую пѣснь поеть б(о)гогласный Ісаія: Возрадуется д(у)ша моя о Г(оспо)дѣ, облече бо мя в рызу сп(асе)нія, и одеждою веселія одѣя мя, яко жениху возложи ми вѣнецъ, и яко невѣсту оукраси мя оутварію. И на томъ то брацѣ будетъ оная страшная спытка: како ввійде сѣмо не имѣя одѣянія брачна? На той бракъ припушати будутъ толко съ бл(а)говонными добродѣтелей миры, съ неугасающими любовію Б(о)жіею светилники. А не имущіи ни елея добрыхъ дѣлъ, ни горящихъ любви Б(о)жія свѣтилниковъ, ни брачного хитона, страшный оуслыша глас: Внѣ псы, чародѣе, любодѣе и оубійци и идолослужители, и всяк любяи и твоя лжу.

(Арк. 15)

Апок: еІ.

Апок: КА.

Иса: А.

Мат: КВ.

Апок: КВ.

В Кор: Е. Аминь г(лаго)лю вамъ невѣмъ васъ, отидѣте от мене вси творящій беззаконіе. Ащож той бракъ агнца Б(о)жія Хр(ис)та сп(а)сителя на(а)шего, в лю(д)скихъ бракахъ извѣщаетъ? Не що иное толко добродѣтели намъ подобающіе. Хощемъ на ономъ брацѣ н(е)б(ес)номъ, всякія оутѣхи преисполненомъ явитися? Вопросимъ же Павла с(вя)т(о)го що намъ порадить: Явимся [г(лаго)леть] аще не называемся. А якожь то тамъ одѣянія треба, жебы наготу грѣховную покрытии? Любовь покрывающая множество грѣховъ, околъ красная, всѣ златотканные порфиры превосходящая багряница! Оправданія с(вя)тыхъ, околъ красный виссонъ чистъ и свѣтель, всякое преиспращенное оукрашеніе превосходящій! С(е)рдце сокрушенно, пламенемъ любви Б(о)жія вождено, о кольъ красный свѣтилникъ жаднымъ дражайшимъ алавастромъ не соравненный!

Зрѣтежь южь слышателіе, якъ великое мает подобенство людскій бракъ православный, съ четверочисленнымъ д(у)ховнымъ Хр(ис)та сп(а)сителя н(а)шего, жениха н(е)б(ес)наго, бракомъ. А затымъ ктожь оуже з Павломъ с(вя)тымъ не речетъ: Таина сія велія есть, азъ же г(лаго)лю въ Хр(ис)тѣ и Ц(е)ркви,

(Арк. 15 зв.)

А тутъ оуже до тебе слово мое обращаю, Б(о)гомъ избраннаго брака, Б(о)гомъ избранне женише, не отродный высокопарнаго орла птенче, б(о)гонасажденная въ виноградѣ Хр(ис)товомъ, на честъ Б(о)гу процвитающая отрасль, добра и бл(а)гоч(ес)тивя рода, добрый и бл(а)гочестивый с(ы)не, бл(а)гій рабе и вѣрный монаршего пресвѣтлаго маестату, приснотекущій Марсовымъ предковъ своихъ слѣдомъ подвигоположниче, защищенія Россійскаго великая надежда щасливе н(ы)нѣ законному браку сочетавающійся, Его царскаго пресвѣтлаго велич(ст)ва столнику бл(а)городнѣйшій, полковнику Нѣжинскій.

Трехъ вещей прем(уд)рый Соломонъ не возмогъ познати, межъ которыми, пути орла летящаго по воздуху, не могъ изслѣдовати. Не могу и я гербоваго орла твоего изслѣдовати пути; такъ албовѣмъ высоко добродѣтельными во(з)носится крылами, же его человѣческое заледво можетъ постигнути око. Высоко той птенець лѣтаетъ бл(а)городіемъ, бо не от подлога нирища, не от низкаго гнѣзда, родъ свой провадитъ: але от такъ высокого,

(Арк. 16)

славою и честію возвыщающагося на кедрахъ ливанскихъ, вылѣтаетъ сѣдалища.

Высоко той птенець лѣтаетъ б(о)горазуміемъ, когда от младыхъ пазногтей, в нашихъ Афінахъ Кіевскихъ, на високомъ могилеанскомъ Парнассѣ, на преславномъ філософскомъ порфиріановомъ кедрѣ, аки на любимомъ вогнѣжджался сѣдалища. Высоко той птенець лѣтаетъ, не замедлѣнною на царскіе оуказы послугою, когда за пресвѣтлый маестатъ монаршій, въ мгновеніи ока лѣтати, Марсовы оупалы, дыми, стрѣлы, и всякіе невчасы терпѣти, потъ и кровь проливати, овшем и д(у)шу свою, съ прочіимъ православнымъ непреодоленымъ рыцарствомъ, готовъ полагати.

Высоко той птенець лѣтаеть, высокою монаршею почестію, когда прем(и)л(ос)-
тивымъ столниковского тытулу наданемъ, аки высокопарнымъ перомъ возвышается
недойзримо. Высоко той птенець лѣтаеть бл(а)гонравіемъ, когда в ясне велмож-
номъ рейментарскомъ дворѣ, аки в превысочайшомъ всяческихъ добродѣтелей
гнѣздѣ, б(о)гобойнымъ испра-

(Арк. 16 зв.)

вленіемъ младенчекому вѣку належитымъ, и всякими добродѣтелми бываль и
есть вопѣрен.

Высоко той птенець лѣтаеть многотрудною Марсовою оуслужою, когда под
фортецами Казикерменскими, Таванскими, Азовскими, ведикодушіемъ окры-
латѣвши, готовъ былъ съ прочіимъ не оустрашнымъ рыцерствомъ православ-
(н)ым, на тысячу смертей оустремлятися. Высоко той птенець и н(ы)нѣ возлѣта-
еть, когда видячи въ виноградѣ Хр(ис)товомъ три прекрасные лѣторасли, то есть,
троякій чинъ, дѣвствующихъ, вдовствующихъ, и супружествующихъ, на третьей
н(е)бо осязающей супружества с(вя)тобливой лѣторасли, б(о)жимъ исправлен-
іемъ и дѣйствіемъ с(вя)того д(у)ха вогнѣждатися бл(а)гоизволяетъ. Бл(а)гую часть
избралъ еси, наставленіемъ бл(а)гую часть избравшеи Б(огороди)ци. Бл(а)гую
часть избралъ еси, бо жена есть част бл(а)га. По г(лаго)лу Ісуса Сирахова. Б(о)-
жіихъ то неизслѣдимыхъ, неисповѣдимыхъ судьбъ дѣйствіе, от Г(оспо)да бысть
се. Б(о)жіе то дарованіе, бо д(у)хъ с(вя)тый г(лаго)леть оу Приточника: Домъ и
имѣніе раздѣляютъ сыномъ отцы, жена же мужеви советается от Г(оспо)да.

(Арк. 17)

Ісус:

Сирах КС.

Прит: ӨІ.

Іаков: А.

Псал: РКЗ. Оуважно и отсюду слышателіе величество супружества с(вя)тоб-
ливого, же добрая жена есть особое дарованіе от Б(о)га. Іншіе добра яко то
домъ, имѣніе, гроши, богатство, гоноры, маетности, все то рѣчь от людей набытая:
сама толко жена не есть ч(е)л(ове)ч(ес)кое дарованіе, от челоуѣкъ сія невозмож-
на, але есть даръ особый с вышше сходяй от о(т)ца свѣтовъ, яко дается знати от
Приточника: Домъ и имѣніе разделяютъ сыномъ отцы. Жена же мужеви сочетается
от Г(оспо)да.

Дивовалемся тому непомалу начитавши в псалмѣ, чому то д(у)хъ с(вя)тый
нарицаетъ жену лозою, або винною матицею: Жена твоя яко лоза плодовица. Чему
не яко маслина плодовица, не яко финикъ процвѣтающей, не яко кедръ в Ливанѣ
оумножающей, або иншее плодовице древо, але яко лоза? Що за подобіе лозы
до жены? Не отречи о(у)ч(и)теліе нѣкоторые толкують то текст: Жена твоя яко
лоза; ижъ яко лоза сама от себѣ не можетъ процвитати, плодъ творити, и стояти не
можетъ, ажъ до дерева привязана будетъ: такъ и жена мало что оуспѣетъ, аще не союзомъ
любве мужу своему привязана будетъ. Але о томъ еще и другій

(Арк. 17 зв.)

домысль приходить: ижъ межъ иншими древами плодовицыми, лоза особли-
ве маеть тое до себе, же когда с(о)лнечною теплою не будетъ согрѣянна, то або
жадного не принесетъ плоду, або принесетъ плодъ незрѣлый: такъ власне и мал-
женство ежели хочеть в бл(а)гоплодіи процвитати, требажъ тутъ особливои с(о)л-
нечной операціи, треба жебы теплота предвѣчнаго с(о)лнца Хр(ис)та сп(а)сителя
н(а)шего, и огненное Д(у)ха с(вя)таго нашествіе, оный б(о)гонасажденный ви-
ноградъ осіявало и загрѣвало. Г(оспо)дь дастъ бл(а)г(ос)ть и земля наша дастъ пло(д)
свой.

Я теды з моего мѣстца, при моемъ жычливомъ повѣншованю, того оусердно
желаю новому сему б(о)гомъ сочетанному браку, абы сія лѣторасль супружества
с(вя)тобливого, въ виноградѣ Ц(е)ркви с(вя)тые бл(а)голѣпно процвитати начи-
нающая, от бл(а)горастворенія воздуху, от влаги земныя, от росы н(е)б(е)сныя,
всякое маючи доволство, лучезарнымъ с(о)лнца предвѣчнаго блистаніемъ была всег-

да осіяваема и согрѣваема: Г(оспо)ди призри съ н(е)б(е)се и виждь, и посѣти виноград сей, и соверши и егоже насади десница твоя.

(Арк. 18)

Псал: ПД.

Псал: ОѲ.

Їкос: ВІ.

Їкос: Ѳ. Щасливый был и бл(а)гополучный брак в Канѣ Галілейской, для бытности там Сп(а)сителивои, Б(о)городичной и Ап(ос)толскои. Тутъ в особѣ Х(ри)стовой есть пастырь намѣстникъ Хр(ис)товъ, съ своимъ клиромъ якъ со Ап(ос)толами. Близъ есть и Б(огороди)ца всѣмъ призывающимъ ю воистиннѣ; и тутъ невидимо присутствуетъ тебѣ бракомъ сочетанне женише, который з дитинныхъ лѣтъ, оную за патронку, пре(д)стателницу, и всего житія твоего защитницу, в нашихъ конгрегаціяхъ Кіевскихъ избралесь; а когда она присутствуетъ сему браку, то оуже всякіе помыслные фортуны, всякіе бл(а)гополучія вамъ присутствуютъ, и будутъ присутствовати.

Три наипаче пожитки оный бракъ Канагалілейскій воспріять отъ Пр(есвя)той Б(огороди)ци. Первый пожитокъ миръ, бо где Пр(есвя)тая Б(огороди)ца тамъ миръ. В ономъ ковчезѣ Ноевомъ, барзо много было свѣрей, драпѣжныхъ ядовитыхъ, незгодливыхъ, а еднакъ мирне и спокойно з собою пребывали, для чоужь? Бо ковчегъ знаменовалъ Пр(есвя)тую Б(огороди)цу, яко ц(е)рковное гласить пѣніе: Радуй(я)ся ковчезе позлащенный д(у)хомъ, радуйся кораблю хотящимъ сп(ас)тися. Овожь для того в ономъ ковчезѣ

(Арк. 18 зв.)

знаменуемъ Пр(есвя)тую Б(огороди)цу, мусѣла быти згода, бо где пр(есвя)тая Б(огороди)ца, тамъ конечно мусить быти миръ, бо презъ неи сталося примирєніе между Б(о)гомъ и ч(е)л(о)вѣкомъ.

Другій пожитокъ, радость и веселіе д(у)ховное печали непричастное; що значится презъ оное Б(о)городичино ходотайство, вина не имуть. Яко бы рекла: Дажь имъ Хр(ис)те с(ы)не мой вино, не такъ матеріалное, якъ вино д(у)ховное веселящее с(е)рдце ч(е)л(о)в(е)ку, всякую скорбь и печаль прогоняющее, тебе самого под хлѣбомъ и виномъ оутаенного, который единъ еси с(е)рдца ч(е)л(о)вѣческаго правдивымъ преизобилующимъ веселіемъ: ты бо еси востинну истинное веселіе и радость любящимъ тя Хр(ис)те Б(о)же н(а)шъ.

Третій пожитокъ отъ преч(ис)той Б(о)гом(а)т(е)ре, браку Канагалилейскому присутствующей есть творєніе волѣ Б(о)жеи и исполненіе заповѣдей его. Що значится презъ оныя слова, которые пр(есвя)тая Б(огороди)ца тогда рекла къ ап(ос)толомъ: вся елика г(лаго)леть вамъ, сотворѣте.

Сихъ тричисленныхъ пожитковъ, отъ брака Канагалилейскаго, сему новому Б(о)гомъ соче-

(Арк. 19)

Їоан: В.

Їоан: В.

танному браку оусердно желаю, то есть: тихомирнаго многолѣтствія; веселія безпечалнаго непрестающаго, и творєнія волѣ Г(оспо)дней, еже есть брашно негиблющее, но пребывающее вѣкъ вѣка. Сихъ тричисленныхъ даровъ, отъ Тр(ои)цы с(вя)тыя желаючи всѣмъ оусердіемъ, проповѣдь мою, не такъ словесъ и бл(а)го разумія, яко зычливости исполненную, сими печатлѣю глаголы:

Да бл(а)гословитъ васъ Г(оспо)дь Б(о)гъ, и да дасть вамъ отъ росы н(е)б(ес)ныя и отъ влаги земныя. Да будутъ сынове ваши яко лѣторасли масличныя окрестъ трапезы вашей. Се тако бл(а)гословится ч(е)л(о)в(е)къ бояйся Г(оспо)да. Да бл(а)г(осло)витъ васъ Г(оспо)дь Б(о)гъ отъ Сіона н(е)б(ес)наго, и да оузрите сыны сыновъ вашихъ, миръ на Юиля, на вашъ родъ бл(а)г(осло)венный, достойный зрѣти Б(о)га в бл(а)годати и славѣ, в долготу даній, и въ вѣки.

Аминь.

(Арк. 19 зв.)

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 7.041.5(477)

Сергій ПАВЛЕНКО

ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА РОБОТИ ЗАХАРІЯ САМУЙЛОВИЧА

Автор оприлюднює маловідомий портрет І.Мазепи кінця XVII століття, знайомить з обставинами його створення.

Велика кількість картин, графічних творів, головним героєм яких є І.Мазепа, засвідчує популярність, значимість цієї непересічної постаті не тільки в Україні, а й світі. Неординарна доля гетьмана, екстремальні обставини його життя, палке бажання правителя Гетьманщини здобути волю для народу захоплювали творчу уяву не одного митця. У XIX столітті з'явилися десятки творів художників, які намагалися подати свою версію бачення образу І.Мазепи. При цьому

більшість з них шукали крихти достовірності зображуваного з доступних їм джерел. Через брак зразків для наслідування авторитетними творами-орієнтирами ставали сумнівні художні версії.

Усе це негативно вплинуло на іконографію І. Мазепи. Велика кількість різноманітних його зображень утруднила пошук достовірного образу для поміщення на десятигривневу купюру в незалежній Україні. Навіть у XXI сторіччі вийшло десятки монографій, архівних збірок із недостовірними портретами гетьмана.

Викликає занепокоєння реалізація проєктів зі встановлення пам'ятників І. Мазепі. Скульптори, нічого не знаючи про столітню дискусію про хибні, недостовірні портрети зверхника України, створюють власні художні версії, які найчастіше не мають нічого спільного з реальним образом гетьмана.

Аналіз відомих та існуючих зображень гетьмана дає

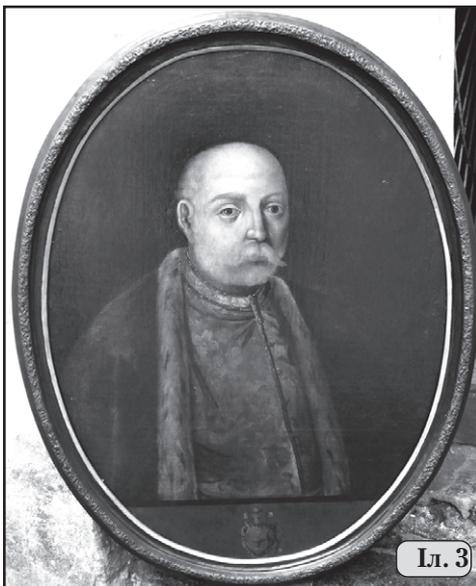
© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор журналу "Сіверянський літопис".

підставу визначити найдостовірніші з них: це портрети з літопису С. Величка, із Троїцької надбрамної церкви¹ (Київ), Троїцького собору² (Чернігів), з гравюри невідомого автора ("Хрещення Христа").³

Реальний образ І. Мазепи проглядається також у творах І. Мигури, Д. Галяховського, Й.Балашевича⁴, Л.Тарасевича.

Подаємо ще одне зображення, мало-відоме дослідникам І.Мазепи.

Київський гравер кінця XVII– початку XVIII ст. Захарія Самуїлович⁵ орієнтовно в 1693-1695 рр. зробив гравюру "Поклоніння царів Іоанна та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу" (іл.1). Датуємо цю роботу саме такими часовими рамками, оскільки син Петра I народився у 1690 р., а його брат Іоанн помер у 1696 р.

Гравер унизу своєї монограми написав віршовані рядки, які починаються словами: "Іванн Агнцем Хр[ис]та показует Петр-же Б[о]жїим Си[н]ом именует"⁶.

На гравюрі позаду царів, у відкритих дверях зображені гетьман І.Мазепа та генеральний обозний В.Дунін-Борковський (іл.2), а ще за ними – козацька старшина. Правитель Гетьманщини щось тихо говорить своєму наближеному, жестикулюючи рукою. У такий спосіб З.Самуїлович, можливо, вкладав у цей ракурс зображення певний натяк: гетьман вказує підлеглим на божественність царської родини, якій вони повинні служити.

Обличчя І.Мазепи виписане досить чітко. Він має бороду, вуса, довгий ніс, густе волосся. Лисий, але з борідкою В.Дунін-Борковський теж відповідає тому образу, який дійшов до нас з його мальованих портретів (один з них зберігається у колекції Чернігівського обласного історичного музею ім.В.Тарновського (іл.3).

Саме гравюру З.Самуїловича та вищезгадані зображення слід брати до уваги при виготовленні відповідної наочності, компонуванні музейних композицій, написанні художніх полотен.

Згадані портретні зразки-орієнтири стануть у пригоді під час ревізій музейних фондів, запасників художніх галерей. Сподіваємося, вони допоможуть розпізнати у полотнах, гравюрах нез'ясованого походження нові зображення І. Мазепи.

1. Павленко С. Портрет І.Мазепи та його наближених у Києво-Печерській лаврі // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.94 – 102.

2. Адруг А. Нові дані про атрибуцію первісних розписів XVII ст. Троїцького собору в Чернігові // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 10 -15.

3. Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. – 2005. – №4-5. – С.67-70.

4. Павленко С. Зображення гетьмана І.Мазепи на дзвоні "Голуб" // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Матеріали восьмої науково-практичної конференції. –Суми, 2009.

5. Самуїлович Захарія // Мистецтво України. Біографічний довідник. Упорядники Кудрицький А., Лабінський М. – К.: «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1997. – С. 525.

6. Ровинський Д.А. Подробный словарь русских гравиров XVI – XIX вв. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1895. – Т.II. – С. 865.

Автор знакомит с малоизвестным портретом И.Мазепы конца XVII столетия, информирует о обстоятельствах его создания.

The author introduces a little-known portrait of I. Mazepa end of XVII century, informs about the circumstances of its creation.

ЮВІЛЕЇ

Олександр Маврін

ВІДОМОМУ МАЗЕПОЗНАВЦЮ Ю.А. МИЦИКУ – 60!

30 грудня 2009 року виповнюється 60 років Юрію Андрійовичу Мицику. Юрій Андрійович – відомий дослідник історії українського козацтва як в Україні, так і далеко за її межами. Він є відомим істориком, археографом, джерелознавцем, перекладачем із старопольської та староукраїнської мов, знавцем середньовічної латини, доктором історичних наук, професором кафедри історії Національного університету "Києво-Могилянська академія", завідувачем відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, відзначений державою почесним званням "Заслужений діяч науки і техніки України".

Як для учня і продовжувача традицій наукової школи Миколи Павловича Ковальського, попри утиски і гоніння і не лише за часів тоталітарної влади, головним у світському житті Ю. Мицика було і є служіння Істині, яка виходить з Першоджерел. Тому Юрій Андрійович є не лише і не стільки відомим істориком козацтва, скільки, в першу чергу, джерелознавцем і археографом. Як відповідальний учитель і сумлінний дослідник, котрий не шукає легких тем і намагається знайти непрості відповіді, він не залишився осторонь гострих, болісних питань минулого, насамперед трагедії справді вселенського масштабу – голодомору українців 1932-1933 років.

Безперечно, цей учений увійшов до плеяди визначних діячів Української історичної науки і має дуже вагомий доробок – понад півтори тисячі друківаних праць та близько сорока книг – монографічних видань та археографічних публікацій, який вже зараз служить утвердженню справді української національної історіографії, має серйозну перспективу подальшого розвитку і спирається на потужну основу, закладену вітчизняними істориками – дослідниками історії українського козацтва, насамперед Д. Яворницьким, М. Ковальським, О. Апанович та ін.

Крім того, Ю. Мицик як духовна особа – протоієрей Української православної церкви, активно розробляє тематику, пов'язану з історією церкви, з життям та діяльністю її відомих діячів, подвижників українського Православ'я. Важливим аспектом дослідницької діяльності Ю. Мицика завжди залишалася краєзнавча тематика, локальна історія. Щиро прив'язаний до рідного краю, його славного козацького минулого, вчений постійно повертається у своїх наукових пошуках до витоків, до "малої Батьківщини".

Не чужою для нього є й історія сусідніх країн і народів, насамперед – Білорусі. Інтерес до білорусистики виник у Ю. Мицика ще у 1970-х роках через знайомство з твором "Кройника о початку и назвиску Литви" Феодосія Софоновича і був підтверджений у наш час знаковою публікацією студій з історії Білорусі "Albaruthenica". Годі й казати, наскільки важливим є сьогодні вивчення джерел з історії Польсько-Литовського періоду, який у вітчизняній науці нині чи не найменш забезпечений повноцінною джерельною базою через його "нецікавість", "не-

---

© Олександр Олександрович Маврін – кандидат історичних наук, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

зручність" і "невідповідність" за відомих умов та обставин. І це за наявності величезного масиву документів та матеріалів, які ще чекають на дослідників, потребують введення до наукового обігу і перебувають в архівних та музейних колекціях не лише Варшави і Москви, але й Мінська, Вільнюса та Києва. Саме українсько-білоруські сюжети можуть тут відіграти неабияку роль. Тому важливим і логічним стало рішення вченої ради ІУАД ім. М.С. Грушевського щодо утворення Центру дослідження історії Білорусі, який має очолити доктор історичних наук Ю. Мицик.

Цілком природним є те, що вже з 1991 року, від початку діяльності Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України, цей учений пов'язав свою наукову долю з нашою установою. Серед праць, підготовлених Ю. Мициком саме в нашому інституті, крім захищеної на засіданні нашої спеціалізованої вченої ради докторської дисертації, досить згадати такі важливі для археографічної науки видання, серед яких більшість – у видавничих серіях, як: у серії "Пам'ятки православної богословської думки XVII ст." – "Виклад о церкві святиї Ієромонаха Феодосія (Софоновича)" (К., 2002), в серії "Джерела з історії Української Еміграції" – "Листування Митрополита Іларіона (Огієнка)" (К., 2006), в серії "Джерела з історії українського козацтва" – "Листи Івана Сірка" (К., 1996), "Царичанка козацька" (К., 2004), "Чигирин – гетьманська столиця" (К., 2007), в серії "Зарубіжні джерела з історії України" – "Хроніка європейської Сарматії" О. Гваньїні (К., 2007) та такі позасерійні праці "За віру православну" (К., 2009), "Український Голокост. Свідчення тих, хто вижив" (К., 2002-2009). Останньої праці вийшло сім томів, кожна сторінка яких сповнена людського болю і страждань. Ці книги промовляють живими голосами тих, хто пережив жахіття штучного голоду і все своє життя змушений був мовчати про страшну правду, яка замовчувалася або заперечувалася владою та історичною наукою.

Крім викладацької роботи на кафедрі історії НУКМА, дуже значим є внесок Ю. Мицика в наукові досягнення очолюваного ним відділу пам'яток княжої та козацької доби та Інституту в цілому, зокрема, у підготовку фахівців вищої кваліфікації – кандидатів історичних наук, за дуже складною, "дефіцитною" та, на жаль, не дуже популярною у вітчизняній гуманітаристиці спеціальністю – історіографія, джерелознавство та спеціальні галузі історичної науки. Великою заслугою Ю. Мицика в цій непростій відповідальній діяльності є спрямування дослідників саме на системний джерелознавчий підхід, активний архівний пошук, високий академізм, поєднаний з небайдужістю науковця, його "невідстороненістю" від об'єкта дослідження, поєднання досвіду попередників з новітніми досягненнями історичної науки заради забезпечення правдивого звучання української історії мовою документа.

Юрій Андрійович Мицик продовжує свою активну плідну наукову діяльність в інституті як керівник відділу і як учений. Він має в своєму відділі та в особистих планах величезну кількість ідей, проектів і завдань. До його відділу постійно надходять запити від державних органів влади щодо визначення дат, оцінки подій, відзначення ювілеїв тих чи інших подій. Експертні висновки керівника відділу Ю. Мицика не завжди емоційно нейтральні, але завжди високопрофесійні та аргументовані. За цими висновками стоїть величезний досвід, відповідальність та сумління справжнього Вченого.

* * *

Редакція журналу "Сіверянський літопис" вітає відомого мазепознавця Ю.А. Мицика, який опублікував у нашому часописі понад 100 документів, статей про І.Мазепу, з ювілеєм і бажає йому здоров'я, творчої наснаги, нових відкриттів.

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору 12.12.2009. Підписано до друку 23.02.2010. Формат 70x108^{1/16}
Папір газетний. Гарнітура Times New Roman Cug., Journal Sans. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 11,0. Обл.-вид. арк. 11,5. Тираж 800 прим. Зам. 9532.

Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу
“Деснянська правда”.

14000, Чернігів, пр-т Перемоги, 62.